T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇALIŞMA EKONOMİSİ VE ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ
ANABİLİM DALI
ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ VE İNSAN KAYNAKLARI BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TÜKETİM KÜLTÜRÜNÜN İŞ DOYUMUNA ETKİSİ

GULARA NOVRUZOVA
ÖĞRENCİ NO: 2501141191

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. UMUT OMAY

İSTANBUL - 2016

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı	:	GULARA NOVRUZOVA	**Numarası**	:	2501141191
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı	:	ENDÜSTRİ İLİŞKİLERİ VE İNSAN KAYNAKLARI	**Danışmanı**	:	DOÇ. DR. UMUT OMAY
Tez Savunma Tarihi	:	08.11.2016	**Saati**	:	14.00
Tez Başlığı	:	TÜKETİM KÜLTÜRÜNÜN İŞ DOYUMUNA ETKİSİ			

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin **36. Maddesi** uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. MUSTAFA DELİCAN		Kabul
2- DOÇ. DR. UMUT OMAY		Kabul
3- YRD. DOÇ. DR. ASLAN TOLGA ÖCAL		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. MELTEM DELEN		
2- YRD. DOÇ. DR. IŞIL KARATUNA		

ÖZ

TÜKETİM KÜLTÜRÜNÜN İŞ DOYUMUNA ETKİSİ

GULARA NOVRUZOVA

1980'li yıllardan itibaren ivme kazanan tüketim olgusu günümüzde artık insanların ihtiyaçlarını, çalışma yaşamını, özetle tüm yaşamını etkilemektedir.

Bu bağlamda çalışmanın amacı günümüzde çalışanların iş doyumunun oluşmasında, yani işe karşı tutumlarının ortaya çıkmasında tüketimin, tüketim kültürünün yerini ve etkisini açıklamaktır. Bu amaçla, çalışmada ilk olarak, tüketim ve onunla ilişkin kavramlar ele alınmış, üretici bir toplumdan tüketim toplumuna geçişle sözkonusu kavramlardaki değişimler açıklanmıştır. Aynı zamanda ele alınan bu olgular iş doyumunu etkileyen faktörleri de oluşturmaktadır. Daha sonra tüketim kültüründe çalışma, çalışma hayatı ve onunla ilişkin kavramların içeriğinin nasıl değiştiği belirtilmiştir. Son olarak, iş doyumu kavramı ve onunla ilgili çeşitli yaklaşımlar ve tüketim kültürünün iş doyumuna etkisi açıklanmaya çalışılmıştır. Çalışmada özellikle insan ihtiyaçları ve arzuları, tüketim, doyum ve mutluluk gibi önemli olgulara yer verilmiştir. Çünkü tüketim kültürünün yaygınlaşmasıyla sözkonusu olguların içeriği veya insanların onlara yaklaşımları değişmiştir. Diğer taraftan, bu olgular iş doyumunu açıklayabilecek niteliğe sahipler.

Sonuç olarak, tüketim kültürünün iş doyumuna daha çok olumsuz etkisinin olduğu ortaya çıkmıştır. Şöyle ki, ihtiyaçların manipülasyonu yoluyla insanlar ister sahte, ister gerçek ihtiyaçlarını doyurmak için sürekli tüketmekteler. Böyle bir durum ise insanların kendilerine yabancılaşmalarına, tek boyutlu düşünmelerine, özerkliklerini yitirmelerine ve yaşamdan doyum alamamalarına sebep olmaktadır. Aynı zamanda çalışma artık ihtiyaçları doyurmak ve tüketim için araç işlevi görmektedir. Böylelikle, yaşamından doyum alamayan ve yabancılaşan insan işinden de doyum alamaz hale gelmektedir.

Anahtar kelimeler: Tüketim, İnsan İhtiyaçları, Tüketim Kültürü, Tüketim Toplumunda Çalışma, İş Doyumu

ABSTRACT

CONSUMER CULTURE'S INFLUENCE ON JOB SATISFACTION

GULARA NOVRUZOVA

The phenomenon of consumption which has started to have a significant position since 1980s, nowadays affects humans' needs, their work, in a nutshell, total life.

In this context, the aim of this study is to analyse the role and the effects of consumption, consumer culture for the formation of workers' job satisfaction, namely job attitudes. For this purpose, firstly, consumption and other concepts related to it were discussed and as a result of the transition from producer society to consumer society, the changes in the mentioned concepts were indicated in our study. Additionaly, the same concepts also form the factors affecting job satisfaction. Subsequently, how changed the content of work, work life and concepts related to it were stated. Finally, we tried to explain the concept of job satisfaction and various approaches to dealing with it and the effect of consumer culture to job satisfaction. In this study the necessary concepts such as humans' needs and desire, consumption, satisfaction and happiness were included. Because of the spreading consumer culture, the content of the stated concepts or the approaches of people changed/be changed. On the other hand these concepts also have a qualification to clarify job satisfaction.

To sum up, consumer culture had more negative effect on job satisfaction. Namely, people are in continuous consumer activities for feeding their needs regardless of real or fake through the manipulation of needs. Such a situation causes estrangement, one-dimensional thinking, losing their autonomy and life dissatisfaction. At the same time job has already fulfilled the function of tool for feeding needs and consumption. In this way people who cannot get satisfaction from life and alienated human also cannot get satisfaction from work.

Key Words: Consumption, Humans' Needs, Consumer Culture, Working in the Consumer Society, Job Satisfaction.

ÖNSÖZ

Son dönemlerde yapılan araştırmalar içerisinde tüketim kültürü, iş doyumu konuları yaygınlaşmıştır. Özellikle tüketimin ivme kazanmasıyla, tüketim kültürünün yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan, tüketimi merkeze alan yeni yaşam tarzı ve bu yaşam tarzının değerleri ve öncelikleri esasında oluşan çalışma hayatı önemli inceleme konuları arasındadır.

Günümüzde çalışanlar açısından hem gerçek veya sahte ihtiyaçlara bakılmaksızın, yani sosyal statü ve kimlik edinmek için tüketmek, hem de iyi bir kariyere sahip olmak, işletmeler açısından ise verimliliği daha da artırmak önemli bir göreve dönüşmüştür. Bu görevin yerine getirilmesi için ise işgörenlerde iş doyumunun sağlanması gerekmektedir. Bu açıdan tüketim kültürünün ve onun oluşturduğu yeni yaşam biçimlerinin iş doyumunu nasıl etkilediği de merak konusudur.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde tüketimle ilgili genel kavramlar incelenmiştir. İkinci bölümde genel olarak tüketim kültürünün çalışma hayatındaki etkisinden ve değişimlerden bahsedilmiştir. Son bölümde ise, tüketim kültürünün iş doyumuna etkisi farklı açılardan açıklanmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın araştırılması sürecinde pek çok yerli ve yabancı kaynak kullanılmıştır. Yapılan literatür taramasında daha çok bilimsel ve nitelikli eserlerin kullanılmasına dikkat edilmiştir. Çok sayıda eserden yararlanılmaya çalışılmıştır.

Araştırma yapılırken en büyük güçlük konunun belli kısımlarına dair bir çok çalışma bulunsa da, konuya dair genel çerçevede çalışma yapılmamış olmasıdır.

Aynı zamanda bu çalışma tüketim kültürünün iş doyumunu etkilemesinin genel çerçevede ele alınması açısından literatüre katkı sağlaması umularak yapılmıştır.

Şimdiye kadar bana en büyük katkıyı sağlayan sevgili anne ve babama, verdiği değerli bilgilere, desteğine göre tez danışmanım sayın hocam Doç. Dr. Umut Omay'a ve tüm değerli bölüm hocalarıma vermiş oldukları destek ve sağladıkları katkılar için teşekkürlerimi sunarım

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **iii**

ABSTRACT ..... **iv**

ÖNSÖZ ..... **vi**

ŞEKİLLER LİSTESİ ..... **ix**

TABLOLAR LİSTESİ ..... **x**

GİRİŞ **1**

1. TÜKETİM TOPLUMU VE TÜKETİM KÜLTÜRÜ **5**

1.1. TÜKETİM TOPLUMU VE TÜKETİM KÜLTÜRÜ KAVRAMLARI 5

1.1.1. Tüketim Kavramı 5

1.1.2. Toplum Kavramı 11

1.1.3. Tüketim Toplumu Kavramı 14

1.1.4. Kültür Kavramı 16

1.1.5. Tüketim Kültürü Kavramı 20

1.2. İNSAN GEREKSİNİMLERİ VE TÜKETİM 23

1.3. KÜLTÜR ENDÜSTRİSİ 29

1.4. TÜKETİM TOPLUMUNUN TARİHSEL GELİŞİMİ 31

1.5. TÜKETİM TOPLUMUNUN ÖZELLİKLERİ 37

1.6. TOPLUMLAR VE SINIFLAR 41

1.7. TÜKETİM TOPLUMUNDA ZENGİNLİK VE YOKSULLUK 47

1.8. TÜKETİM KÜLTÜRÜNDE İNSAN ARZULARI VE MUTLULUK 52

2. TÜKETİM TOPLUMUNDA ÇALIŞMA 59

2.1. ÇALIŞMA KAVRAMI VE KAVRAMSAL TARTIŞMALAR..... 59

2.2. GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE ÇALIŞMA ETİĞİ 67

2.3. TÜKETİM KÜLTÜRÜNDE DİN VE DEVLET 76

2.3.1. Din'in Çalışma Hayatına Etkisi ve Tüketim Kültüründe Din.....76

2.3.2. Devletin Çalışma Hayatına Etkisi ve Tüketim Kültüründe Devlet.....83

2.4. GEÇMİŞTE VE GÜNÜMÜZDE MESLEKLER 90

2.5. TÜKETİM KÜLTÜRÜNDE BOŞ ZAMAN VE ÇALIŞMA..... 99

3. TÜKETİM KÜLTÜRÜ VE İŞ DOYUMU..... 107

3.1. İŞ DOYUMU 107

3.2. İŞ DOYUMUNU ETKİLEYEN FAKTÖRLER..... 111

3.2.1. İş Doyumunu Etkileyen İçsel Faktörler 115

3.2.2. İş Doyumunu Etkileyen Dışsal Faktörler..... 117

3.3. İŞ DOYUMU VE YAŞAM DOYUMU İLİŞKİSİ 120

3.4.TÜKETİM KÜLTÜRÜ VE İŞ DOYUMU ÜZERİNE KUEAMSAL TARTIŞMALAR 126

3.4.1. Hedonizm ve Narsisizm İlişkisi 139

3.4.2. İş Doyumu ve Narsisizm İlişkisi..... 141

3.4.3. İş Doyumu ve Yabancılaşma İlişkisi 145

SONUÇ..... 151

KAYNAKÇA 159

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. İhtiyaçlar Biçimi ve İhtiyaç Devresi..... 25

Şekil 2. Maslow Modeli..... 27

Şekil 3. Toplumları oluşturan sınıflar.....45

Şekil 4. Tutumu Oluşturan Faktörler 111

Şekil 5. Çalışma Hayatında Tutumu Etkileyen Faktörler 114

Şekil 6. Örgütsel İklim ile İş Tatmini İlişkisi.....118

Şekil 7. Çalışma Yaşamı ve Çalışma Dışı Yaşam Arasındaki İlişki.....123

Şekil 8. Amaçlar ile Motivasyon İlişkisi..... 132

Şekil 9. Kültür ve İş Tatmini Arasındaki İlişkiyi Gösteren Hipotetik Model..... 135

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1. Cemaat - Cemiyyet 13

Tablo 2. Çalışanlar Açısından Motivasyonun Önemi 28

Tablo 3. İstek, İhtiyaç ve Arzu Arasındaki Farklar 55

Tablo 4. Bucholz Çalışma İnançları Örneği 73

Tablo 5. Antik Yunan, Roma, Erken Hıristiyanlık ve Kalvinizm'de Çalışma ve Boş Zaman Anlayışları 100

GİRİŞ

Ekonomik, sosyal ve siyasal içerikli her süreç özgün koşullarını da beraberinde getirmektedir. İçinde bulundukları süreçlerin etkisi altında kalan toplumlar sözkonusu sürecin koşullarına ve yapısal özelliklerine göre kendi yaşam şekillerini oluştururlar. Değerler ve öncelikler bileşiminden oluşan bu yaşam şekli ise tarihten günümüze değişim içindedir.

Sanayileşme ile birlikte Batı toplumlarında çalışmanın antik dönemlerdeki gibi köleliğe mahsus olduğu inancı kaybolmuş, artık çalışma insan hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Aynı zamanda sanayi döneminden başlayarak ekonominin insan ilişkilerindeki belirleyici rolü artmaktadır.

Sanayi döneminde kapitalist sistem sürekliliğini çalışma ve üretim esasında sağlamakta idi. Ancak günümüzde insanlar daha çok tüketime yönelmekteler. Nitekim, bilimsel bilginin ve teknolojinin gelişimi hem önceki dönemlerden daha fazla üretimi gerçekleştirmekte, hem de makineleşme sonucunda insan emeğine ihtiyacı azaltmaktadır. Bu nedenle artık önemli olan veya teşvik edilmesi gereken faaliyet tüketimdir. Bu açıdan artık insanları yönlendirme ve kontrol etme üretim ve çalışmayı teşvik edecek şekilde değil, tüketim esaslı, başka bir deyişle, tüketimi artıracak şekilde gerçekleşmektedir. Ayrıca insanların tüketim kültüründe hem maddi, hem manevi ihtiyaçlarını tüketimle karşılamak istemeleri onlarda doyumsuzluğa sebep olmuştur. Bu durum ise insanların kendileri ve yaşamla olan bağlarını yitirmesine, daha çok maddi ve teknik değerlere önem vermesine neden oldu.

Böylelikle tüketim kültürünün yaygınlaşmaya başlaması insanların derin coşku duyma yetilerini veya yaşamdan tatmin almalarını engelledi.

İnsanın çalışmak veya meslek edinmek için küçük yaşlarından harcadığı çaba, enerji, çalışma hayatında başarılı olduğu zaman hissettiği mutluluk, emekli olduğunda duyduğu sıkıntı çalışmanın insan için ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir. Ancak tüketimin ivme kazanmasıyla insanlar mutluluğu

nesnelerin, imajların tüketiminde görmeye başladı. Sanki ne kadar çok nesneye sahip olurlarsa bir o kadar yaşamlarından tatmin sağlayacaklar. Diğer bir ifadeyle, tüketimin böylesi baskın olduğu ve yukarıda belirtildiği gibi, kendine has inançlar geliştirdiği toplumda çalışma, tüketim yapmak için bir araç işlevini yerine getirmektedir. Tüketim toplumunda insanların tüketimi statüsel ve toplumsal kimlik öğesi olarak görmesi ve ihtiyaçların manipülasyonu yoluyla tüketime teşvik edilmesi aynı zamanda onları çalışmaya da teşvik etmektedir. Yani çalışma tüketim için gelir elde etme aracına dönüşmüş bulunmaktadır.

Bir çok ülkede, özellikle geç sanayileşmiş ülkelerde sosyal, ekonomik ve politik dinamiklerin araştırılması üretim ilişkileri ve üretim yapısına odaklıdır. Ancak tüketim insan ihtiyaçlarını ve bu ihtiyaçların karşılanma biçimlerinin daha açık ve kolay görüldüğü bir alandır. Buna ilaveten tüketim sadece ihtiyaçların nasıl değiştiğini değil, aynı zamanda piyasanın, devletin ve kişisel nitelikli ilişki ağlarının ekonominin işleyişindeki rolünü anlamakta önemli konuma sahiptir.

Ayrıca belirtmek gerekir ki, iş doyumunun araştırılması çalışma verimliliğini olumlu etkilemesi ve çalışanların işe karşı tutumlarının gelişmesine yardımcı olmasının yanı sıra, mükemmel iletişim oluşturması açısından da önemlidir. Aynı zamanda işletme yönetiminin işgörenlerle ilgilendiğinin kanıtıdır. İnsan kaynakları açısından ise iş doyumunun taranması eğitim gereksinimlerini belirlemek için yararlı bir yöntemdir.

Böylelikle, tüketim kültürünün yaygınlaşması ve çalışmanın araç işlevine indirgendiği dönemde iş doyumunun hangi düzeyde olduğu veya tüketim kültürünün iş doyumunu nasıl etkilediği konusu hem çalışanlar, hem de işletmeler açısından önemli bir konudur. Diğer bir ifadeyle, çalışmanın verimliliğini artırmak için çalışanların iş doyumunu sağlamak gereklidir. Çünkü çalışanların fiziksel ve zihinsel sağlıkları verimlilik ve üretkenlikleriyle yakından ilişkilidir.

Bu bağlamda, tez çalışmasının amacı tüketim kültürünün iş doyumuna etkisi ile, tüketim kültürü ve iş doyumu arasında anlamlı bir ilişkinin olup olmadığının araştırılmasıdır.

Tüketim kültürünün iş doyumuna etkisi literatür taraması yoluyla ulaşılan bilgiler çerçevesinde betimleme yapılarak belirtilmeye çalışılmıştır. Çalışmada tüketim kültürünün iş doyumuna olan etkisini açıklaya bilecek bir çok değişken bulunmaktadır. Başka bir ifadeyle, tüketim kültürünün iş doyumuna etkisi sayılarla ifade edilecek kadar somut bir ilişki değildir. Buna ilaveten, çalışmada kantitatif yöntemle yapılan çalışmalardan da bahsedilmiştir.

Yapılan araştırmalar konuya dair çok az çalışmanın bulunduğunu, yapılan çalışmaların da genel olarak değil, bir sıra değişkenler açısından tüketim kültürünün iş doyumuna etkisinin araştırıldığını göstermektedir. Aynı zamanda konuyla ilgili yerli ve yabancı kaynaklara bakıldığında, çalışmalarda konunun bir boyutunun ele alındığı ve genel çerçeve içinde ele alınmadığı görülmektedir.

Çalışmanın ilk bölümünde tüketim ve tüketimle yakından ilişkili olan kavramlar ele alınmıştır. Tüketim kültürünün yaygınlaşmasıyla ihtiyaç, tüketim, yoksulluk, zenginlik, arzu, mutluluk gibi kavramların tüketim toplumunda nasıl anlaşıldığı, ne gibi işlevler gördüğü belirtilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde, geçmişten günümüze anlamında değişimler olan ve ayrı ayrı süreçlerde farklı yaklaşılan çalışma kavramı, çalışma etiğinin nasıl bir değişim içinde olduğu, din ve devletin tüketim kültürü ve çalışma ilişkisini nasıl etkilediği açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca mesleklerin ve boş zamanın tüketim toplumunda içeriğinin nasıl değiştiği ve işlevinin ne olduğu gösterilmektedir.

Üçüncü bölümde ise, konunun esasını teşkil eden tüketim kültürünün iş doyumuna dolaylı ya da direkt etkisi araştırılmaya çalışılmıştır. Bu bölümde iş doyumu kavramına, onu etkileyen faktörlere yer verilmiş, tüketim kültürünün iş doyumuna etkisini açıklamak maksadıyla iş doyumu ve yaşam doyumunun birbirini etkileyip etkilemediğine bakılmıştır. Tüketimin ivme kazanmasıyla daha da artan yabancılaşma ve narsisizm üzerinden de tüketim kültürünün iş doyumunu nasıl etkilediği incelenmiştir.

Sonuç olarak, tüketim kültürü iş doyumunu etkileyen faktörlerdendir ve insanlar tüketim toplumunda iş doyumsuzluğu yaşamaktalar. Nitekim, tüketim kültüründe insanların tüketmeye aşırı derecede yönelmeleri, hem maddi

gereksinimlerini, hem de duygusal arzularını doyurmaya çalışmaları, onların yaşam doyumsuzluğuna neden olmaktadır. Yaşam doyumsuzluğu ise kişinin iş hayatını da olumsuz etkilemektedir. Diğer taraftan, tüketim kültüründe hedonizmin narsisizmi daha da kabarık şekilde ortaya çıkarması ve hem narsist, hem de yabancılaşmış kişilik özelliklerine sahip bireyler, karakteristik özellikleri nedeniyle doyumsuzluk yaşamaktalar.

1. TÜKETİM TOPLUMU VE TÜKETİM KÜLTÜRÜ

1.1. Tüketim Toplumu ve Tüketim Kültürü Kavramları

Tüketim toplumu ve tüketim kültürü kavramlarının açıklamasına geçmeden önce, bu kavramları teşkil eden tüketim, toplum ve kültür kavramlarının anlamını belirtmek gereklidir. Sözkonusu kavramlar ayrı alt başlıklarda incelenmiştir.

Aynı zamanda bu bölümde tüketim tarafından manipülasyona uğrayan insan arzu ve ihtiyaçlarından, manipülasyonu gerçekleştiren kültür endüstrisinden ve tüketim toplumunun tarihsel gelişiminden bahsedilmiştir. Buna ilaveten yoksulluk ve zenginlik üzerine, tüketim toplumu ve üretim toplumu kıyaslaması yapılmıştır. Özetle, tüketim toplumuna geçişle beraber algısında değişim olan bir çok kavram incelenmiştir.

1.1.1. Tüketim Kavramı

Tarih boyunca insanlar mal ve hizmetler üretmiş ve tüketmiştir. Farklı dönemlere geçişle birlikte, üretim ve tüketim faaliyyetlerinde, üretim ve tüketim kavramlarının algısında değişiklikler oluşmuştur. Örneğin, İkinci Dünya savaşından önce modernleşme çağının geleneksel yaklaşımına göre günümüzdeki gibi kişisel öncelikleri vurgulayan tüketim yerine, gerçek ihtiyaçlara dayanan tüketim olgusu ivme kazanmıştır. Fakat Altuntuğ'a (2010: 111) göre, savaştan sonra insanlar varoluş değerlerini yitirmeleri nedeniyle kendi varlıklarını anlamlandırmak için tüketime önemli bir yer vermişler.

Diğer çalışmalarda ise sanayi dönemindeki kitlesel üretim ve oluşan ürün stokları nedeniyle tüketimin ivme kazandığı belirtilmiştir. Yani "...tüketim toplumsal olarak oluşturulan ve tarihsel olarak değişen bir süreçtir" (Bocock, 2005: 52).

Bugün mevcut bir çok toplumda tüketim faaliyeti hem toplumsal yaşama katılmaya, hem yabancılaşmaya, hem de dışlamaya hizmet etmektedir (Buğra, 2000: 45-46).

Tüketme terimi “tahrip etmek”, “harcamak”, “israf etmek” ve “bitirmek” anlamlarına gelmektedir (Aytaç, 2006: 30).

1980’li yıllardan itibaren küreselleşmenin etkisiyle tüketim olgusu “bitirmek ve yok etmek” anlamını yitirerek, kültürle ilişkili bir kavram haline gelmiştir. Bu bağlamda Kotler ve Armstrong (2008: 135-136) kültürü toplumdan ve diğer önemli kurumlardan öğrenilen değerler, istekler ve algılar seti olarak tanımlamışlar. Aynı zamanda onlar pazarlamacıların yeni ürünleri keşfetmek için kültürel değerleri ortaya koymaya çalıştıklarını belirtmişler.

Douglas ve Isherwood (1999: 73), tüketim kavramının kültür ile olan ilişkisini şu şekilde ifade etmiştir:

> “Tüketim kararları verildiği dönemin kültürünün hayati kaynağı haline gelmekte ve belli bir kültürde yetişen insanlar bu kültürün kendi hayatları süresince değiştiğini görmektedirler: Yeni kelimeler, yeni fikirler, yeni tarzlar bireylerin kültürel değerleri arasına girmektedir. Kültür zaman içerisinde evrilmekte ve insanlar bu değişimde rol oynamaktadırlar. Tüketim de kültürün kavgasının verildiği ve biçimlendiği yer olarak önem taşımaktadır.”

Belirtildiği üzere, tüketim de kültüre dahil olarak, yeni yaşam tarzı, yeni fikirler ve değerler üretmiştir. Nitekim, Omay (2009: 67) emek ve değerlerin kültür tarafından tüketim amaçlı manipülasyona uğradığını ifade etmektedir.

Yeni tüketim paradigması, kişisel farklılıkların belirleyiciliği yoluyla kimlik duygusunun oluşmasına hizmet etmektedir. Diğer bir ifadeyle, sözkonusu paradigma, artık sadece insanların temel ihtiyaçlarına seslenmemekte, yeni ürünlerin geliştirilmesini ve bunun için gerekli olan bilgi ve becerilerin kazanılmasını sağlamaktadır (Altuntuğ, 2010: 113). Aynı zamanda tüketim faaliyeti insanların kim oldukları ya da kim olmak istedikleri ile ilgili duyarlılıklarını korumalarını sağlayan yöntemleri etkilemekte olup, kimlik duygusunun gelişimini çevreleyen olgularla yakından ilgilidir (Bocock, 2005: 10). Bu nedenle tüketim gerek ekonomik, toplumsal, gerekse de psikolojik ve kültürel bir olgu olmaya müsaittir. Başka bir deyişle, tüketim kavramı sadece maddi olanla sınırlı değildir, maddi öğelerin dışında sosyal, manevi ve kültürel değerleri de maddileştiriyor.

Postmodern dönemde sosyal statüyle bağlantılı olarak artık maddi nesnelerin tüketimi yerini imajların, markaların tüketimine vermiştir. Böylelikle insanlar

nesnelerin simgelerini, imajlarını tüketerek maddi tatminle beraber, psikolojik veya simgesel tatmin aramaktadır. Özetle, Lefebvre'nin (1996: 105) söylediği gibi; "tüketim gerçek ("gerçeğin" kendisi zorlamalar ve uygunlaştırmalar halinde bölünmüşken) olduğu kadar imgesel (dolayısıyla kurgusal) bir edimdir de".

Odabaşına göre tüketim; "...ihtiyaçların karşılanmasıyla tatmin duygusunun yaşanması için üretilen ürüne (ürünlere) sahip olma ya da hizmeti edinme'dir" (Yağlıcı, 2009: 13). Yine aynı çalışmada tüketim kavramı geniş bir şekilde ele alınarak, konu çerçevesinde bahsedilenler açısından tanımlanmaya çalışılmıştır:

> "Tüketim kavramını; doğanın sunduğu veya üretilmiş malların ve hizmetlerin, oluşturulan sistemin (tüketim kapitalizminin) öngördüğü, iletişim araçlarının tam desteği ile insanların gerek doğal gerekse yaratılmış ihtiyaçları, belirlenen kalıplar çerçevesinde karşılama zorunluluğuna yol açan, ürünleri göstergeler yükleyerek statü, kimlik, üst sınıfa atfetme işlevi gören, bireylerin boş zamanı ve kazançlarını tüketen, bunun sonunda haz ve üstünlük vaat eden, tüketim zamanı ve mekanını kendi üreten alışveriş sistemi olarak tanımlayabiliriz." (Yağlıcı, 2009: 13)

İnsanlar artık sistemin belirlediği doğal ya da sahte ihtiyaçlar farketmeksizin, haz elde etmek için ya da hayatına anlam kazandırmak için çalışarak elde ettikleri kazancı boş zamanlarında "anlam" yüklenmiş göstergelere, imajlara harcayarak tüketim yapmaktadırlar.

Tüketim, bir taraftan bütünleyici, bir taraftan parçalayıcı, bir taraftan tatmin (şu ya da bu gereksinimin, şuna ya da buna duyulan gereksinimin tatminidir, dolayısıyla kısa ya da uzun vadede doygunluktur), bir taraftan tatminsizliktir (tüketilen şey yalnızca boşluk olduğundan, arzu tüketimden sonra yine ortaya çıkar) (Lefebvre, 1996: 157).

Başka bir çalışmada, tüketim özerkliğin ortadan kaldırılmasına, hayatın monotonlaşmasına, ihtiyaçların tatmin edilmemiş olarak kalmasına sebep olan bir süreç olarak belirtilmiştir (Köroğlu, 2012: 23).

Durkheimcı tanımlamaya göre, tüketim etkin ve toplumsal bir davranış olup, bir zorlama-baskı, ahlak ve bir farklılaştırıcı değerler kodu kurumudur. Tüketim toplumsal denetim işlevi olarak bir toplumsal değerler sistemidir (Baudrillard, 2013: 87). Ancak tüketimin toplumsal denetim öğesi olması tüketim süreci üzerinde hep daha da şiddetli bürokratik baskı zorunluluğuna neden olmaktadır.

Baudrillard tüketimi şöyle tanımlamıştır:

> "Tüketim göstergelerin düzenlenmesini ve grubun bütünleşmesini güvence altına alan bir sistemdir. Dolayısıyla tüketim hem bir ahlak (ideolojik değerler sistemi), hem de bir iletişim sistemi, değiş tokuş yapısıdır." (Baudrillard, 2013: 83)

Baudrillard (2013: 11) "Tüketim Toplumu" kitabını formüle ederken "Le Systeme des Objets" adlı çalışmasında tüketimin üzerinde kültürel sistemimizin kurulduğu ve sadece nesnelerle değil, aynı zamanda dünyayla etkin bir ilişki biçimi olduğunu belirtmektedir. Tüketim dil gibi ya da ilkel toplumlardaki akrabalık sistemi gibi bir anlamlandırma düzenidir (Baudrillard, 2013: 84). Görüldüğü gibi, Baudrillard tüketimin toplumsal yaşama katılım aracı olduğunu kabul etse de, aynı zamanda tüketimin olumsuz taraflarına da dikkat çekmektedir. Birey kendini sahip olduğu nesnelerle özdeşleştirerek, ya da tüketilen nesnelerle bireyin tanımlanması aslında onun yoksullaştırılması pahasına elde ediliyor, sonuçta bu durumda anlamlı bir iletişimden bahsetmek olanaksızdır. Ayrıca, nesnelerle saygınlık kazanma, "hiyerarşi ve ayrımcılık takıntısı"nı yeniden yaratarak, iletişim ve katılımı engeller. Buna ilaveten, böylesi bir tüketim faaliyeti ile insan kendi kendini yok etmektedir. Çünkü tüketim kalıpları daha az ayrıcalıklı olanları toplumsal yaşam alanlarından dışlayacak ve bu ürünler herkes tarafından ulaşılır olduğunda anlamlarını yitireceklerdir. Böylelikle insanların bu şekilde tüketerek toplumsal yaşama katılabilecekleri yalnış bir düşüncedir (Buğra, 2000: 47-48).

Benzer şekilde Buğra (2000: 10) tüketime yalnızca ihtiyaçların karşılandığı bir alan değil, ihtiyaçların oluşturulduğu, insanların toplumun bir parçası olacak ve kapasitelerini geliştirecek bir faaliyet olarak yaklaşmaktadır. Ancak bu faaliyet Baudrillard'ın söylediği gibi, bireyi topluma entegre etmede başarılı olamamakta ve hatta bireyin dışlanmasına sebeb ola bilmektedir. Sonuç olarak, tüketim, bütün ihtiyaçları sahip olma ihtiyacına indirgediği ölçüde insan ihtiyaçlarını ve insanlığımızı türdeşleştirir ve yoksullaştırır.

Tüketicilerin ihtiyaçları ve tatminleri bugün diğer üretim güçleri gibi (emek gücü vb.) baskı altına alınan ve rasyonelleştirilen üretim güçleridir. Demek ki, tüketim bize bir baskı biçimi olarak görünmekte ve sözkonusu eylemini anlamlandırma ve üretim baskısının tahakkümü altında yerine getirmektedir

(Baudrillard, 2013: 88). Bahsedilen anlamlandırma baskısı, aslında tüketimin tanımlandığı temel noktadır: "Tüketim iletişim ve değiş tokuş sistemi olarak durmadan verilip alınan ve yeniden yaratılan göstergeler kodu, dildir." (Baudrillard, 2013: 101) Tüketim toplumunda dil sözkonusu anlamlandırmada önemli rol oynamaktadır. Artık dil anlam sistemi ve ayırt edici kod olarak işlev görmektedir.

Benzer şekilde bazı Marxist yaklaşımlarda, tüketim süreci, ekonomik, sosyal, kültürel süreç olmayıp, sembollerin oyunu ile yönetilen bir süreç olarak görülmektedir (Bocock, 2005: 81).

Daha önce de belirtildiği gibi, Baudrillard'a göre tüketim semboller ve göstergelerin tüketimi demektir. Bu sembol ve göstergeler herhangi bir anlam dizisini ifade etmeseler de, tüketicilerin dikkatini çeken anlamlar bu sembol ve göstergeler içinde oluşmaktadır. Bu nedenle, tüketim, insanların satın aldığı malları sergileyerek yani gösterge aracı olarak kullanmasıyla, bir kimlik duygusu oluşturup bu duygunun korunduğu sürecin kavramsallaşmasını ifade etmektedir. Böylelikle, tüketim kavramı tanımlanırken değinilen sembollere esaslanarak, "anlamlılığın" sadece mantık, matematik sınırları içinde olduğunu düşünen mantıksal olgucularda farklı olarak, Langer, sanatçıların eserlerinde, dini ritüellerde de duygusal ve ahlaki açıdan olsa da bir anlam olduğunu savunmaktadır. Langer Homo Sapiens'in yalnızca göstergeler değil, aynı zamanda semboller oluştumak potansiyelinin olduğunu da belirtmiştir. Psikolojik ve tıbbi araştırmalar, ulaşılan sonuçlar, beynin sembol oluşturma kapasitesini pek önemsemeseler de, Langer insanı, diğer canlılardan farklı kılan şeyin de hatta semboller olduğunu ileri sürmüştür ve bu konuda şöyle demiştir:

> "İnsanın, büyük olasılıkla diğer türlerde bulunmayan, zoolojik kökenli olmadığı açıkça görülen amaçlarını, arzulu fantezilerini, değer bilincini, uygulanması olanaksız heyecanlarını ve kutsallık dolu "yaşam ötesi" bilincini harekete geçiren öncelikli bir gereksinimi vardır. Doğal olarak yalnızca insanda açıkça görülebilen bu temel gereksinim, sembolleştirme gereksinimidir. Sembol oluşturma işlevi insan oğlunun, yemek, bakmak, ya da hareket etmek gibi öncelikli etkinliklerindendir. Beynin temel işlevlerinden biridir ve her zaman devam eder." (Langer, 1956: 32)

Hem Langer, hem de Baurdrillard'ın sembolleri insanoğlunun etkinlikleri için önemli konumdadır ve her ikisi de Homo Sapiens'in sembol oluşturan ve sembol kullanan bir tür olduğu düşüncesindedirler.

Langer'le Marx insanları diğer türlerden ayıran şeyler olduğunu belirtse de, Marx bunu Langer'den farklı olarak "bilinç" olduğunu ileri sürmüştü. Ancak diğer türler de çevrelerinin bilincinde olup, göstergelere cevap vere bilseler de, Langer'in kastettiği sembolleri algılayamazlar. Örneğin, çocukların tükettikleri (satın aldıkları, yedikleri, içtikleri) gıdalar veya içeceklerle ilgili göstergelere verdikleri tepkiler, hayvanların çevrelerinde karşılaştıkları göstergelere karşı tepkileriyle aynı olmasa da bir anlamda benzerdir. Fakat bir çocuğun, ait olduğu kültürel grubun tam üyesi olması isteniyorsa, sembollere cevap vermeye alıştırılması (socialization) gerekir. Böylelikle türümüzün farklılığını en iyi şekilde ifade eden "bilinç" değil, sembollerdir. Ancak semboller dil ve matematikle de sınırlı değildir, estetik, din, rüya sembolleri de mevcuttur (Bocock, 2005: 78).

Langer (1956: 41) Freud'a atıf vererek şöyle söyler:

> "Ritüel etkinliklerin sahici anlamda yararlı etkinlikler olmadıklarını farkeden Freud olmuştur. Ama bunlar beraberlerinde bir amaç duygusu değil bir zorunluluk duygusu taşıyan etkinliklerdir. Görünür bir amaca hizmet etmek için değil, yalnızca bir iç gereksinimden dolayı yerine getirilmeleri gerekir."

Freud'un zihin felsefesine en büyük katkısı, insan davranışlarının yalnızca bir karın doyurma stratejisi değil, aynı zamanda bir dil de olduğunu; "…her hareketin aynı zamanda anlamlı bir işaret olduğunu farketmesidir. Sembolizasyon hem bir araç hem bir amaçtır" (Langer, 1956: 41). Ayrıca, semboller ve göstergeler arasında önemli farklar mevcuttur. İlk fark sembollerin yalnız türümüz tarafından algılanabilmesi, diğer bir fark, göstergelerin somut olanla, sembollerin ise soyut olanla bağlılığıdır.

İnsanlar arasında en belirgin sembol kullanımı ise dil'dir. Dil tanımlama aracı olup, sözün nesne üzerinde nüfuzu olmalı, yani ifadeyle anlam (amaç) iç içe geçmelidir. Tüketim toplumunda dil'le ilgili hile, işte bu ifade ve anlam arasındaki farktan yararlanmaktır. Şöyle ki, nesneyi değiştirmek için söz kullanılmaktadır. Sonuçta yalnış bilinç ortaya çıkıyor (Horkeimer ve Adorno, 1995: 78).

Tüketimin anlamlandırma baskısı altında dilin, özellikle sembol ve göstergelerin önemini Veblen'in "Gösterişçi Tüketim Kuramı"nda ve Simmel'in "Farklılaşma Kuramı"nda da görmek mümkündür. Başka bir ifadeyle, sözkonusu

kuramlar tüketimin kendi eylemlerini hayata geçirmek için anlamlandırma baskısını kullandığını veya insanların, Langer'in söylediği gibi, semboller gereksinimi olduğunu kanıtlar niteliktedir. Aynı zamanda tüketim kavramı, içinde bulunduğu kuramsal yaklaşımlara - sosyal statü, gösterişçi tüketime göre şekillenmektedir.

Diğer bir ifadeyle, günümüzde insanlar temel ihtiyaçlarını karşılamakla beraber, başkalarını etkilemede ve gösteriş amacıyla da tüketim yapmaktadırlar. Bu türden psikolojik tatmin sağlayan tüketim faaliyeti "gösterişçi tüketim" adlandırılmaktadır (Güleç, 2015: 70-71). "Gösterişçi tüketim", meta üretiminin genişlemesi ile ilgilidir. Böyle bir tüketim içinde ayrıcalıklı kılınan metalar farklılaşmanın belirleyicisidir.

Farklılaşma ise tüketim faaliyeti içinde Simmel için kilit kavramdır. Metaların sürekli bir biçimde farklılaşması kendini modada gösterir. Aynı zamanda tüketimin yayılması nesnel kültürün yayılmasıyla ilişkilidir. Simmel'e göre, bireyler metropol hayatının getirdiği yabancılaşmayla başa çıkabilmek için statü ya da farklılık yaratarak "sahte bireysellikler" oluşturmaya çalışırlar (Storey, 2000: 140).

Tüketim, eylemini hayata geçirmek için kullandığı ikinci baskı üretici güçlerdir. Baudrillard'a (2013: 89) göre; "üretici güç olarak ihtiyaçlar, kahramanlık çağının "kol emeği madeni"ne denktir." Yani yeni üretilen ürünler ihtiyaç demektir. Diğer bir ifadeyle, herhangi bir ürün üretilmeden önce ya da üretildiği zaman ona ihtiyaç sistem tarafından oluşturuluyor. Çünkü günümüzde ihtiyaçların artırılması tüketim açısından dev bir yatırımdır ve istekleri, ihtiyaçları üreten reklamlardır.

1.1.2. Toplum Kavramı

Tüketim toplumu kavramının anlamına değinmeden önce toplum kavramını kısaca belirtmek gerekir.

Toplum kavramına bir çok farklı yaklaşımlar mevcuttur. Kimisine göre, toplum bireyden önce var olmamıştır, kimisine göre işbölümüyle bağlantılıdır vb.

Simmel'e göre, toplum tek boyutlu bir süreç değildir ve karşılıklı etkileşim halidir. Başka bir deyişle, toplum bir oluşum hali olmakla beraber karşılıklı zıt kuvvetler eşliğinde mevcuttur (Gültekin, 2007: 244). Gerçekten de toplum onu oluşturan bireylerin karşılıklı etkileşimiyle uzun müddet kendi varlığını koruya bilir.

Ekonomik sermaye diye bir kavramın var olduğu gibi, kültürel sermaye de mevcuttur. Pierre Bourdieu tarafından "kültürel sermaye" diye adlandırılan kavram ekonomik sermayeden farklı olarak, entellektüeller, sanatçılar tarafından tanımlanmaktadır. Ekonomik sermaye ise ticari burjuvazinin denetimi altındadır. Daniel Miller, bu iki sermaye çeşidinin birbiriyle çelişkili olduğunu belirtmiştir. Miller'e göre, kültürel sermaye – eğitim, iş sermayesinin yeniden üretilebilmesi için araç sağlamaktadır. Diğer taraftan, iki sermaye arasında düşmanca rekabet vardır. Çünkü birbirlerinin bakış açılarını veya yapılarını kabul etmemekteler. Nitekim, kültürel sermaye zenginliği, gösterişi küçümser, ekonomik sermaye ise kültürel sermayenin yapay olduğu ve küçük gruplar tarafından paylaşılması nedeniyle yararsız, etkisiz bulur. Böyle bir durumda toplum; "basit bir hiyerarşi değil, hiyerarşilerin hiyerarşisi ile ilgili bitmek bilmeyen savaşım olarak, yani servet hiyerarşisinin mi, yoksa bilgi hiyerarşisinin mi üstün olduğu konusunda bir tartışma olarak algılanmalıdır." (Bocock, 2005: 73)

Bocock'tan farklı olarak Lefebvre (1996: 43) toplumu ekonomik temel esaslı tanımlamıştır: "Toplum her şeyden önce ekonomik bir temeldir: Maddi nesneleri ve metaları üreten emektir, işbölümü ve işin örgütlenmesidir."

Başka bir çalışmada topluma "biçimli kalabalık" adı verilmiştir. Mann, Marx, Spencer ve Durkheim toplumu sınırlı, ayrık ve uyumlu bir bütün olarak algılamaktadırlar (Callinicos, 2013: 457).

Durkheim'a göre, mekanik ve organik dayanışma mevcuttur. Mekanik dayanışma grubun bütün üyelerinin ortak inanç ve duyguları esasında oluşmaktadır. Fakat organik dayanışma ise işbölümünün geliştiği toplumlarda ortaya çıkar. Yani sözkonusu koşullar altında toplum, belirli ilişkilerin birleştirdiği farklı ve özel işlevler sistemidir (Callinicos, 2013: 201).

Toplum kavramı diğer bir çalışmada ise şöyle ifade edilmektedir:

> "Toplum, bütününde, cansızlıkları, sürekliliği ve işlerliği sağlayan, kurumsal bir örgütlenme, iletişim ve üretim altyapıları, işlerin bölgesel ve toplumsal bölümü içinde yer alan ve bunlar tarafından götürülen bir ilişkiler sistemidir. O, özgür ve gönüllü bir işbirliğinin sonucu değildir. Kişiler, her biri kendisinden yola çıkarak onu üretmezler; toplumun bütünleşmiş işlerliğini sağlamak için önceden saptadığı görevlere, işlevlere, niteliklere, çevrelere ve hiyerarşik ilişkilere uyarak, onun cansız zorlamalarından yola çıkarak üretirler." (Gorz, 1986: 82)

Durkheim ve Gorz'un tanımlamasından görüldüğü gibi, toplum bir ilişkiler sistemidir ve önceden belirlenen nitelik ve işlevlere uygun olarak üretilir.

Spencer'in toplum kuramı ise "Toplum bir organizmadır" inancını yansıtarak, toplum içindeki sınıfların birbirine karşılıklı bağımlılığını ve toplumun alt kesimlerine devlet içindeki aşağı konumlarını hatırlatmak için muhafazakar bir bakış açısını ileri sürmektedir (Callinicos, 2013: 173).

Kısacası toplum bilinçli bir şekilde oluşturulmamakla birlikte, tarih boyu değişime uğraya bilecek insanlar birliğidir. Ayrıca bunu da belirtmek gerekir ki toplum, cemaat ve cemiyet kavramları birbiriyle karıştırılmayacak kadar birbirlerinden farklıdırlar. Bu farklılığı Tablo 1.'de görmek mümkündür.

Tablo 1. Cemaat - Cemiyet

Cemaat	**Cemiyet**
Ortak İrade	Ferd iradesi
Üyeler ferd değildir	Üyeler fertdirler
Cemaatin menfaatleri üstün	Ferdlerin menfaatleri üstün
İnanç	Doktrin
Din	Kamuoyu
Örf ve adetler	Moda
Tabii dayanışma	Sözleşmeli dayanışma
Ortak mülkiyet	Özel mülkiyet

Kaynak: M. Fikret Gezgin, **Sosyal Yapı Açısından Genel Sosyoloji Köy Sosyolojisi İlişkileri**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, 1997, s. 90'dan aktaran Umut Omay, **Emeğin Kültür ve Manipülasyon Teorisi**, İstanbul, Beta Yayınları, 2009, s. 22.

Tablo 1.'de görüldüğü gibi, cemaat toplulukçu bir kültüre, cemiyyet ise bireyci bir kültüre sahiptir. Diğer taraftan cemaatle toplum arasında da farklar vardır. Şöyle ki, Cemaat'te (Gemeinschaft) birey duygusal bağlarla topluma bağlıydı ve Cemaat modern dönem öncesine has idi. Fakat Toplum'da (Gesellschaft) ise bireyler daha çıkarcı, bencil olup, toplumsal ilişkiler soğuk idi. Bu nedenle Tonnies'e göre;

> "Gemeinschaft (Cemaat) yaşayan bir ogranizma, Gesellschaft (Toplum) ise mekanik ve yapay bir yığın olarak görülmelidir. Çünkü Gemeinschaft'ın kökenleri kırsal yaşama ve onun ötesine uzanan, üzerinde uzun zamandan beri yaşayan köylü cemaatinin geleneklerinden oluşan anayurt'ta (Heimat) yatmaktadır." (Callinicos, 2013: 201)

Tonnies ayrılıkta Gesellschaft (Toplum) hakkında ise şöyle demektedir:

> "Gesellschaft (Toplum) kentli ve kozmopolittir; temel öznesi her zaman yabancı olmaya mahkum olan tüccardır. Başarısı ise kültürün yok olmasıdır." (Callinicos, 2013: 201)

Yeri gelmişken kültür veya toplum kavramlarına dikkat edildiğinde, özellikle toplum kavramının tanımlanmasında kültür kavramının belirleyici olduğu görülmektedir. Örneğin Haviland tarafından, kültür kavramıyla ilgili olarak sıklıkla bahsedilen toplum kavramı "ortak bir kültürü paylaşan, hayatta kalabilmek için birbirine bağlı, belirli bir bölgede yaşayan insan grubu" olarak tanımlanmaktadır (Omay, 2009: 14). Öbür yandan, kültürün oluşmasında toplum bireylerinin emekleri gözardı edilemez şekilde önemlidir. Başka bir ifadeyle, ister toplumun yapısı, ister toplumsal ilişkiler kültürün ve kültürel ürünlerin oluşma sürecinde büyük rol oynamaktadır.

1.1.3. Tüketim Toplumu Kavramı

1980'li yıllardan sonra tüketimin ivme kazanması, artık üretim kadar hatta üretimden daha fazla tüketimin ön plana çıkması, yeni bir toplumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sözkonusu toplum tüketim toplumudur.

Tüketim toplumu kavramıyla ilgili çeşitli tanımlamalar yapılmıştır. Tüketim toplumu "dokunduğu herşeyi gizil bir ilerlemece, sömürü, angarya ve doyum, özgürlük ve baskı kaynağına çevirmektedir" (Marcuse, 1986: 70). Çağdaş toplumun yetenekleri daha öncekilerle karşılaştırılamayacak denli büyüktür. Başka bir deyişle, toplumun bireyi denetleme alanı hiçbir zaman olmadığı kadar büyümüştür. Toplumumuz merkezkaç toplumsal kuvvetleri terör ile olmaktan çok teknoloji ile yenmektedir.

Bu toplumda, üretici aygıt yalnızca toplumsal olarak gerekli meslek, beceri ve tutumları değil, aynı zamanda bireysel gereksinim ve özlemleri de belirlemekte olduğu düzeyedek bütüncülcü olma eğilimindedir (Marcuse, 1986: 12). Diğer bir ifadeyle, tüketim toplumu çilecilik, akılcılık ve ilerleme inancına esaslanan üretim toplumundan, bireyin emeğiyle beraber, arzu ve gereksinimleriyle birlikte bir topluma geçişi belirtmektedir (Özcan, 2007a: 143). Kısacası tüketim toplumu, tüketim kültürünün kurdugu yapay ihtiyaçlarla yön bulmakta, bireylerin arzu ve duyguları tüketim kültürünün kurdugu iletişim sistemi tarafından sömürülmektedir.

Tüketim toplumunda insanlar nesneler tarafından kuşatılmış ve nesnelerin ritmine ayak uydurarak yaşıyorlar. Bir nevi nesneler çağını yaşıyoruz. Geçmiş toplumlarda ise dayanıklı nesneler, araç ve binalar insandan daha uzun yaşıyor olsa da, şimdiki toplumda insanlar nesnelerin doğmasını, gelişmesini ve ölmesini izliyor (Baudrillard, 2013: 16). Bu bakımdan tüketim toplumunu, "atmaya hazır insanların ve atılmaya razı eşyaların toplumu" olarak da tanımlanmak mümkündür (Bozkurt, 2000: 45). Tüketim toplumunun var olması ve varlığını sürdürmesi için nesnelere ihtiyacı vardır, daha doğrusu onları yok etmeye ihtiyacı vardır.

Tüketim toplumu tüketimin öğrenilmesi toplumu, yeni üretim güçlerinin ortaya çıkmasıyla yüksek verimlilikte olan ekonomik sistemin yeniden yapılanmasıyla orantılı yeni ve özgül bir toplumsallaşma tarzıdır, kısacası tüketime toplumsal bir biçimde alıştırılmadır (Baudrillard, 2013: 87).

Bauman'a (1999: 50) göre, tüketim toplumu tasarruf cüzdanı değil, kredi kartları toplumudur. Bekleyen değil, isteyen bir "şimdi" toplumudur.

Tüketmek yeni dünyanın, toplumun ideolojisi olup, daha fazla üretim, daha fazla tüketim ve daha fazla refahı temel almaktadır (Çınar ve Çubukçu, 2009: 279).

Tüketim toplumu aynı zamanda hızlandırılmış ilişki üretimidir. Tüketim toplumunda nesnelleşmiş beden, sağlık, eğitim ve zaman gibi ilişki de tüm geleneksel toplumsal ritüellerden kurtarılmalıdır (Baudrillard, 2013: 205).

Tüketim toplumu hem bolluk, hem de yoksulluk toplumudur. Tüketim toplumu hem savurganlığı, hem de tutumluluğu ve içe kapanıklığı teşvik etmektedir. Kısacası sözkonusu toplum ikilikler toplumudur (Lefebvre, 1996: 158).

Tüketim toplumu hem baskı toplumu, hem de barışçıl bir toplum, aynı zamanda bir şiddet toplumudur. Günlük haberler, cinayetler, devrimler – tüm bunlar "barışçıllaştırılmış" gündelikliğin tüketilen "imalı, gösterisel" şiddetle beslendiğini gösteriyor. Çünkü barışçıllaşmış yaşamda şiddet gündelik yaşama küçük doz halinde aşılanıyor. Fakirliğin, kıtlığın, sömürünün neden olduğu şiddetten radikal olarak farklı olan bu şiddet, arzunun simgesel işlevinin yitirilmesi nedeniyle biriken iç sıkıntının kontrol edilemezliyidir (Baudrillard, 2013: 206, 211).

Riesman, Amerikan gençliği hakkında Mead'in tanımladığı kültürel modellere – Kwakiultlar'a (şiddet yanlısı, rekabetçi, zengin ve aşırı tüketim uygulayanlar) ve Pueblolar'a (yumuşak, iyiliksever, kibar ve azla yetinenler) gönderme yapmıştır. Günümüzün toplumu da bir taraftan rekabetçi ve şiddet taşıyan kültür ile, diğer taraftan aşırı hoşgörülü ve keyifli kültür arasındaki biçimsel karşıtlıkla tanımlanabilir (Baudrillard, 2013: 214).

Yapılan tanımlamalar tüketim toplumunun zıtlıkları kendinde barındırdığını, yani bir taraftan zenginlik, bolluk, gelişim toplumu, diğer taraftan yoksulluk, kıtlık, şiddet toplumu olduğunu göstermektedir.

Tüketim toplumu ticari bir kültürle yönlendirilen toplum olup (Yağlıcı, 2009: 28), maddi ve manevi olan ne varsa denetlenebilir hale getirmiştir.

1.1.4. Kültür Kavramı

Çok sıkça kullanılmasına rağmen kültür kavramına dair ortak bir görüş birliğine varılmamıştır. Bir çok çalışmada kültür kavramı belirtilse de bu kavram kendi içinde muğlak ve tarifi zordur.

Başlangıçta belirli ve sıkı sınırları olan kültür kavramı, sonraki dönemlerde geniş bir alanda kullanılmaya başlanmıştır.

Kültür kavramı ilk defa baskısı 1793 yılına ait bir Alman sözlüğünde yer almıştır. Bu sözcüğün Almanya'daki eşi 'uygarlık' sözcüğü ise ancak 19. yüzyılda kendini kabul ettirebilmiştir (Adorno, 2011: 121). Fakat 19. yüzyılın sonlarında Alman kavramı olan kültür sezgisel ve yaşama yönelik idi (Callinicos, 2013: 325).

Türkiye'de ilk defa Ziya Gökalp "Türkçülüğün Esasları" isimli eserinde kültürün sistemli bir şekilde tanımını yapmıştır. Nitekim, "kültür cemiyetin bütün fertlerini birbirine bağlayan, yani aralarında bir dayanışma vücuda getiren dini, ahlaki, hukuki, bedii, içtimai, iktisadi ve fenni müesseselerin hey'eti mecmuasıdır." (Aman, 2012: 137)

Kültür kelimesinin günümüze hangi değişimlerden geçerek geldiği Williams'dan aktarılarak detaylı bir şekilde sunulmuştur. Şöyle ki, kültür kelimesi "Latince Colere kelimesini (ikamet anlamında) esas alarak, Latince kökeninin colonus üzerinden colony'ye (sömürgü), cultus üzerinden cult'a (inanç, tapınma), culter üzerinden İngiliz'cedeki coulter'e (sabankulağı)" dönüşmüştür. Aynı zamanda kültür kelimesinin anlamının "bütün bir yaşam biçimi" anlamına gelen "tin" kelimesinin karşılığı olarak, ürün yetiştirme (cultivation) anlamından hayvan yetiştirmeye ve daha sonra zihin yetiştirmeye doğru genişlediği belirtilmiştir (Omay, 2009: 8).

Latince'de "Toprağı işleme" anlamında kullanılan (cultura) kültür, türkçeye Batı Avrupa dillerinde kazandığı anlamı ile "yüksek genel bilgi" olarak geçmiştir. Peyami Safa kültürü "yüksek genel bilgi" haliyle de tanımlamıştır: "Kültür, zihnin bütün tefekkür savruluşu içinde hareket eden canlı bir bilgidir." (Arslantaş, 2008: 106)

Şimdiye kadar yapılan tanımların en yaygını ve ünlüsü antropolog Edward B. Taylor'a ait olmuştur. Ona göre kültür; "insanın toplumun bir üyesi olarak elde ettiği, bilgi, inanç, sanat, ahlak, hukuk, adetler ve diğer yetenekler ile alışkanlıklardan oluşan karmaşık bir bütündür." (Bozkurt, 2011: 90) Bir çok dilde kültür kelimesinin tarımsal anlamda karşılığının olması kültürün "ekim işi" olduğunu göstermektedir. Williams da kültürü zihin yetiştirme işi olarak tanımlamıştır. Aynı zamanda

Taylor'un kültür tanımı da insan zihninin yetiştirilmesinin içeriğini açıklamaktadır (Omay, 2009: 8).

Marx ise kültür kavramının kısaca ve daha farklı bir bakış açısıyla tanımını yapmıştır:

"Kültür, doğanın yarattıklarına karşılık insanoğlunun yarattığı her şeydir." (Omay, 2006: 13)

Lefebvre (1996: 43) kültürü bir ideoloji olarak, bilgilerden, yanılsamalardan, dinsel ve felsefi yorumlardan oluşan karışım olarak tanımlar.

Kültür bireyin kendisini ve bireylerden oluşmuş toplumu, dünyayı anlamlandırmasını sağlamaya yardımcı oluyor. Kültür her toplumun kendine özgü değerlerini yansıtmakla insanları birbirinden farklı ya da birbirlerine benzer kılmaktadır.

Böylelikle kültür temelinde insanlar arasında oluşan benzeşim algısı "kimlik" denilen tutumun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu yüzden kimlik ve kültür birbiriyle ilişkilidir (Akça, 2005: 9).

Başka bir çalışmada ise, "kültür, dokunulamayan, herhangi bir taktik ya da teknik kaygıyla üzerinde oynanamayacak, daha yüksek ve daha saf bir şey" olarak tanımlanmaktadır (Adorno, 2011: 122). Fakat Adorno (2011: 143) aynı zamanda kültürün artık eğitim ayrıcalığının bir içeriği olarak ve maddi üretim sürecine onun "yönetilen eklentisi" olarak katıldığını belirtmektedir. Özetle, kültür de artık tüketim nesnesi olmuş ve insanları manipüle etmektedir.

Triandis bellekle kültür arasında ilişki kurarak kültür kavramının tanımlanmasını şöyle yapmaktadır:

"Bireyler için bellek ne ise, kültür de toplum için odur" (Omay, 2006: 14). İnsanı diğer canlı türlerinden ayıran kültürün toplumsallaşma özelliğidir. Çünkü aynı kültüre dahil olan bireyler inançları, gelenekleri ve değerleri içselleştirir, yani benimserler (Akça, 2005: 10). Bu bağlamda kültür toplumun karakterinin oluşmasında önemli olan bilgileri, bütün kültür sahalarını kapsayan inançları ve davranış tiplerini içeren bir sistemdir (Ülken, 1969: 185).

Kısacası, kültür konuşma, giyinme, beslenme vb. hazırlanması ve tüketilmesiyle ilgili belli kalıpların geliştirildiği ortamdır. Diğer bir ifadeyle, kültür insanların tapınma biçimlerini, hangi değerlere göre toplumsallaşdığını ve gündelik yaşamı oluşturan bir çok şeyi kapsamaktadır.

Williams, kültürün üç etkin kullanım alanı olduğunu belirtmiştir: (Öze, 2014: 60)

- 18. Yüzyıldan itibaren zihinsel, manevi ve estetik gelişim sürecini anlatan bağımsız ad.
- Gerek bir halkın, dönemin, grubun gerekse genel olarak insanlığın belli bir yaşama biçimini anlatan bağımsız ad.
- Entellektüel ve sanatsal etkinliğin ürün ve uygulamalarını anlatan bağımsız ad.

Kültürün, eski yaşam tarzını ortadan kaldırmış tarihin sonucu olarak ve halen kısmen tarihselliğini korumuş bir toplumda zeka ve iletişimden başka bir şey olmadığı belirtilir. Özetle, "kültür pek anlamlı olmayan bir dünyanın anlamıdır." (Guy, 1996: 99)

Önceki dönemlerden farklı olarak, günümüzde küçük bir azınlık gerçek sanat ve edebiyatla karşılaşmış olsa da, büyük bir çoğunluk tarafından "kültür" artık bir tüketim maddesi olarak ve "görülmesi gereken filmleri görmek, dinlenmesi gereken müziği dinlemek ve iyi kitapları okumak, üniversite eğitimi görmüş olunduğuna işaret ettiğinden bir statü simgesi, dolayısıyla da toplumsal merdiveni tırmanmada işe yarayan bir araç" olarak görülmektedir (Fromm, 1995: 87).

Görüldüğü gibi, kültür kavramına dair yapılan tanımlamaların benzer tarafı, kültürün mahsus olduğu toplumun değerlerini, inançlarını bulunduğu dönemin gerçeklik ve koşullarına uygun bir şekilde değiştirmesi ve yansıtmasıdır.

1.1.5. Tüketim Kültürü Kavramı

Kültür bir düzen yaratır ve onu korumak için kaos içinde olan, kaos görünen her şeyle mücadele eder. Aynı zamanda kültür yarattığı düzene değer verir. Kültür toplumda bir tercih sorunu olaraktan, bir düzeni en iyi düzen olarak insanların kabul etmesine, değer vermesine sebep olur, ya da tam tersine (Bauman, 2004: 161). Bu açıdan, kültür toplumsallaşma aracı olmakta ve onun ideolojik yanı göz önünde bulundurulmalıdır. Kültür, toplum içerisinde yaptırım gücü olarak kullanılarak, toplum üyelerinin davranışlarını etkilemekte ve arzu edilen biçimde hareket etmeleri rıza dahilinde gerçekleştirilmektedir (Öze, 2014: 62). Diğer bir ifadeyle, kültür bulunduğu dönemin koşullarına, normlarına uygun olarak oluşturduğu veya değiştirdiği yaşam tarzları, inançlar ve değerleri manipülasyon yoluyla toplum üyelerine benimsetmektedir. Özetle, Omay'ın (2009: 67) da belirttiği gibi, ister emeğin manipülasyonu, isterse de tüketim amaçlı manipülasyon kültür yoluyla gerçekleştirilmektedir. Aynı zamanda kültürün bahsedilen işlevini kültür kavramının anlamı da vurgulamaktadır.

Bu çalışmada modern ve postmodern tüketim kültürü kavramları ayrılıkta ele alınmaya çalışılacak. Ancak önce modern dönem ve onunla ilgili olan araçsal akıl'a kısaca değinmekte fayda vardır.

Modern toplum aklın egemenliğiyle karakterize olan, akla dayalı bir toplum biçimidir (Gültekin, 2007: 229). Bu nedenle sözkonusu dönemde öznellik artık normların dışına itilerek kaybolmuştur. Çünkü akıl da ekonomik aygıtın araçlarından biri haline gelmiştir. Artık akıl, amaca yönelmiş şekilde üretimin ağır sonuçlarını doğuracak "alet"ler yapımına hizmet etmektedir (Horkeimer ve Adorno, 1995: 48). Weber'e göre bilimsel teknolojik gelişme (ve dolayısıyla akılcılaştırma) hayatımızın her alanında uygulanmaktadır. Bu nedenle araçsal akıl, "...bütün toplumsal eylemleri, fayda/maliyet hesabına indirgemiştir; buna kişinin kendi bedeninin (hatta cinsel arzularının) denetimi de dahildir." (Bozkurt, 2000: 28-29)

Weber'e göre, akılcılaşma bireysel yaratıcılık üzerindeki en büyük tehdittir: "Politik ve ekonomik ihtiyaçların giderilmesi giderek akılcılaştıkça disiplin acımasızca daha da geniş alanlara yayılır." (Callinicos, 2013: 258) Hegel'e göre ise,

“[a]kıl, toplumsal dünyanın örgütlenmesinde etkin olarak görev alır.” (Callinicos, 2013: 80) Bu yüzden araçsal akıl kültüre işlemiş ve insanlar kültürel degerlere önem verdiği için de sözkonusu örgütlenme kolaylaşmaktadır. Diğer bir ifadeyle;

> “Psikolojik açıdan kültür insan beyninin yazılımıdır. Dolayısıyla, fiziksel yapıyı oluşturan beden, harakete geçirmek ve sosyolojik anlamda çeşitli sonuçlar üretmek, çeşitli davranış biçimleri ortaya koymak için fiziksel olmayan bir yapıya bağlıdır. Buna bilinç, arzu başta olmak üzere çeşitli isimler verilebilir. Kuşkusuz, bilinç ve güdü, ya da akıl ve arzu birbiri yerine kullanılabilecek kavramlar değildir. Her birinin insan eylemlerinde başka başka görevleri vardır. Ancak kültür bütün bunları biçimlendiren, belirli bir biçimde kullanılmalarını sağlayan bir araçtır.” (Omay, 2009: 68)

Görüldüğü gibi, kültür manipüle eden bir araçtır, kültür yeni düzen yaratır ve ona değer verir, bu nedenle de çıkarlar doğrultusundaki sözü geçen örgütlenme ya da Weber’in söylediği disiplin tüketim kültürü adı altında toplum üyelerine benimsetilmektedir.

Veblen (2005: 223) de benzer şekilde, kültürün bir propaganda olarak, aylak sınıf tarafından yaşam tarzına dahil ve adapte edilen yeni zevklerin adap listesi olduğunu ileri sürmüştür.

Tüketim kültürü kavramı araştırmacılar tarafından modern dönemle bağlantılı olarak özellikle 1980’li yıllardan sonra ilgi gören bir kavramdır.

Modern döneme ait sözkonusu kavram hakkında Simmel modern kültürle çağdaş tüketimin bütünlük oluşturduğunu belirtmiştir. Modern toplumun tekdüzeleştirici güçler karsısında meydana çıkardıgı kültür sürekli devinim halindedir. Çünkü tekdüzeleştirici süreçlere karşı kişilerin benlik üretme stratejisi sürekli bir farklılaşma arayışına tabi olmaktadır (Smith, 2005: 37-38).

Modern tüketimde doğal olan bir şey yoktur, bu sonradan kazanılan, öğrenilen, insanların arzu duymaları için toplumsal olarak eğitildikleri bir olgudur (Bocock, 2005: 61). Modern tüketim kültürü de sözkonusu toplumsal eğitimi kitle iletişim araçları – reklam ve kültürel değerler yoluyla gerçekleştirmekle tüketicide paketlenmiş, düzenlenmiş tüketim mallarına karşı istenen tepkiyi uyandırmaya hizmet etmektedir. Tüketim kültürü dayattığı normlarla baskıcı gücünde doyum verici ve verdiği doyumlarda baskıcıdır.

Modern toplumlardan postmodern toplumlara geçiş sanayi üretiminden bilgi ve hizmet üretimine geçişle karakterize olunur.

Postmodern toplum "[k]ategorileştirmeleri imkansız kılan, benzeşme ve farklılığın birlikteliğidir." (Akça, 2005: 8) Tüketim toplumunun dinamikleriyle beslenen postmodern kültür modern kapitalizmin sınırlarını genişletmiştir.

Postmodern toplumda bireyin kendini ifade ederken gösterdiği gayreti, diğer bir ifadeyle, kimlik oluşumunu tüketimden ayrı düşünmek olanaksızdır. Çünkü bu toplum tüketim toplumudur ve hakim kültür ise tüketim kültürüdür. Tüketim kültürü; "tüketicilerin çoğunun yararcı olmayan statü arama, ilgi uyandırma, yenilik arama şeklindeki özelliklerle ilgi uyandıran ürün ve hizmetleri arzuladıkları ve bunları edinip sergiledikleri bir kültürün adıdır." (Özcan, 2007a: 137)

Baudrillard bahsedilen kültürü postmodern bir kültür olarak tanımlamakta ve bu kültürde gelenekselliğin kaybolduğunu, yerini çok kültürlülüğe bıraktığını ve farklılığın ön plana çıkarıldığını belirtmiştir (Sarup, 1997: 237).

Lefebvre'nin (1996: 218) söylediği gibi, bizim kültür, "ahlakçılık, estetizm ve teknoloji ideolojisi içinde bölünür, parçalanır." Bu nedenle, tüketim kültürünün gerçek toplumsal kültür olması sözkonusu olamaz.

Bauman tüketim kültürü hakkında şöyle der:

"Bu kültür sürekli olarak bireyin denetimi dışındaki güçler tarafından belirlenen bir ihtiyaçlar silsilesi yaratan ve herkesin tüketici olmasını gerektiren özel bir özgürlüğü zorunlu kılan bir kültürdür." (Yanıklar, 2010: 26) Başka bir deyişle, tüketim kültürü üretilen ürünlere yeni ihtiyaçlar yaratarak ve satın alma hevesinin canlı tutulmasıyla, üretim ve tüketim çarkının işlekliğini sağlamaktadır.

Genel olarak kültürün önemli özelliklerinden biri onun öğrenilir olmasıdır. Yani birey kültürünü onun içinde yaşayarak öğrenir ve çocukluğundan başlayan bu öğrenme onu toplumun bir üyesine dönüştürür ve bu "kültürlenme" adlandırılmaktadır. Kültürlenme kişiye gereksinimlerinin nasıl doyuracağını öğretir (Aman, 2012: 139). Tüketim kültürü de toplum üyelerine gereksinimlerini tüketim yoluya karşılayabileceklerini öğretmiştir.

Tüketim kültürü dirilişin, ‘tüketilmiş’ olanın yanılsamalı bir çağrıştırmanın zamanı ve yeri olarak tanımlanabilir. Marx’ın Üçüncü Napoleon hakkında söylediği gibi;

> “Tarihte aynı olaylar iki kez vuku bulur, tekrarlanır. İlkinde gerçek tarihsel değere sahipken, ikincisi birincinin karikatürüdür, bir göndergeden beslenir.” (Baudrillard, 2013: 111).

Başka bir ifadeyle, tüketim kültürü gelenekselliği yokederek ya da geleneksel değerleri törpüleştirmekle, eski değerlerin yerine işlevsel olmayan ve geçici değerleri yerleştirmektedir. Örneğin, anneler günü, sevgililer günü adı altında tüketimi kamçılayarak manevi değerler yerine metalaşmış değerler ön plana çıkar.

1.2. İnsan Gereksinimleri ve Tüketim

Belirtildiği gibi tüketim kalıplarının oluşmasında ve gelir sahiplerini gösterişçi tüketime yönlendiren önemli faktör “gösteriş unsuru”dur. Özellikle günümüz toplumunda temel ihtiyaçlardan başka diğer ihtiyaçların insanlara önemliymişcesine sunulması gösterişçi tüketimi yönlendiren faktörlerin başında gelmektedir (Güleç, 2015: 76-77).

Tüketim kavramına ait bir çok tanımlamada ihtiyaçların tatmini vurgulanmıştır. Çünkü ihtiyaçlar tüketim faaliyetinin amaç ve yönünü belirlemektedir.

İhtiyaç, “gerekli addedilen, özellikle bir kişinin, organizasyonun ya da başka birşeyin hayatta kalması için gerekli olduğu düşünülen bir şeydir” (Köroğlu, 2012: 16).

İhtiyaç kavramının farklı şekillerde tanımlaması yapılmış olsa da ve hayatta kalmak için ihtiyaç duyulan temel gereksinimler üzerinde ortak bir fikre gelinse de, sözkonusu gereksinimlerin hangi düzeyde karşılanması gerektiğini belirlemek kolay değildir.

İslam’da ise ihtiyaç kavramı hukuksal açıdan tartışma konusu olmuş ve kişinin ihtiyaçları esas üç başlık altında toplanmıştır: (Köroğlu, 2012: 72)

Zorunlu maddeler: Yerine getirilmesi zorunlu olan ihtiyaçlardır. İslam hukukunda bu ihtiyaçlara "havâic-i asliye" yani "zorunlu ihtiyaçlar" denir.

Rahatlık ve kolaylık sağlayıcılar: Tüketimi ile kullanıcının zamanını, malın parasal değerinden daha çok arttıran araçlardır.

Lüks maddeler: Tüketimi kişinin verimliliğini arttırmayan hatta belirli bir ölçüde düşüren malları kapsamaktadır. Pahalı ve süslü giysiler, pahalı arabalar ve mobilyalar, ev işleri için yeterinden çok yardımcı ve uşaklar lüks sayılabileceklerden bazılarıdır.

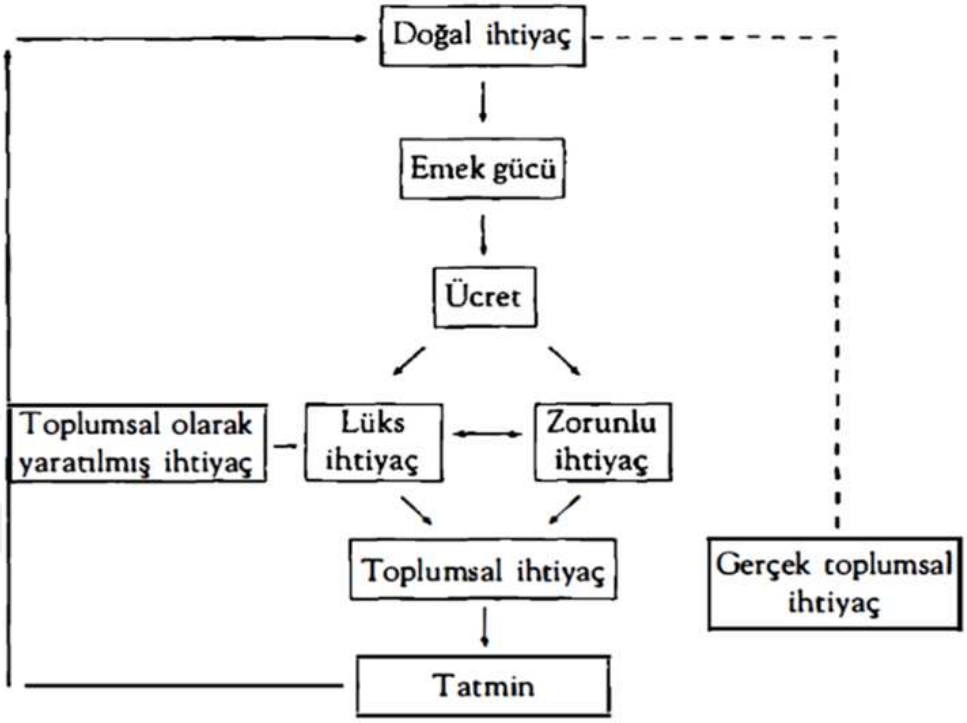
İbn Haldun'a göre, "ihtiyaçlar insanın toplumsal yönüne ivme kazandıran toplumların kemale erme, medeniyete ulaşma ya da yok olma sürecinde bir itici güç olarak ortaya çıkmaktadır". Aynı zamanda İbn Haldun insanların ihtiyaçlarının hayat şartlarına, toplumların yapısı ve gidişatına göre değişebilir olduğunu söylemiştir (Göcen, 2013: 177).

Başka bir çalışmada insan ihtiyaçlarının değişebilirliği Marx'ın bir örneğiyle açıklanmaya çalışılmıştır:

> "Bıçak ve çatal üretiminden önce, insanlar basitçe parmaklarıyla yemek yerlerdi. İcat edildikten sonra bıçak ve çatal, tarihsel olarak gelişmenin belli bir düzeyinde yaratılmış 'toplumsal bir ihtiyaç' haline geldi. O halde, bu, 'toplumsal bir ihtiyaç' örneğidir. Bıçak ve çatal ilk kez piyasaya çıktığındaysa, 'lüks bir ihtiyaç' olarak görünür. İnsanların çoğu bunları satın alamayacak veya parmakları bu işi zaten gayet iyi gördüğünden bunlara ihtiyaç bile duymayabilecektir. Ancak zenginlik arttıkça ve daha fazla çatal ve bıçak üretildikçe ve kullanıldıkça, 'tüketim davranışı' değişir. Önceden lüks bir mal olan şey artık 'gerekli' görülmektedir. Bıçak ve çatal kullanımı artar ve artan zenginlik sayesinde daha kolay erişilebilir bir hal alır. İnsanların elleri yerine çatal ve bıçakla yemek yemek istemelerine neden olan kültürel bir gelişme de buna eklenir. Bu, çok daha fazla miktarda artık değer arayışından kaynaklanan kapitalist gelişmenin etkisidir." (Fraser, 2008: 154)

Böylelikle, teknolojik gelişmeler sayesinde üretilen ürünler toplumda yeni ihtiyaçları belirlemektedir. Marx bu değişim ve gelişim sonucunda doğal ihtiyaçların zorunlu ihtiyaçlara dönüştüğünü belirtir.

Şekil 1. İhtiyaçlar Biçimi ve İhtiyaç Devresi

Kaynak: Ian Fraser, **Hegel ve Marks: İhtiyaç Kavramı,** Çev. Beyza Sumer Aydaş, Ankara, Dost Kitabevi, 2008, s. 166.

Şekil 1.'de görüldüğü gibi, doğal, zorunlu ve lüks ihtiyaçlar birbirlerine geçiş halindeler. Yani doğal ihtiyaçlar zorunlu ihtiyaç ve onlar da lüks ihtiyaçlar biçimini alır. Başka bir deyişle, bir dönem lüks olarak bilinen ihtiyaçlar ücretlerin artması ve toplumsal gelişmeyle zorunlu hale geçer ve koşullara bağlı olarak zorunlu ihtiyaçlar lüks ihtiyaçlar halini alabilir. Marx'ın yukarıdaki örneğinde olduğu gibi, yeni ihtiyaçlar üretim sürecinde meydana gelen gelişmelerle "toplumsal olarak yaratılır" ve bunlar piyasada "lüks ihtiyaçlar" biçiminde ortaya çıkar.

Böylelikle yukarıdaki şekilden göründüğü gibi, lüks ihtiyaç doğal ve zorunlu ihtiyacın zıttı gibi görünse de, aynı zamanda doğal ve zorunlu ihtiyaç biçimini alabilir. Yani doğaldan zorunluya, zorunludan doğala, lüksten zorunluya biçimler haraket halindedirler.

İhtiyaçların bu şekilde biçim değiştire bilmesi kapitalist sistemin de kitlesel üretim sonucunda ortaya çıkan metaların satışı (tüketimi) için ürünleri "ihtiyaç" olarak sunma stratejisine baş vurmasına neden olmuştur. Artık birey ona sunulan

onca ürünün hangisinin gerçek, hangisinin sahte ihtiyacı olduğunu anlayamaz. Diğer bir ifadeyle, birey sürekli manipüle edilir ve neticede birey seçme özerikliğini kaybeder ve ona sunulanları ihtiyacı olarak görür (Aytaç, 2006: 34).

Özetle, tüketim toplumunda;

> "Bireyler sürekli olarak, gerçekte öyle olmasa da, bir şeylere ihtiyaçları olduğu algısı içerisinde hapsedilmiş bulunmaktadır. Bu algı öylesine şiddetlidir ki, bireyler, bu duyguyu tatmin edebilmek için önceliklerini temel ihtiyaçlarının ötesinde algıladıkları ihtiyaçların tatmini yoluna vermektedirler. Bireyler artık tüketirken rasyonaliteden uzaklaşmaya başlamışlardır ve deyim yerindeyse, aslında neden tükettiğini bilemez bir duruma gelmişlerdir." (Omay, 2008a: 79)

İnsanlara fiziksel (biyolojik) ihtiyaçlarını bedenleri hatırlatmaktadır ve insan bu ihtiyaçlarını karşılamak için emeğini kapitaliste satmak zorundadır. Ancak tüketim toplumunda durum biraz daha farklıdır. Nitekim, sistem insanları onların temel ihtiyaçlarından başka metalara farklı anlamlar yükleyerek onları tüketmeleri için sahte ihtiyaçlar yaratmaktadır ki, bu bireyin bağımlılığına neden olmaktadır. Diğer bir ifadeyle, üretim ve tüketim birbiriyle sıkı ilişki içindedir. Üretilen ürünlerin satışı için tüketim gereklidir ve bunun için de yeni ihtiyaçlar yaratılmalıdır (Omay, 2008a: 88). Sonuçta yeni ihtiyaçlar bireyi tüketime teşvik etmekte ve tüketilen ürünlerin ömürleri kısa olduğu gibi, onların sağladığı tatmin ve mutluluğun da ömrü kısadır.

İhtiyaçların çıkarlar doğrultusunda manipüle edilmesi sonucunda insanlar için çalışma artık tüketme arzu ve hırslarının tatmini için araç rolünü oynamaktadır.

Lafargue tüketim ve çalışma için şöyle der:

"İşçilerin, kendilerini öldürürcesine çalışma ve yokluk içinde sürünerek yaşama gibi çılgınlığı karşısında, kapitalizmin büyük üretim sorunu üretici bulmak ve onların gücünü iki katına çıkarmak değil, tüketici bulmak, isteklerini kamçılamak ve onlarda sahte gereksinimler yaratmaktır artık" (Lafargue, 1999: 17).

Lodziak (2003: 40) ihtiyaçların manipülasyonunu "genellikle, medyanın ve reklamcılığın bizim gerçekte ihtiyacımız olmayan şeylere 'ihtiyaç duyar' hale getirme gücü olarak" adlandırmıştır.

İnsanların büyük bir çoğunluğu aslında maruz kaldıkları manipülasyonların farkındadır. Bunun en temel örneklerini göstermek için, ihtiyaç türlerinden bahseder. Nitekim, insanlar için iki temel ihtiyaç türü vardır. Onlardan biri, hayatta kalmak, diğer ise anlamlı ve tatminedici bir varoluş edinmektir. Yani tüm bireylerin bir önemlilik, güvenlik ve özerklik hissine ihtiyacı vardır. Bu ihtiyaçların tanımı bireye bağlıdır ve anlamlı, tatmin edici bir yaşam sürmesi de kişinin özerkliği ve ulaşabileceği kaynaklara bağlıdır. Ancak günümüzde hangi ihtiyaçların gerekli, hangilerinin gereksiz olduğunu belirleyen sistemdir (Lodziak, 2003: 46).

> "Kapitalizmde işçinin yaşam tarzı, kendi ürününün gereksinimlerini karşılamaktan bitkin düştüğü bir hayat içinde yozlaşmıştır. Burada karşılaştığımız şey, insan yapımı bir maddenin insan üzerindeki insanlık dışı gücüdür." Ollman (2012: 235-236)

Ollman'ın söylediği bu insanlık dışı güç sistem tarafından dayatılan insan gereksinimleridir, başka bir ifadeyle, ihtiyaçların manipülasyonudur.

Ayrıca ihtiyaçların günümüzde tüketim olgusu açısından önem kazanması ve insanların motivasyon ihtiyacıyla ilgili Maslow'nun "ihtiyaçlar hiyerarşisi" kuramına da değinmekte fayda vardır.

Şekil 2. Maslow Modeli[1]

[1] Son dönemlerde sosyal psikologlar Maslow'nun ihtiyaçlar hiyerarşisine iki ihtiyacın daha eklenmesi gerektiğini belirtmişler. Sonuçta Maslow'nun yeni ihtiyaçlar hiyerarşisi "Maslow'nun Geliştirilmiş İhtiyaçlar Hiyerarşisi" adlandırılmış ve eklenen kademeler, altıncı kademe olarak "Bilme ve Anlama", yedinci kademe olarak "Estetik" olmuştur (Omay, 2006: 83).

Kaynak: Pelin Hürmeriç, Ece Baban, "Simmel, Veblen ve Sombart'ın Penceresinden Hedonik Tüketim: Ütopyada Negotium ve Otium", **Global Media Journal,** Cilt: 2, Sayı: 4, 2012, s. 89

Maslow ihtiyaçları hiyerarşik olarak beş sınıfa ayırır. Maslow en temel ihtiyacın fizyolojik ihtiyaçlar olduğunu, aidiyet, özsaygı ve kendini gerçekleştirme gibi ihtiyaçlar için önkoşul olduğunu belirtir. Aynı zamanda güvenlik ihtiyacının sevgi ihtiyacından güçlü olduğunu ileri sürer.

Maslow'a göre, "tüm bu ihtiyaçlar, insan ırkı çapında evrensel veya onun deyimiyle 'içgüdüsel' olacak kadar temeldir." (Fraser, 2008: 19)

İş yaşamı açısından bakacak olursak da çalışanlar açısından motivasyonun önemi bugün artık tartışmasız bir biçimde kabul edilmiştir. Maslow'un bu kuramına göre şöyle bir tablo oluşturmak mümkündür.

Tablo 2. Çalışanlar Açısından Motivasyonun Önemi

Basamaklar	**Örnekler**
Fizyolojik ihtiyaçlar	Yemek ve barınma için yeterli maaş
Güvenlik ihtiyaçları	Uzun süreli iş sözleşmesi, güvenli bir çalışma ortamı, eşit fırsatlar
Ait olma ve sevgi iht.	Çalışma arkadaşları tarafından kabul görme, yakın dostluklar
Değer ihtiyaçları	Etkileyici ünvan, büyük ofis, şirket arabası
Kendini gerçekleştirme iht.	Otonomi ve kendini geliştirmesini sağlayacak bir iş imkanı

Kaynak: "Maslow ve İhtiyaçlar Hiyerarşisi Kuramı", çevirimiçi, http://inar322.cankaya.edu.tr/uploads/files/file/MASLOW%20KURAM.docx, 12 Aralık 2015.

Sözkonusu modele göre, alt sıralardaki gereksinimler giderilmedikçe üst sıralardaki gereksinimler bireye göre önem taşımaz. Yoshio Kondo ise aslında bireylerin aynı anda tüm düzeylerdeki ihtiyaçlarını temin ede bileceğini, fakat bu gereksinimlerin öneminin insanların yaşam standartına göre değişe bileceğini ileri sürmüştür.

Kapitalizm öncesi toplumlarda tüketim üretilen ürünlerin kullanılması ve yerine yeni ürünlerin üretilmesi olarak tanımlansa da, günümüzde tüketim Maslow'nun ilk basamağındaki fizyolojik ihtiyaçlardan en son basamağındaki

kendini gerçekleştirme ihtiyaçlarının giderilmesine kadar ilerlemiştir (Hürmeriç ve Baban, 2012: 88).

1.3. Kültür Endüstrisi

Kapitalist sistem esas hedefi olan kar elde etmek için kitleleri çıkarları doğrultusunda belirli bir düşünce biçimine yönlendirmek üzere yeni yöntemler bulma çabasına girmiştir. Bu nedenle kültür ekonomi alanına dahil edilerek, artık üretim kültür simsarları tarafından belirlenmiştir. Sonuçta kitle iletişim araçları, tüketim toplumu normları ile birlikte kültür endüstrisini oluşturmuştur.

Kapitalizm günümüzde insan ve kültürü esas alarak insancıl bir karaktere sahipmiş gibi gözükse de, aslında yeni bir tüketim köleliğini yaygınlaştırarak insani değerlere darbe vurmuştur. Güncel kapitalizmin ortaya çıkmasında kültür endüstrisi önemli rol oynamaktadır (Ersoy, 2008: 146). Aynı zamanda tüketim kültürünün yaygınlaşmasında kültür endüstrisi önemli işlevler yerine getirmiştir.

Kültür endüstrisi ifadesi ilk defa, Horkheimer ve Adorno'nun 1947 yılında Amsterdam'da yayınlanmış "Aydınlanmanın Diyalektiği" kitabında kullanılmıştır. Horkheimer ve Adorno kitle kültüründen farklı kılmak için kültür endüstrisi ifadesini kullanmışlar. Şöyle ki, kültür endüstrisi önceden var olan şeyleri yeni nitelikte birleştirir. Hatta Adorno (2011: 109) kültür endüstrisini "müşterilerinin kasten ve tepeden bütünleştirilmesi" olarak tanımlamıştır. Aynı zamanda binlerce yıl boyunca birbirinden ayrılmış, farklılaşmış yüksek ve düşük kültür alanlarını her iki alanın da zararına olacak şekilde birleştirmeye zorlar:

> "Yüksek kültürün, etkileri üzerinde spekülasyon yapılarak, ciddiyeti ortadan kaldırılır; düşük kültürün, toplumsal denetim bütünsel olmadığı sürece barındırdığı haşarı isyankarlık ise uygarlaştırıcı dizginleme yoluyla yok edilir." (Adorno, 2011: 33)

Adorno hiçbir metninde kültür endüstrisini faşizmin siyasi zaferiyle özdeşleştirmese de, ancak şuna işaret eder: "Faşizmin siyasi yoldan gerçekleştirdiği baskıcı birleştirmenin liberal demokratik devletlerdeki muadili, kültür endüstrisinin toplumu etkili biçimde bütünleştirmesidir." (Adorno, 2011: 13) Çünkü kültür

endüstrisi her bir insana arzularını tatmin etme vaadi vererken, aslında yaptığı toplumun negatif bütünleşmesidir.

Müşteri kültür endüstrisinin öznesi konumundan nesnesi konumuna geçmiştir.

> "Kendini kültür endüstrisine uydurmuş olan 'kitle iletişim araçları' terimi, daha en baştan vurguyu zararsız olana kaydırmaktadır. Ne ilk planda kitleler söz konusudur, ne de iletişim teknikleri; söz konusu olan, onlara üflenen ruhtur, efendilerinin sesidir." (Adorno, 2011: 110)

Burada Adorno ilk önce insanların düşünce biçimlerinin değiştirilmesinin gerektiğini vurgulamaktadır. Sözkonusu işlevi ise kitle iletişim araçları yerine getirmektedir.

Adorno daha sonra şöyle devam eder: "Kitleler kültür endüstrisinin ölçütü değil ideolojisidir, kültür endüstrisi de kitleleri kendine uyarlamadıkça var olamazdı." Başka bir deyişle, kültür endüstrisinin ideolojisi sayesinde, düşünmenin (bilincin) yerini uyum sağlama ve uzlaşma alır. Kültür Endüstrisi gerçekle kurmaca arasındaki ayrımı bulandırır, belirsiz hale sokar, yani bir yandan gerçekçi bir içeriği korur, öbür yandan sözkonusu içeriğe akıldışı bir metafizik hal kazandırır.

Ekonomik üretkenlik ve teknolojik gelişmeler bir taraftan dünya için adil koşullar yaratırken, diğer taraftan sözkonusu gelişim aygıtlarını ellerinde bulunduranların halkın geri kalan kısmı üzerinde üstünlük - hegemonya kurmalarına imkan yaratmaktadır. Sonuçta bu güçler karşısında birey tamamen hükümsüz bırakılıyor, ancak diğer taraftan bireyin geçimi bahsedilen aygıtlar tarafından sağlanıyor. Yani akıl tüketim toplumunda kültür metası haline getirilmiş, böylelikle tüketim ve eğlenceler bir yandan insanları akıllandırmakta, diğer yandan aptallaştırmaktadır (Horkeimer ve Adorno, 1995: 15). Bu nedenle insanın doğal çöküşü toplumsal ilerlemeyle ilişkilidir. Başka bir deyişle, insan toplumda ilerleme diye nitelenen şeyleri yaparak, ya da sahip olarak kendini tüketmiştir.

Aslında eğlenmek kültür endüstrisinden önceki dönemlerde de vardı. Fakat kültür endüstrisi sanatla eğlenceyi birleştirerek, bunu tüketim alanında kullanmıştır. Önceki dönem eğlenceleriyle günümüz eğlenceleri arasındaki önemli fark, günümüzde eğlenceyi bozan, keyif diye bir şey bırakmayan kültür endüstrisinin

ürünlerine baskıyla katmakta olduğu, ancak anlam diye gösterilmekte olan unsurlardır. Bu unsurları ise en çok yıldızları kullanarak göstermeye çalışmaktadır (Adorno, 2011: 76).

Gündelik yaşamımızda eğlence artık çalışmanın uzantısı haline gelmiştir. İnsanlar mekanikleştirilmiş, özerklikten arınmış emek sürecini devam ettirebilmek veya onunla başedebilmek için eğlenceye ihtiyaç duyar. Çünkü eğlenmek günümüzde bir şey düşünmemek anlamındadır.

Neticede kültür endüstrisinin oluşturduğu bu ortamda tüketim ahlak olarak kabul edilmekte ve yapılan her çeşit tüketim faaliyeti kültürel bir üretim faaliyeti sayılmaktadır (Ersoy, 2008: 147). Kısacası, kültür endüstrisinin dayatmaları sayesinde her şeyin tüketimi mübah kılınmıştır.

Enzensberger kültür endüstrisinin esas gayesinin ürün satmak değil, "varolan düzeni" satmak olduğunu belirtmiştir. Diğer bir ifadeyle, bu endüstri varolan düzenin emrine uymak için bilincimizi yönlendirmek amacındadır (Aytaç, 2002: 247).

1.4. Tüketim Toplumunun Tarihsel Gelişimi

İnsanoğlu doğaya karşı elde ettiği başarının doruğundayken, kendi yarattığı şeylerin tutsağı haline nasıl geldi? Nasıl oldu da gerçekten kendi kendini yok etme ve tüketme tehlikesiyle karşı karşıya geldi?

İnsanoğlu doğaya egemen olma sürecinde bilimsel hakikatin araştırılması için bilgini keşf etti. Yani "...gerçek ve kontrol edici kaynak dediğimiz o kader çizici 'üretim faktörü' şimdi artık ne kapital, ne toprak, ne de emek'tir. Bilgi'dir." (Drucker, 1993: 16)

Bilginin keşfiyle, büyük başarılar elde edildi. Örneğin yeni yerlerin keşfedilmesiyle ham madde ucuzladı, gazeteler ve diğer vasıtalarla bilginin elde edilebilirliği kolaylaştı, buhar gücü kullanılmaya başlandı (1725, İngiltere), deniz ve demiryollarının yapılmasıyla ulaşım kolaylaştı, kas gücünün yerine makine gücünün geçmesiyle seri üretim (on sekizinci yüzyılın ikinci yarısı) başlandı. Bütün bunların

sonucunda yaşam şekillerinde de dönüşümler ortaya çıktı. Ancak bu yeni yaşam tarzıyla birlikte insanlar maddi tüketime ve tekniğe daha çok ağırlık vermeye başladılar, neticede kendileriyle ve yaşamla olan bağlarını yitirdiler. Kısacası manevi olan ne varsa nesnelleşmeye başladı. Bu yüzden insanlar derin coşku duyma yetilerini, sevinç ve üzüntü duygularını kaybetti. Özetle, insanoğlunun bu yeni keşfi olan – makine daha da gelişerek insanın düşünme biçimine yön veren bir güç konumuna geldi.

Böyle bir sistemin esası ise tüketim olgusuna dayanmaktadır. Kapitalizmle birlikte oluşan işçi sınıfı tüketici haline getirilmeliydi. Michelet, 1842 yılında üretim olduğu kadar tüketim gerçekleşmediği için ekonomik bunalım yaşandığını, fiyatların düştüğünü belirtmiştir. Bu yüzden artık temizlik, güzelleştirme ve diğerleri fakir evine de girmiştir (Yağlıcı, 2009: 14). Bununla aslında herkesin tüketici konumuna getirilebileceğinin mümkünlüyü kanıtlanmıştır.

Fromm (1995: 16) bu yeni değişim konusunda şöyle der:

> "Çok iyi işleyen bir ekonomik sistemimiz var, ancak bu sistemin işlemesi için bizi maddi olarak yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bırakan şeyleri üretmemiz, bireyi tümüyle edilgin bir tüketiciye dönüştürmemiz ve dolayısıyla onu ölüleştirmemiz ve bireyin kendisini güçsüz ve yetkisiz hissetmesini sağlayan bir bürokrasi yaratmamız gerekli oldu."

Günümüz toplum yapısının bir "tüketim toplumu" olması, atalarımızın toplumunun yani endüstriyel aşamadaki modern toplumun insanoğlunun ezelden beri ürettiği ve var olduğu sürece üreteceği gerçeğine rağmen "üretim toplumu" ismini haketmesine benzer derin ve temel bir anlamı içerir. Diğer bir ifadeyle, üretim de, tüketim de en baştan beri zaten mevcut olmuştur. Ancak o tür modern topluma "üretim toplumu" adı verilmesinin sebebi nüfusun esasen üreticiler olmasıydı. Genellikle bir toplumun üretim veya tüketim toplumu olması ve onun şekillendirme tarzı, sözkonusu toplumların üyelerine tanıdıkları rol gereksinimince belirlenmiş ve üyelerinin bu gereksinimi norm olarak kabul edip, onu oynama yeteneği ve arzusuydu. Aynı şekilde bugünün geç-modern ya da post-modern aşamasında, toplum, üyelerini daha çok tüketici yetenekleriyle kullanmaktadır (Bauman, 1999: 40).

Kapitalizmden önceki toplumlarda mallar hemen tüketmek veya diğer ürünlerle değiştirilmek için üretildiğinden sözkonusu toplumlar tüketim toplumları değildi. Feodalizmin yerine kapitalizmin geçmesiyle birlikte artık tüketim sadece temel ihtiyaçları karşılayacak bir faaliyet olmaktan çıktı ve insan faaliyetinin önemli bir parçası haline geldi.

Ayrıca, kapitalist toplumlarda ücret karşılığında çalışma vardı ve işçiler ürettikleri malların sahibi değillerdi. Onlar da ürünleri satın alarak tüketici olmaktaydılar. Böylelikle tüketim toplumu ortaya çıkmıştır (Şahin, 2008: 182).

İnsanların doğaya egemen olmasından önce toplumlar için en baskın karakter geçim mücadelesi olmuştur. Çünkü bu dönemlerde (o zamanlar teknolojik gelişme ve bilginin hakimiyeti sözkonusu değildi) herhangi bir şeyi elde etmek doğanın cimriliğinin katılık derecesine, başka bir deyişle, doğa koşullarının zor ya da kolay olmasına bağlıydı. Sonuçta bu katılık veya belirsiz koşullar insanların daha çok çalışmasını gerektirmiştir. Teknolojik gelişme sayesinde ise endüstriyel verim insanların gereksinimlerinden daha fazlasını alabileceklerini olanaklı kılan bir alan sağlamıştır. (Veblen, 2005: 33)

Ekonomik gelişimin erken aşamalarında sınırsız tüketim veya geçinmenin üstündeki her tüketim aylak sınıfla ilgili olmuş olsa da, daha sonra böylesine bir sınırlama "barışçıl" aşamalarda kaybolmaya başlamıştır (Veblen, 2005: 60). Artık insanlar geçim mücadelesinden konfora doğru yönelmeye başlamışlar. Böylelikle kazanç ve birikim de tüketime yönlendirilmiştir. Özetle, önceki dönemde çalışmanın üstlendiği rol olan kişisel güdüleri, toplumsal bütünleşmeyi ve sistemin üretimini birbirine bağlama rolü şimdi tüketim faaliyetinin görevidir.

Bu nedenle, işlerin yolunda gittiğinin modern ölçüsü olan "iktisadi büyüme", tüketim toplumunda "ulusun üretici gücü"ne değil, tüketici davranışlarına – şevk ve kuvvetlerine bağlıdır (Bauman, 1999: 44).

Kapitalizmin gelişimi ve farklı tüketim modellerinin yaygınlaşması ilk ABD ve Batı toplumlarında başlamıştır. Bu nedenle, tüketim toplumunun tarihsel gelişim aşamalarını da sözkonusu toplumları anlatmakla açıklığa kavuştura biliriz.

1960'lı yıllarda Batı toplumlarında yaşanan protestolara rağmen, 1980'lerin sonunda kapitalizm Batı toplumlarında yaşayan nüfusun büyük bir çoğunluğu için meşru hale gelmiştir. Batı'nın büyük bir kısmında ve Doğu Bloku'nda kapitalist sistemin, insanların sahip olmak istedikleri tüketim maddelerini onlara sunuyor olması veya sunuyormuş gibi gözükmesi, bu sistemi diğer toplumlarda da çekici kılmaya başlamıştır. 1980'lerin ikinci yarısında Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'nde yaşanan gelişmeler de Batı kapitalizminin yarattığı çekiciliklerden kaynaklanmıştır. Böylelikle tüketim olgusu, sosyal, kültürel ve ekonomik uygulamalarla milyonlarca insanın gözünde kapitalizmi saygın hale getirmeye yardımcı olmuştur (Bocock, 2005: 12).

Batı tipi modern kapitalizmde sosyal ve kültürel boyutta tüketim, 1950'li ve 1960'lı yıllarda "kitlesel tüketimin artması" şeklinde tanımlandı ve tanımlandığı şekliyle de devam etti. 1950'lerin başı ve 1960'ların sonlarına kadar tüketimin kendine has belirleyici özellikleri vardı. 1970'lerden 1980'lere kadar bazı yazarlar hatta "post-modern" bir tüketim modelinin gelişip gelişmediğini tartıştılar.

Püritanizmin[2] bastıran/pehrizci anlayışı yerine 1980'lerden sonra, daha çok rahatlığa ve hazcılığa vurgu yapan hedonist bir anlayış ön plana geçmiştir (Bozkurt, 2000: 59).

İngiltere'de farklı bir kapitalist ekonomik yapı içinde ilk tüketim modelleri onyedinci yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmaya başladı. Bu dönemde Püritenlik kapitalizme etkisini önemli ölçüde göstermiştir. Başka bir ifadeyle, Püritanizm üretim yapan kapitalist ailelerin bir kısmını, işlerinin büyümesine neden olacak şekilde etkilemişti. Çünkü püriten kapitalistler elde ettikleri kazançları diğer toplumlardaki aristokratlar ve kraliyet aileleri gibi lüks yaşam tarzına değil, işlerini geliştirebilmek için yeniden yatırım olarak kullanıyorlardı (Bocock, 2005: 21).

[2] Püritanlık, Kalvinizm'in William Tyndale adlı bir protestan tarafından kurulmuş ve İngiltere'de gelişmiş olan bir koluydu. Püritanlık, 16. yüzyıl sonuyla 17. yüzyılda İngiltere'de ortaya çıkan ve İngiltere Kilisesi'ni Katolikliğin kalıntılarından arındırmayı amaçlayan, yeni bir gözle okumaktan yana oldukları Kitabı Mukaddes'e bağlılığı ve ilk Hristiyanlık ilkelerine dönüşü savunan dinsel harekettir.

Weber bu dönemle ve özellikle püritenizmle ilgili şunları yazmıştır:

> "Çilecilik 'keyifli ve şen İngiliz' yaşantısının üzerine bir buz kalıbı gibi çöktü. Püritenler için tiyatro, sanat, moda, giysiler uygun değildi. Bugüne kadar kapitalist çıkarlara yardımcı olmuş olan, yaşamı tekdüzeleştirme yönündeki güçlü eğilimin esas kaynağı, bedene karşı duyulan her türlü ilginin reddinde yatmaktadır." (Bocock, 2005: 23)

Protestanlık ve püritenizmden daha az etkilenmiş olan Fransa, İtalya ve İspanya gibi ülkelerde ise İngilizlerin israf ve gösteriş diye tanımladıkları moda, giysiler, evde ve restoranlarda yiyip içmek gibi şeyler için para harcamayı teşvik edecek kültürel değerler mevcut olmuştur. Böylelikle, onsekizinci yüzyılın ilk altmış yılı, insanların evlerini ve bedenlerini süsleyebilecek malların farkına varması ve onları satın almakla güçlerinin artması yoluyla bir "tüketim devriminin" gerçekleşmesine şahit olunmuştur (Bocock, 2005: 22-24).

Ancak insanlar arzuladıkları ürünleri satın almak, tüketmek için çalışmak zorundaydılar ve özellikle fabrikalarda, dükkanlarda ve ulaşım sistemlerinde çalışan işçiler ise ücretle çalışıyorlardı. Ücret düzeyleri ise, kuramsal olarak piyasa tarafından saptanmaktaydı. İş arayan işçilerin sayısı arttıkça, işverenin ödeyebileceği ücret de düşmekteydi ve düşük ücret üzerine kurulu bir ekonomi, üretilen mal ve hizmetleri satın alabilecek güçte imkanı olan yeterli insan bulunamayacağı için durgunluk ve çöküşe neden olabilirdi (Bocock, 2005: 29).

Amerikalı otomobil yapımcısı Henry Ford, seri üretim yoluyla ürettiği ilk otomobiller aracılığıyla Batı kapitalizminin gelişiminde önemli bir değişime imza attı. Ford çalışanlarına yüksek ücretler ödüyor ve ürettiği otomobilleri çalışan kesimdeki ailelere satmayı amaçlıyordu. Bu durum, yirminci yüzyılın ilk on yılında ABD'de toplu üretim ve toplu tüketim yönünde bir yükselişin ilk işaretiydi. Bu yükseliş Gramsci tarafından "Fordizm" olarak adlandırılmıştır (Gramsci, 1999: 564). Ayrıca bunu da belirtmek gerekir ki, toplu tüketim ABD'de daha erken başlamış, Avrupa'da ise modern kapitalizm için tüketimin önem kazanması yirminci yüzyılın ortalarına uzamıştır. Böylece, ABD'de yerleşmiş olan "kitlesel tüketim" önce İngiltere daha sonra Avrupa'nın diğer ülkelerinde çok yoksul olan gruplardan başka ücretli çalışmak zorunda olan çeşitli emekçiler arasında yaygınlaşmıştır.

"Fordist" seri üretim ve toplu tüketim döneminde imaj, marka önemli rol oynamaya başladı. Yeni tüketici grupları artık satın aldıkları her bir üründe marka imajlarına önem vermeye başladı (Bocock, 2005: 30-31).

Durning'e (1998: 11) göre, "[t]üketim toplumu, markaların evlerde kullanılan sözcükler haline geldiği, paketli, işlenmiş gıdaların yaygın şekilde ilk çıkışını yaptığı ve otomobilin Amerikan kültürünün merkezinde varlık kazandığı ABD'de doğmuştur."

Tüketim toplumunun tarihsel gelişimine bakıldığında, neden ilk olarak Batı toplumlarında modern kapitalizmin ve onun sürekliliğini sağlayan tüketim kültürünün oluştuğunu görmek mümkündür. Çünkü bu toplumlar ekonomik ve sosyal gelişmişlik düzeyinden başka belli kültürel değerlere sahip olmuşlardır. Örneğin, Kalvenizm (Kalvinizm)[3] günlük yaşantıları içinde iyi düzenlenmiş yaşamlar sürmeye davet edilen kendine inananları için bir ahlak kuralları dizisi oluşturmuştur. Bocock'un (2005: 47) aşağıdaki ifadesi bu durumu kanıtlar niteliktedir:

> "İlk püriten kapitalistler çok çalıştılar; işleri gelişti, çok çalışma üzerine kurulu bir ahlak sistemi içinde, lükse az para sarfederek, bu çok az harcamanın bile genellikle şeytan işi olduğunu düşünerek yaşadılar. Kapitalizmin geleceğini sağlamakta önemli bir yer tutacak kadar çok çalıştılar."

Göründüğü gibi, üretim toplumundan tüketim toplumuna geçiş bir sıra köklü değişiklikler gerektirdi. Öncelikle teknolojinin gelişmesi artık fabrikada çalışanlar topluluğunu azaltmaya başladı. Tüketim toplumuna geçmekle panoptikal kurumların da rolü azalmaya başladı, çünkü panoptikal eğitimler tercihin sınırlandırılması üzerine kurulmuştu, ancak bu tüketim toplumu için uygun değildi. Panoptikal eğitimlerin tersine, tüketim toplumunda insanlar aralıksız, sürekli bir tercih durumunda olmalılar (Bauman, 1999: 41). Çünkü tercih özgürlüğünün geniş ve tercihlerin çok olması o kişinin sosyal statüsünün bir o kadar yukarı olmasını gösteriyor. Fakat burada bir yanlış anlaşılma ola bilir. Nitekim, kişilerin sosyal statüsü sahip oldukları gelirden daha çok tüketici tercih alanını genişletmesine

[3] 16. yüzyılın başlarında Jean Calvin tarafından ortaya atılan görüşlere dayanan Hrıstiyanlık mezhebidir. Kalvinizm mezhebine göre, dürüstlük ve çalışkanlık ilk sırada gelir. Bu, o dönem örneğin Hollanda'da yükselen ekonomiyi de destekleyen bir inanç şekliydi. Aynı zamanda Kalvinizm inancına göre insanlar kurtuluş için seçilmiş ve seçilmemiş olarak doğuyorlardı. İnanca göre bu durumu değiştirmeleri mümkün değildi. İnsanlar lanetlenmiş veya kutsanmış olduklarını iş yaşamındaki başarılarına göre anlıyorlardı.

bağlıdır. Yani burada kabaca söylemiş olsak, sahip olunan paranın miktarı ikinci yerde duruyor, önemli olan ne kadar ve neyi tükettiğindir.

İnsani değerlerin yitirilmesiyle, başka bir ifadeyle, "[k]alp ve gönül bağlantısı koparılmış bir aklın öncülüğünde" ister sosyal, ister iktisadi hayat yeniden oluşturulmuş, kapitalist sistemde manevi değerler bile "kar" amacıyla metalaştırılmıştır (Ersoy, 2008: 143). Ancak oluşan bu yeni toplum Batı toplumuyla sınırlı olmayıp, Batı tarihine özgü değildir. Yeni toplum dünya tarihi ve dünya uygarlığı adı altında "Batılılaşmış" bir durumdur (Drucker, 1993: 11).

Kısacası, tüketim çağı daha fazla sermaye biriktirmek için gerçekleştirilen kitlesel üretim sürecinin tarihsel sonucu olarak oluşmuştur (Hürmeriç ve Baban, 2012: 95).

1.5. Tüketim Toplumunun Özellikleri

Tüketmek insanoğlunun toplumsal tarih boyunca sahip olduğu özelliklerdendir. Ancak ister geleneksel, ister modern ve sanayi toplumları olsun, bu toplumlar "üreticiler" toplumu iken, günümüz toplumu "tüketiciler" toplumudur. Modern toplum üyeleri birincil olarak üretici ve asker olmuş, toplumun üyelerine karşı savunduğu norm bu ikili göreve göre üyelerinin düşünce tarzlarını, yaşam tarzlarını biçimlendirmiştir. Ancak üretici toplumdan tüketim toplumuna geçişle toplum üyeleri daha çok tüketici olarak yönlendirilmiştir. Çünkü artık sisteme zorunlu işgücü ordusu değil, tüketici kitlesi gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle, artık sistemin gayesini tüketim olgusu teşkil ettiğine göre toplumun üyelerine kazandırmaya çalıştığı norm da tüketme yönündedir. Böylelikle insan davranışları üzerinde büyük etkisi olan ekonomik koşullar, insanlara her döneme özgü yerine getirmesi gereken farklı ödevler vermektedir. Örneğin, 19. yüzyıl kapitalizmi çalışma ve birikimi, 20. yüzyıl sonrası kapitalizmi ise harcamaya vurgu yaparak tüketimi ön plana çekmektedir (Fromm, 1992: 52). Artık tüketimin ivme kazanmasıyla birlikte insanlar mutluluğun kaynağını daha çok nesneye sahip olmakta görmeye başladılar. Toplumda yeni bir insan ideali canlanmıştır: "Olabildiğince çok tüketen bir insan". Günümüzde hala "Üreten insan (Homo Faber)" tamamen yok olmasa da, zaman

geçtikce yerini “Tüketen insan (Homo Consumens)”a bırakmıştır. Fromm böylesine tüketime yönelmiş insanların hayatı anlamsız bulan, yabancılaşmış, pasif ve izole edilmiş insan varoluşuna dayandığını belirtir (Şahin, 2008: 184-185).

Modern dönem kültürü olan Püritan kültürün öğrettiği “çilecilik, çalışkanlık, basiret ve tutumluluk” günümüz toplumunda önemsenmiyor, bunun yerine “şimdi yaşa sonra öde” felsefesiyle tüketimcilik, hedonist bencillik ön plana geçmektedir. Sonuçta hedonist tüketim toplumunda anlık tatmin arayışları başlanmış, eski değerler anlamlarını yitirmiş ve her şey işlevsellik açısından değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Aynı zamanda toplumsal bağlar zayıflamış, bencil, çıkarcı kişilik tipleri ortaya çıkmıştır. Bu nedenle tüketim toplumu insanları dış dünyada başarılı olmalarına rağmen, kendi içlerinde sürekli bir boşluk hissetmekte ve bu boşluğu doldurmak için de en iyi araç olarak tüketimi görmekteler (Bozkurt, 2000: 176).

Gündelik yaşamda artık ürünlerin güzellikleri ve fiyatlarının pahalılığı arasında sıkı bir ilişki vardır. Günümüzde el işi ve fabrikada makine üretimi olan aynı ürünün fiyatlarındaki farklılıklar bunu kanıtlar niteliktedir:

> “Pahalı ve güzel olduğu varsayılan ürünlerin kullanım ve hayal edilmesinden kaynaklanan üstün tatmin genelde ve büyük ölçüde güzellik adı altında maskelenen pahalılık duygumuzun tatmin edilmesidir. Üstün vasıflı eşyaya yüksek değer vermemiz, onun güzelliğinin saf olarak değerlendirilmesinden çok daha fazla üstün onursal karakterinin değerlendirilmesidir.” (Veblen, 2005: 93)

Başka bir deyişle, günümüzde kimlik oluşturmak, sosyal statü sahibi olmak için ürünler yerine imajlar, markalar tüketilmektedir. Bu açıdan ürün ne kadar pahalı, marka ürün olursa kişiye bir o kadar üstünlük kazandırmış olur. İmajların tüketilmesi ise, değer dünyasını etkilemektedir. Bu dönemde değer kaymaları meydana gelmekte ve tüketim, değerleri tüketmektedir.

Neticede, toplumsal değerlerdeki anlamsızlaşma, kuruma ve boşalma değerlerin işlevsel boyutunda da bir daralma gerçekleştirmiştir. Artık toplum, değerlerin birleştirici, bütünleştirici ve düzenleyici işlevlerden yoksun olması sayesinde, bir yığın zümresine dönüşmüştür (Ersoy, 2008: 148). Değerlerin içinin böylesine boşalması, pahalı olanın onaylanıp, ucuz olanın reddedilmesine, insanların günlük yaşantısında müsrif pahalılık üzerinde israr etmesine neden olmuştur. Bir politikacı bu meseleni şöyle özetlemiştir: “Ucuz ceket adamı ucuzlatır” (Veblen,

2005: 109). Bu yüzden, artık kimliğimizi gerçeklikle değil, imajların tüketimi yoluyla ifade etmekteyiz.

Aslında birer tüketici olarak insanların değerleri, ilgileri, tercih ve tutumları tüketimi yönlendirmesi gereken önemli faktörlerdir (Schiffmann, Sherman ve Long, 2003: 170). Ancak tüketim toplumunda bireylerin onlara sunulan değer ve hedefler çerçevesinde tüketim yapmaları gerekmektedir. Kısacası, modern toplumun ihtiyaçlar için tüketim yerine, yaratılan ihtiyaçlar çerçevesinde tüketim anlayışı sözkonusudur.

Ortodoks psikoloji, ihtiyacı bir kez tatmin olunca artık giderilecek bir şey gibi tanımlasa da, tüketim toplumunda ihtiyaç kavramı bunun tam tersidir (Özcan , 2007: 96). Geçmişte tatminin ertelenmesi önemli bir konu idise, tüketim toplumu koşulları tatminin imkansızlığını vurgulamaktadır.

Bu toplum yapısında Fromm'a (2003: 51) göre, "tüketici sürekli ağlayarak biberonunu isteyen ve hiç büyümeyen bir bebek olarak kalır". Her ihtiyacının "doyurulması" ve başka bir ihtiyacın onu izlemesiyle birey, sonsuz bir tüketici haline gelir.

Toplumumuzda yeterince tüketememek değersizliğin, eksikliğin işaretidir. Aynı zamanda zevkten yoksunluk insan haysiyetinden yoksunluk sayılmaktadır. Nihayetinde, bu durum başkaları tarafından saygı ve itibar görememe'ye neden olmaktadır (Bauman, 2014: 51).

Dünün dünya düzeni, normları geçmişte kalmakla beraber günümüz düzeni belirli değildir. O halde "yeni dünya düzeni"nden bahsetmek pek de olanaklı gözükmemektedir. Aksine günümüzde yeni dünya düzensizliği hüküm sürmektedir (Drucker, 1993: 161). Çünkü insanların toplumdaki yerleri, kimlikleri belirsiz ve değişkendir, yani neredeyse yaşamın bir çok alanında belirsizlik hüküm sürmektedir. Bu nedenle, insanlar yaşadıkları düzeni, sistemi denetleyemez hale gelmiştir. Denetlenemez hale gelen sistemde, insanlar tüketimle kaygıyı gidereceklerini ve denge unsuru oluşturacaklarını zannetmektedirler. Fakat bu tür tüketim içsel boşluk duygusundan, umutsuzluk ve gerilimden başka bir şey verememektedir. Hiçbir şeye karşı bir amaç beslenmemekte ve karar verme sorumluluğundan yoksun insanlardan

ibaret bir toplum sözkonusudur. Buna ilaveten, ondokuzuncu yüzyılda mülk edinme ve onu kar getirecek herhangi bir biçimde kullanma özgürlüyü en önemli özgürlük idi. Tüketim toplumunda ise, asıl özgürlük tüketim alanında ivme kazanmıştır. Standartın altında yaşamayan herkes tüketici özgürlüğünün tadını çıkarmalıdır. Bu toplumda insan olarak güçsüz olan kişi bile tüketici olarak güçlü, saygın ve itibarlı hale gelmektedir (Fromm, 1995: 131-132). Oysa ki, Fromm insanın hayattan zevk ala bilmesi için, temel koşul, kişinin özellik ve yeteneklerinden tam yararlana bilmesi ve üretken olmasıdır diye belirtmiştir. Ancak günümüz toplumunun en hastalıklı özelliklerinden biri de, insanları kendi toplumunun meselelerine, hatta kendi kişisel meselelerine bile katılma fırsatından yoksun bırakmasıdır, yani edilginleştirmesidir. Tüketim toplumu insanların bireyselliklerinden arınmasının taraftarıdır. İnsan makinenin bir uzantısı durumuna indirgenmektedir. Onun tek amacı daha çok tüketmek olmalıdır. Buna benzer şekilde Geçgin (2016: 11) çalışmasında "hız"ın kapitalizmin sporu olduğunu ve hızlı olmayanın, duranın sistemde kaybedeceğini belirtir. Diğer bir ifadeyle, "ne kadar hızlı tüketirseniz o kadar bireysiniz" inancı insanlara benimsetilmiştir.

Kısacası sistem bireyi hayata hükmedemeyeceği duruma getirmekle tüketime sığınmasını sağlamıştır. Tüketim toplumu yetinme duygusunun yok olduğu bir toplumdur ve bu yüzden doyumsuz insanlardan oluşmaktadır. Kitle iletişim araçlarının bireylere en iyi yaşama hakkı öğüdünü vermesi nedeniyle, insanlarda yetinme duygusu kaybolmuştur (Yağlıcı, 2009: 27).

Önceki dönemde insanlara çalışıp çalışmama, nerede ve nasıl üretim yapacağı konusunda karar verme hakkı tanınmıyordusa, günümüzde ise tüketicilere neyi, ne kadar ve nasıl tüketecekleri gibi bir hak verilmemektedir.

Kısacası, tüketiciler sistem tarafından dayatılan ürünleri tüketmekle Baudrillard'ın "Toplumsal İş"ni yerine getirmektedirler. "Toplumsal İş"i modern dönemde insanlar çalışıp üreterek, tüketim toplumunda ise tüketerek gerçekleştirmekteler (Ritzer, 2000: 84-85).

Callinicos (2013: 38) tüketim toplumunda etiğin değil, estetiğin geçerli olduğunu iler sürer. Nitekim, etik değer yükleme işlevi görüyorsa, estetik yüce bir deneyime teşvik eder ve "deneyim fırsatlar"ının kaçırılmaması gerektiğini vurgular.

Özetle, Jameson'un (1998: 20) söylediği gibi, tüketim toplumunun temel özelliklerinden biri gerçeğin imgelere dönüştürülmesi, diğeri ise, zamanın sonsuz bir şimdiler dizisi içinde parçalanmasıdır.

1.6. Toplumlar ve Sınıflar

Bu başlık altında toplum üyelerinin düşünce ve davranışlarının biçimlendirilme tarzı, aynı zamanda, sınıf ve statü, günümüzdeki sınıfsal eşitsizlikler hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır. Soyer'in "Endüstri Sosyolojisine Giriş" isimli çalışmasında toplumun özellikleri aşağıdaki şekilde belirtilmiştir: (Omay, 2006: 29)

- "Toplum bir sosyal ilişkiler ağıdır.
- Toplum göreli olarak uzun süreli sosyal kurumlaşmaları içerir.
- Dayanışma, yardımlaşma ve bölümlere ayrılarak gruplar oluşturur.
- Bireylerin nasıl davranması gerektiği konusunda norm ve değer kalıpları yaratır.
- Dinamik bir oluşum içindedir; değişkendir."

Verilen özelliklerden norm ve değer kalıpları, üzerinde önemle durulması gereken bir meseledir. Bauman'a göre, (1999: 121) "Bir topluluğun toplum olup olmadığı, sınırlarının nereye uzandığı ve topluluğun oluşturduğu topluma kimin ait olduğu, kimin olmadığı; tümü bu tercihi yapma ve destekleme gücüne, bireyleri bir arada tutan kavrayışın ve bu tercihe itaatteki uysallığın gücüne bağlıdır."

Sözkonusu tercih ise iki dayatmaya esaslanır: Düzen ve Norm. Çağdaş dünyanın büyük düşünür ve romancısı Milan Kundera, "Elveda Valsi" eserinde tüm toplumlara mahsus olan düzen arzusunu şöyle tanımlamıştır:

> "İnsan dünyasını, her şeyin insanüstü bir sisteme tabi olarak mükemmel ve dakik işleyeceği inorganik bir dünyaya dönüştürme arzusu. Düzen arzusu aynı zamanda bir ölüm arzusudur, çünkü yaşam devamlı olarak düzenin bozulmasıdır. Ya

da başka türlü ifade etmek gerekirse: Düzen arzusu etkili bir bahane, şiddetli insan düşmanlığı için bir mazerettir." (Bauman, 1999: 122)

Her düzen insan yaşamına tek biçimlilik ve önceden kestirilebilirlik sunmaktadır. İnsan olmak ve yaşamak ise, devamlı seçim ve her seçimin geri çevrilebilirliğini gerektirmektedir. Düzen arzusu tercih, seçebilme sayesinde kendini mümkün kılabilir. Her seçimse diğer seçimlere son vermektir ki bu son asla mümkün değildir. Neticede şüphenin ve nefretin yerini insan düşmanlığı almaktadır. Böylesi tutkular da düzensizliğin kaynağını teşkil eder (Bauman, 1999: 122). İkinci dayatma ise normdur. Düzen gibi, her bir norm da bir tercihtir. Norm insan davranışına yansıyan düzen türüdür. İnsanlar belli bir düzen türünü seçtiğinde, seçmiş olduğunu hoş ve normal, ayrıcalıklı kılarken, tüm diğerlerini anormal ilan eder.

Düzen ve norm, içinde bulunulan durumun kusurlu olması ve bu nedenle, bir şeyler yapma isteğinden doğar. Yani insan yaşamını oluruna bırakmaya karşı eylemler olup kendi istedikleri düzeye ulaşmak için gerçekliği zorlar. Düzen ve norm "uygunsuz"a dikkati çeker ve "uygun olan"ı destekler, bu yönde kesme, ayıklama ve dışlama işlevini yerine getirirler. İstenilen düzeni yerleştirmek için dışlanması gerekeni özel bir rejime (istenilen rejime itaat ettirerek) zorlar, sonuçta dışlanma görevini yapmış olur. Dışlama işlevi yalnız bir temizlik egzersizi olarak değil, aynı zamanda cezaların adil dağıtımı, ahlaki bir davranış olarak görülür (Bauman, 1999: 123-124). Tercih etmemelerine göre değil, sahip oldukları yüzünden "norm"a uygun olmayanlar ya da "normal" olmayanlar dışlanırlar. Dışlanan insanlar alt sınıfa ait olmuş olur. Sözkonusu sınıfı da haraket özgürlüklerinden mahrum bırakmak, onların davranışını polis gücüyle denetim altına almak ahlaki bir görev, hayırsever bir davranış olarak toplum tarafından benimsenmiştir.

Bir çalışmada yukarıda yazılanlara benzer şekilde, normların gördüğü işleve dair şöyle söylenir:

"Yanılmacanın veya deyim yerindeyse düzdeğişmecenin yerleşebileceği denli bilinçli ve örgütlenmiş bir toplumun normlarına göre, akılcı olan normal olarak görülür. Normal olan alışılmış hale gelir; alışılmış olan, böylelikle doğal olan ile birleşir; doğal olan da akılcılık ile özdeşleşir. Böylece bir döngü ya da kapalı devre gerçekleşir. Bu belirgin (ve zorlama) mantığın, akılcılığın yerini alan bu doğalcılığın içinde çelişkiler yok olur: Gerçek ile akılcı özdeşleşir, gerçeklik ve ideallik birbirine girer, bilgi ve ideoloji birbirine karışır." (Lefebvre, 1996: 57)

Eski Hıristiyan hayırseverlik etiğinde birinin talihini, talihin nimetlerinden yoksun olanlarla paylaşma, diğer dünya - ölümden sonraki dünya için önemliydi, bu açıdan o dönemde yoksulluk diğer insanların kötü huylarından kurtulması için bir armağan, araç idi. Ancak bu günümüzde "mantıklı değildir". Düzen ve normlar eski dönemlerdeki ilahi varlıkların yerini almış durumda. Bu nedenle, günümüz yoksulları yeterince tüketemedikleri için "yetersiz", "anormal" olarak nitelendirilmektedir (Bauman, 1999: 133).

Parsons kültürün kişilikleri kurar hale gelmesini eylem kuramının temel ilkesi olarak belirtmiştir. Başka bir deyimle, kişilikler eylem, norm ve inançların bireyler tarafından "içselleştirilmesi", benimsenilmesiyle gerçekleşir. Neticede çıkarlara uygun davranışların içselleştirilmesi toplumsal yapıya uyumlu ortamı oluşturur. Bu ise, çocukluk dönemlerinden, evde, okulda vb. öğrenme, eğitim aracılığıyla yapılır (Callinicos, 2013: 362). Ancak Veblen "Kurumsal Evrim Teori"sinde insan eylemlerinin toplumsal yapıya tamamen bağımlılığı veya bağımsızlığının sözkonusu olmadığını ileri sürer. İnsanlar, içinde yaşadığı kurumsal yapıyı hem belirler, hem de kurumsal yapı tarafından belirlenir (Dinar, 2013: 47). O zaman toplum üyelerinin davranış ve düşünce biçimlerinin sadece normlar tarafından belirlenmediğini söylemek yalnış olmaz.

Laclau ve Mouffe, toplumun istikrarsız bir farklılıklar sistemi halinde söylemsel olarak oluşturulduğunu savunmaktadır. Çünkü toplumsal alan, asla kapalı değildir, tersine açık uçlu ve dağınıktır, daima bir biçim altında müzakere edilmeye tabidir (Best ve Kellner, 2011: 237). Örneğin, eğer toplumları tarım, sanayi ve sanayi sonrası toplumlar olarak ayırsak, bu zaman birbirinden farklı tutum ve davranışlar ortaya çıkar. Çünkü her bir toplumu diğerinden farklı kılacak öncelikleri, değerleri vardır. Sanayi öncesi topluma dikkat edildiğinde, doğal yollardan ihtiyaç karşılama, var olanla yetinme; sanayi toplumunda ücret karşlığında emeği sunma, çok çalışma ve biriktirme, pazar için üretim; sanayi sonrası toplumda ise aşırı tüketim ve harcama sözkonusudur.

Toplumla ilgili önemli bir diğer konu ise sınıftır. Üretici güçler azınlık tarafından denetlendiğinde sınıflar arası çatışmalara neden olmaktadır. Azınlık

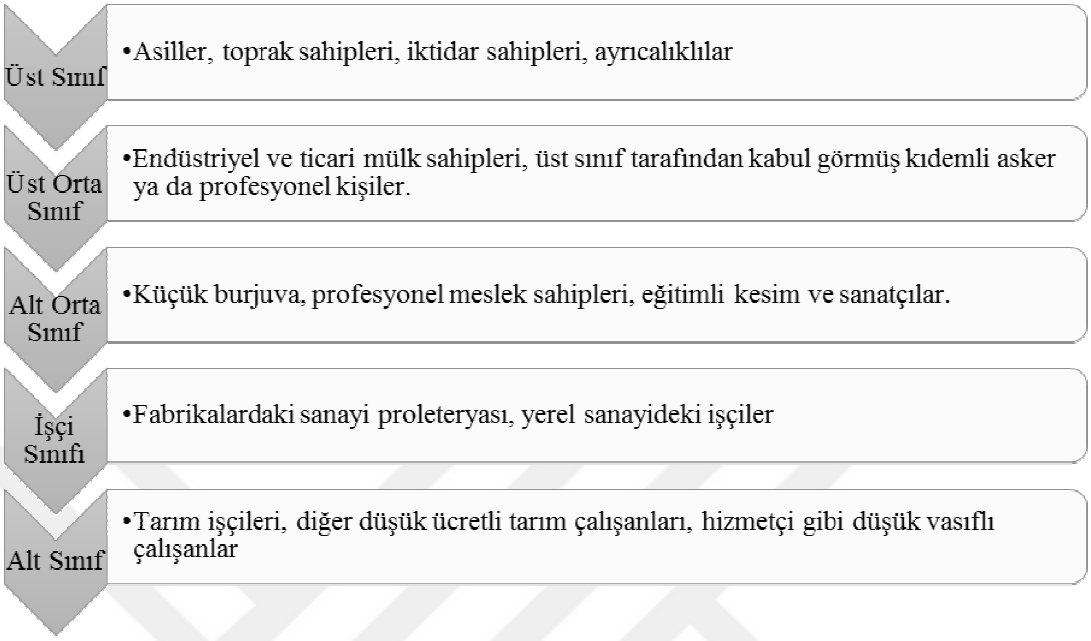
denetimiyle üretici güçler arasındaki bağlantıyı ise sömürü sağlar ve bu sömürü ise, üretici güçler kendi ve bakmakla yükümlü olduklarının ihtiyaçlarını karşılamaları ve onlar üzerinde denetim kuran baskın grubu desteklemek için çalışmaya zorlandıkları zaman ortaya çıkar. Diğer bir ifadeyle, sömürü, "...artı emeğin - yani doğrudan üreticileri desteklemek için gereken emeğin üstünde harcanan emeğin - üretici güçleri denetleyen azınlık tarafından kendi üzerlerine geçirilmesini içerir." Neticede toplumda sömürenler ve sömürülenler diye iki sınıf oluşur. Böylelikle sınıf ayrımını oluşturan şey de birbirine düşman tarafların ilişkisidir. Geoffrey de, "sınıf ... aslında sömürünün toplumsal yapıya yansıma biçimidir" der. Hatta Marx, "[t]oplumun farklı ekonomik oluşumlarını birbirinden ayıran şey ... bu artı emeğin doğrudan üreticiden, yani işçiden her defasında zorla alınma biçimidir" diye belirtmiştir (Callinicos, 2013: 141-142).

Sınıf kavramı;

> "Jeolojiden alınmış tabakalaşma kavramına dayanmaktadır. Bu kavram da, yaşamda benzer avantaj ve dezavantajları paylaşan insan grubu anlamındadır." (Bozkurt, 2011: 193)

Sınıf üzerindeki ilk görüşlere göre, toplum aristokrasi, orta sınıf ve çalışan sınıf adlı üç sınıftan ibarettir. Ancak zaman geçtikçe, toplumların aslında beş sınıftan ibaret olduğu fikri yaygınlaşmıştır.

Şekil 3. Toplumları oluşturan sınıflar

Kaynak: Umut Omay, "Kültür – Çalışma İlişkileri", **Yayımlanmamış Doktora Tezi,** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 35.

Weber statü ve sınıf kavramlarının ise birbirinden farklı olduğunu iddia eder ve ikisine toplumsal örgütlenmenin karşıt ilkeleri olarak yaklaşır. Nitekim, sınıflar malların üretim ve elde edinilmesi ilişkilerine göre tabakalaşırken, statü grupların özel yaşam tarzlarını yansıtmakta ve malları tüketme ilkelerine göre tabakakalaşır. Weber'in fikrince, "sınıf", "statü" gibi olgular toplumsal açıdan kapalı ilişkiler yaratmakta kullanılır. Diğer bir ifadeyle, bir grubu diğer bir gruptan farklı kılacak bir özelliği (ırk, din, dil, soy vb.) dışlamada gerekçe olarak kullanılır. Bu yüzden toplumsal ayrım yalnız maddi veya düşünsel etmenden değil, bir çok çeşit kaynaktan ortaya çıkabilir (Callinicos, 2013: 254-255). Aynı zamanda "sınıf", "statü" gibi kavramlar sadece dışlama için gerekçe değil, bir grubun diğer gruptan üstünlüyünü göstermek için de kullanılmaktadır.

Sınıfla ilgili tartışma konularından biri, günümüzde sınıf ayrımlarının mevcut olup olmadığı üzerinedir. Callinicos (2013: 450) "Toplum Kuramı" adlı çalışmasında belirtir ki, Beck, bireyselleşmenin sınıf kimliklerini ortadan kaldırdığını iddia eder ve şöyle söyler: "Sınıf toplumu işçilerden oluşan sanayileşmiş bir toplumun arkasında önemsiz bir şeye dönüşecektir." Yani sınıf eşitsizlikleri kaybolmak yerine, daha çok kişisel stratejilerle çözüle bilecek bireysel sorunlar olarak görülmektedir.

Veblen ise sınıf farklılıklarının azaldığını belirtir. Aylak sınıf ve nüfusun diğer kısmındaki özelliklere bakıldığında kesin bir ayrımdan söz edilemez. Çünkü bu ayrımı özellikle bütün sınıflarda eski özelliklerin taklit alışkanlığının olması zorlaştırmaktadır. Bu ayrımın kesin olmama sebeplerinden biri de, insanların bir kısmının temel gereksinimleri bile karşılayamadığından üst sınıfın üstünlüğünü kabul ederek, üst sınıfa özgü olmayan özelliklerin hayata geçirilmemesi ve neticede onların kaybolmaya, demode olmaya başlamasıdır. Kısacası aylak sınıf istediği özellikleri topluma yayar, benimsetir ve kendi istediği insan doğası tipini oluşturur. Sonuçta alt ve üst sınıf arasındaki ayrımı üst sınıfın emredici pozisyonu oluşturur (Veblen, 2005: 160).

Bir çok çalışma da aynı zamanda sınıf farklılıklarının artık kaybolduğu ya da başka bir boyuta geçtiği fikrini savunmaktadır. Fakat özellikle postmodern toplumlardaki sınıf yaklaşımını belirtmek gerekir. Nitekim, postmodernizm çerçevesinde sınıfa ilişkin iki farklı yaklaşım sunmak mümkündür. Bunlardan ilki, statü, kimlik ve yaşam tarzı oluşturma açısından tüketimin gittikçe artan önemine esasen çeşitli sınıf kategorilerinin ve toplumsal eşitsizliklerin artık üretimden çok tüketim tarafından yapılanmasıyla ayrışmaya başladığını belirten yaklaşımdır. İkinci yaklaşım ise, "...korporatist politikayı oluşturan sınıf kimlikleri, sınıf ideolojileri ve sınıf örgütlerinin değerinin azalması"na esasen artık sınıfların çözüldüğü ve "ileri kapitalist toplumların artık sınıflı toplumlar olmadığı" yönündeki yaklaşımdır (Yanıklar, 2010a: 206). Buna benzer diğer bir yaklaşım ise, Bourdieu "Distinction" adlı eserinde, "postmodernist yaklaşım içerisinde sınıfın bir görünümü olarak tüketimin rolünü keşfetmede, kültürel mallardaki beğeninin sınıfsal bir damga işlevi gördüğünü" belirtmiştir.

Bauman sınıfın hala geçerli olduğunu kabul eder, ancak bunun daha çok tüketimle ilgili olduğunu belirtir ve postmodern toplumun esas özelliğinin, "...sermayenin kendisini önemli bir dereceye kadar emekten özgürleştirmesi olduğunu" ileri sürer (Yanıklar, 2010a: 217). Başka bir deyişle, artık sermaye emeği üreticiler değil, tüketiciler olarak işe koşmuş, sonuçta sermaye ve sosyal sınıflar arasındaki bağlantı deyişmiştir. Bunu ise "yeni yoksullar" adlı grubun betimlemesinde açıklamıştır. Bauman'a göre, sözkonusu grup, "öncelikle ve her

şeyden öte, gözlerinin önünde sergilenen hazinelerden yararlanamayan, bu manzara karşısında hareket bile edemeyen ve denemelerine dahi fırsat verilmeden diskalifiye edilen eksikli tüketicilerdir" (Yanıklar, 2010a: 217). Diğer bir ifadeyle, toplumun yeni sınıfları olan tüketim sınıfları Weber'in söylediği gibi, boş zaman faaliyetleri, giyim, tüketim kalıpları vb. kültürel değişkenlerin bir araya gelmesiyle oluşan yaşam tarzlarının esasında ortaya çıkan statü görünümlerini yansıtmaktadır. Yani postmodern toplumda eşitsizlik, yaşam tarzları ve statü imgeleriyle oluşmakta ve kültürel boyuta daha çok odaklanmaktadır.

Bauman ve diğer yazarların argümanlarından göründüğü gibi, bireyler kimliklerini farklı kaynaklardan elde ederler, örneğin, etnik köken, toplumsal cinsiyet, yaş vb. Ancak postmodern toplumda insanlar için kimliği oluşturan en temel etken harcama kalıpları ve tüketimdir. Diğer taraftan bunu da belirtmek gerekir ki meslek sosyal sınıfın, kimliğin belirlenmesinde milliyet, cinsiyet, dinden bile daha önemli kaynaktır. Meslekler konusunda daha sonra detaylı bir şekilde bu meseleden bahsedilecek. Kısacası postmodern toplumda "sınıf formasyonu" zayıflamış olsa da, toplumsal cinsiyet ayrımları ve siyasi gücün dağılımından kaynaklanan eşitsizlikler ön plana çıkmıştır. Başka bir ifadeyle, Pakulski ileri kapitalist toplumlarda eşitsizliklerin var olduğunu, ancak sözkonusu eşitsizliklerin sınıf eşitsizliklerine indirgenemez olduğunu ileri sürmüştür (Yanıklar, 2010a: 221-223).

1.7. Tüketim Toplumunda Zenginlik ve Yoksulluk

Sınıf ayrımlarının tüketim toplumunda daha da derinleştiği, fakat bu ayrımların günümüz toplumunda tüketim ve kültür esaslı oluştuğu belirtildi. Bu konuda ise, sınıf ayrımı sonucunda oluşan yoksul ve zenginlerden, tüketim toplumundaki yoksulluk ve zenginlik anlayışından bahsedilmeye çalışılacaktır.

Her bir yetişkin üyesini üretici emeğe katmak zorunda olan bir toplumda - üretici bir toplumda fakir olmakla, teknolojinin gelişimi sayesinde üyelerinin giderek artan geniş bir bölümü katılmadan, gerekli herşeyi rahatça üretebilecek bir toplumda - tüketim toplumunda fakir olmak aynı şey değildir. "Yoksul olmak" bir zamanlar işsiz olma anlamında olsa da, bugünkü anlamını yeterince tüketemiyor olma

durumundan almaktadır. Bu fark yoksulluk içinde yaşama tecrübesini, bunun sefaletinden kurtarılma şans ve olasılıklarını ve yoksulluğu azaltmaya yönelik çözüm yollarını farklılaştırmaktadır (Bauman, 1999: 10).

Yoksulluk, açlıktan ölme, tıbbi bakımsızlık tehdidi, evsizlik demektir. Aynı zamanda yoksulluk, sosyal ve psikolojik olarak, insan yaşamının edebe uygunluğu, bulunduğu toplumun nezih yaşam standartlarına ulaşamama ve onun verdiği sıkıntı ve özsaygı yitiminden kaynaklanıyor. "Yoksulluk, normal yaşam[4] olarak kabul edilen her şeyden mahrum bırakılma demektir." Tüketim toplumu yoksulları da yukarıdakı niteliklere sahip olan insanlardır, fakat sözkonusu toplumda yoksulluk, aynı zamanda yeterince tüketemeyen tüketici demektir ve bu toplumda yoksullar kendilerini arızalı, kusurlu olarak görmekteler. Özetle, Liberalizm koşullarında yoksullar tembel olarak görülürdü, ancak bugün yoksullara kuşkuyla bakılıyor. Aynı zamanda tüketim toplumunda işsizler de yoksullardan pek farklı bir durumda değildir. Şöyle ki, onların hiç bitmeyecek gibi gözüken boş zamanları ve bu zamanı dolduracak tatminkar ve değerli şeylerinin olmaması, işsizleri daha sinirli yapar. Sonuçta işsiz ve tatminsiz geçen her gün onlar için sıkıcı bir hal alır. Ancak sıkıntı, tüketim kültürünün yok etmeye çalıştığı bir şikayettir. Tüketim kültürü ve onun sadık eşi olan tüketim piyasası aşırı doyuma, öfkeye, bezginliğe karşı bir sigortadır. Böylelikle tüketici yaşamının gerçekçi normu, hedefi hiçbir zaman sıkılmamaktır (Bauman, 1999: 59-61).

Toplumu oluşturan "İşçi sınıfı" ve "Alt sınıf"lardan başka, günümüzde "sınıfdışı" olan insanlar vardır. Bu insanlar grubu ise, sınıfların ötesinde, yeniden hiyerarşiye alınma şansı olmayan, topluma hiçbir katkısı olmayan ve islah edilemez insanlar topluluğu demektir. Ayrıca Bauman, Gans'ın görüşlerinden haraketle, bu sınıfa, çalışmayan insanların, evsizlerin, dilencilerin, evlilik dışı çocuğu olup devlet yardımı almaya devam edenlerin, alkol ve uyuşturucu bağımlılarının ve yasadışı göçmenlerin ait olduğunu belirtmektedir. "Sınıfdışı" en çok kendilerinden korkulan insanlardır (Bauman, 1999: 97, 99).

[4] Tüketim toplumunda, "normal yaşam", zevkli duyumlar ile parlak deneyim fırsatlarının görkemli bir gösteri şeklindeki kamusal teşhiri arasında tercihlerini yapmakla meşgul tüketicilerin yaşamıdır. (Bauman, 1999: 60)

Williamson'ın söylediği gibi artık yoksulluk veya zenginlik insanların tükettikleriyle belirlenir hale gelmiştir: "Pek çok insanın yaşamlarında bilinçli olarak seçtikleri anlam, bu insanların ürettiklerinden çok, tükettikleriyle oluşur." (Bocock, 2005: 101) Ancak yeterince tüketemeyen ve dışlanma yaşayanlarda öfke, kin ara sıra kısa süreli eylemlerde patlak verir. Bu öfke patlamaları geçici olarak zehirli duyguların açığa çıkmasına izin verir. Fakat bu eylemler günlük yaşamda nefret edilen eşitsizlikleri kabullenmeyi biraz daha kolaylaştırmaktan başka bir işe yaramaz (Bauman, 2014: 48-49).

Günümüzün zenginleri ise, "kendi gayretleriyle başarılı olmuş kişiler" ve çalışma etiğine harfi harfine uyanlar değildir. Zenginler, gelecekleri daima daha zengin olup, tüketim estetiği tarafından yönlendirilenlerdir. Onlara duyulan hayranlık, onların uzmanlıkları ve finansal başarıları değil, sözkonusu estetiğin efendisi olmalarıdır. Ayrıca, tüketim toplumunun yoksulları daha da yoksullaşmakta, zenginleri ise daha da zenginleşmektedir. Şöyle ki, ekonomik küçülme ve gerilemede olduğu gibi, ekonomik büyümede de yoksulların sefaleti şiddetleniyor. Bunun nedeni ise, "esnek emek"in, iş güvencesinin yerine "değişen kontratlar"ın geçmesi, süreli hizmetlerin yaygınlaşması ve sonuç olarak, istihdamın azalması oluyor (Bauman, 1999: 64-65).

Bauman (2014: 36) refah için çalıştığı farzedilen "görünmez el"in, elinde parayı bulunduranlara ait olduğunu söyler. Örneğin, para akışı üzerindeki düzenlemelerin kaldırılması zenginlerin istedikleri gibi haraket etmelerine, sömürmek için en uygun alanları bulmalarına ve nihayetinde servetlerine servet katmalarına yardım etmektedir. Bununla beraber, işgücü piyasalarındaki düzenlemelerin kaldırılması ise yoksulların daha da yoksullaşmasına neden oluyor.

Görüldüğü gibi, aylak sınıfın devlet dairelerinde görev yapmaması onların kamu alanını denetlemediği anlamına gelmiyor. Bunun için en iyi örnek, yetki araçlarını elinde bulunduran sanayici sınıf bir grup zenginle çekişmeye kalktığında bunu başaramamasıdır. Çünkü sözkonusu bu zengin grubun amaçlarının önüne geçmek veya onu durdurmaya çalışmak olanaksızdır (Veblen, 2005: 14).

Sosyal eşitsizlik üstünlüğe neden olmaktadır, diğer bir ifadeyle, üstünlük sosyal eşitsizliğin olduğu yerlerde ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda üstünlük eşitsizliği tamir etmenin yolunun daha fazla eşitsizlikten geçtiğini ima eder. Böylelikle kişinin başarısını diğerlerinin başarısızlığıyla, yükselişini diğerlerinin değer kaybıyla ölçen bir üstünlük yarışı doğar. Dorling, zengin ülkelerdeki sosyal eşitsizliğin bazı eşitsizlik doktrinlerine inancın hala geçerli olmasıyla hayatta kalabildiğini belirtmiştir. Örneğin, kölelik döneminde çiftlik sahibinin kölelerinin olması, ya da kadınlara eskiden oy hakkının verilmemesi doğal göründüğü gibi, bugün de büyük eşitsizliklerin çoğu normal olarak kabul edilmektedir (Bauman, 2014: 58). Çünkü bireylerin yetenek ve becerilerinin, kapasitelerinin doğuştan gelen eşitsizliğine olan inanç, günümüzedek ulaşmış ve sosyal eşitsizliğin de normal olarak görülmesine sebep olan en güçlü faktörlerdendir.

Bu doktrinlerin yaygınlaşmasında ve onlara olan bu güçlü inancın sebebkarı üstü kapalı öncüllerdir. Böylelikle bunlar hiç sorgulanmadan, sınanmadan kabul görür. Dorling "inançsızlık doktrinleri" arasında bunları örnek olarak göstermiştir:

> - "Dışlama toplumun sağlığı için hem normal hem de gereklidir; hırs daha iyi bir yaşam için faydalıdır.
> - Ortaya çıkan umutsuzluk kaçınılmazdır ve bundan kurtulmak için yapılacak bir şey yoktur." (Bauman, 2014: 25)

O zaman şu çıkarım oldukça normaldir: "eğer liberal kapitalist toplumların yapısı temelden sağlamsa toplumsal sorunlar uyumsuz bireylerden kaynaklanmaktadır." (Callinicos, 2013: 470) Yani toplumsal sorunlar kişisel hataların sonucu olarak ortaya konulmakta ki bu da, boyun eğmeyen bireylere baskı uygulanmasını haklı kılmaktadır.

Bu açıdan, sosyolojik çalışmalar yoksulluğu üç ayrı nedenle ilişkilendirmekteler. Bunlardan ilki, bireyin kendisinde bulunan yetersizliklerden kaynaklanıyor, yani böyle bir yoksulluk kişinin arzu ve isteklerindeki bireysel kusurların sonucudur. Diğer neden, kişinin kendisinden kaynaklanmayan, toplumsal koşullar ya da fırsat eşitsizliklerinin sebep olduğu yoksulluktur. Sonuncu neden ise, yoksul insanların yoksulluğunun doğuştan gelmediği yönündedir. Nitekim, yönetim, yüksek vergi gibi kamu politikaları yoksulluğa neden olmaktadır. Belirtilen bu nedenlere rağmen, yoksullukla ilgili en yaygın fikir yoksulluğun kişisel özelliklerden

kaynaklandığı yönündedir. Özetle, fakir insan, en az yapabilen, az motive olan, çok yaşlı veya hasta kişiler olarak görülür (Karakaş, 2006: 7).

Auletta, "sınıfdışılığın" yalnız sefalet meselesi olmadığını belirtti. Çünkü yoksul olup ta, "toplumun kabul gören sınırları içinde" kalanlar vardır. Diğer bir ifadeyle, "sınıfdışı"na düşmek bir tercih meselesidir. Bu söylenenler, yoksulluğu, sınıfdışı kavramının anormalliğine göre, "normalleştirir". Sözkonusu bu yoksullar, "sınıfdışı"na itilmiş insanlardan farklı olarak, doğru bir tercihle sefaletten kurtula bilirler. Yine görüldüğü gibi, tercih özgürlüğü ve onu kullana bilme becerisi ve azmi, tüketim toplumunun yaygınlaşmış kuralıdır. Tüketim toplumunda fırsatlar açıkça ortadadır, sadece onlardan yararlanacak yetenek gerekir (Bauman, 1999: 103-106).

Tüketim toplumunda ayartıla bilenler ile beklenildiği gibi davranamayanlar daha da farklılaşır ve bu farklılık o kadar derin ve geniş olur ki sonuçları kötüye gider. Böylelikle günden güne suç oranı artar. Suça itilen, dışlananlar, tüketici cazibesinin zehirli akıntısının döküldüğü kuyu işlevini yerine getirir ve halkın koruma araçları olurlar. Aynı zamanda yoksullar tüketim toplumunun açık düşmanları olup, sefaletlerine göre suçlu sayılmaktalar. Başka bir deyişle, ahlaki bir sorun olarak, yoksulları değil, nezih insanları saldırganlara karşı korumak gerekmektedir. Ayrıca bunu da belirtmek gerekir ki, medya tarafından yoksulluk, sefalet durumu sadece açlık şeklinde topluma gösteriliyor. Bu durum ise korkunç yaşam, barınma koşulları, hastalık, cahillik ve diğer sorunları örtbas etmektedir (Bauman, 1999: 111-117).

Bazı çalışmalara göre, yoksulluk kavramı insanın yaradılışından itibaren ortaya çıkan bir olgudur. Ancak Karakaş (2006: 8) çalışmasında yoksulluğun bizimle sürekli var olan bir olgu olmadığını belirtmiştir. Diğer bir ifadeyle, yoksulluk kapitalizmle birlikte ortaya çıkmıştır.

Böylelikle emeğe ve üretime dayalı bir toplumdan tüketime dayalı bir topluma geçiş yapılmıştır. Bu yüzden tüketimin yaygınlaşmasıyla ilgili olarak, bahsedilen dönemlerde yoksulluğu belirleyen temel etmen kimlikte olduğu gibi değişmiştir. Kısacası, modern çağda eğer yoksulluk çalışamayan, üretemeyen insanla eşdeğer görülüyordusa, bugün ise tüketemeyen insanla eşleştirilmektedir.

1.8. Tüketim Kültüründe İnsan Arzuları ve Mutluluk

Geleneksel evrede temel insan ihtiyaçlarıyla sınırlı olan tüketim, günümüzde arzu ve hedonizm kavramlarıyla yeniden biçimlenmiş, yeni bir anlam kazanmıştır. Bu yüzden, arzu tüketimde önemli bir konuma gelmiştir. Bugünkü tüketicilik hazzın her bireyin hakkı olduğunu belirtmekte ve bu nedenle, tüketimi her bireyin kendisine görev edinmesi gereken bir alışkanlık olduğunu savunmaktadır.

Arzu kavramı artık ihtiyaç kavramının yerini almıştır. Arzu akışkan bir özelliğe sahiptir ve zaman geçtikçe yerini isteğe bırakmıştır (Raymond, 2005: 70).

Baudrillard'a göre, modern ve postmodern tüketiciler maddi gereksinimlerinden öte, duygusal arzularını da doyurmaya çalışmaktadırlar. Aynı zamanda, o böyle arzuları derin değil, yüzeysel olarak görür (Bocock, 2005: 83). Ayrıca, insan tutkularının ve arzularının toplumsal çıkarlar için önemli bir yeri vardır. Nitekim, Helvetius daha açıkça yazıyordu:

> "Fizikte haraket neyse ahlakta tutku da odur; haraket, her şeyi yaratır, yıkar, korur, canlandırır ve onsuz her şey ölüdür. Ahlak dünyasına hayat verense tutkudur." (Callinicos, 2013: 40)

Kant da tarihsel ilerlemenin ortaya çıkışını "toplumsal olmayan toplumsallık" olduğunu belirterek, benzer düşünceni ileri sürmüştür:

> "Kendini arama iddiasında bulundukça her bireyin kaçınılmaz olarak karşılaşacağı direnişe yol açan (kendi başlarına hayranlık uyandırmaktan çok uzak olan) bu toplumsal olmayan nitelikler olmasaydı insanlar mükemmel uyum, kendini tatmin ve karşılıklı sevgiden oluşan basit ve pastoral bir varlık göstereceklerdi. Ne var ki bütün insani yetenekler sonsuza dek gizli kalacaktı ve güttükleri koyunlar kadar iyi huylu olan insanlar, kendi varlıklarının hayvanlarınkinden daha değerli olduğunu nadiren düşüneceklerdi. Yaradılış nedenleri olan akılcı doğaları, gerçekleştirilemeden kalacaktı. Öyleyse doğaya bizlere toplumsal uyumsuzluk, çekişmeli bir rekabet anlayışından doğan bir kibir ve bir şeylere ya da güce sahip olmak için doyurulamayan arzular verdiği için teşekkür etmeliyiz. Bu arzular olmasaydı insanların o muhteşem doğal kapasitelerinin gelişmesi için harekete geçirilmesi gerekecekti." (Callinicos, 2013: 41)

Kapitalist sistem arzunun tarih boyunca vurgulanan önemini ve insan arzularının sınırsız olmasını dikkate almış ve bunu çıkarları doğrultusunda kullanmıştır. Nitekim, insan arzularının sonsuz olması ve bu yüzden tüketimin tatmin

sağlayamaması, sağlasa da geçici olması insanların giderek daha fazla tüketmesine neden olmaktadır. Çünkü tüketim toplumunun cazibesi güçlü ve dayanılmazdır, aynı zamanda da yüzeyseldir.

Foucault "Hazların Kullanımı ve Benlik Kaygısı" adlı yazısında, Antik Yunan ve Roma kültürlerinde günümüz tüketim kültüründen farklı olarak, arzunun yoğun bir ahlaki alan olarak nasıl sorunlaştırıldığını, temel yaşam alanlarını (beslenme, aile ilişkileri) ölçülülük ve özdenetim gereken alanlar olarak tanımlamalarını inceler. Nitekim, Grekler arzuyu ölçülülüğe ve düzenlemeye gerek duyan bir yıkıcı güç olarak görmüşler. Bu nedenle, bilgi aracılığıyla kendi kendini oluşturma Hıristiyanlıkta değil, antik çağda başlamıştır. Hıristiyan ahlakından farklı olarak, Grek ve Roma ahlakı, arzuyu ve hazzı yasaklama amacını değil, bunları uygun bir şekilde kullanmayı amaçlıyorlardı. Çünkü Romalılar arzuyu sonuçları açısından şer olarak görmüşler, Hıristiyanlar ise arzunu doğası gereği şer olarak düşünmüşler. Grek-Roma modeline göre, bireylerin özgürlüğü onların kendi arzuları üzerinde kurdukları egemenlikle bağlantılıdır ve bireylerin özgürlüğü devletin iyiliği için zaruridir. Çünkü kendisini iyi yöneten bir kimse diğerlerini de iyi yönete bilir (Best ve Kellner, 2011: 86). Yani arzular yönlendirilmiyor, kişinin kendisi tarafından denetleniyordu. Fakat bahsedilen etik kurallar da bir zamanların toplumsal örüntüleri idi. Tüketim kültüründe ise, belirtildiği gibi, arzular daha çok kişisel olmayan bir şekilde yönlendirilmeye çalışılıyor ve bunun için, kültürel değerler, inançlar önemli işlevler yerine getirmektedir.

Tüketim kültürünün bahsedilen işini, arzuların sadece bireyin biyolojik bedeninden türeyen olgular değil, aynı zamanda insanları çevreleyen sosyal ve kültürel uygulamaların sonucu olması kolaylaştırmaktadır. Sözkonusu uygulamalar, bireyin neyi isteyip istemeyeceği konusundaki fikrini tamamen belirlemese de, bu fikri oluşturmasını ve şekillendirmesini kolaylaştırır, başka bir deyişle, insanların seçimlerinde neyi "en iyi arzu" olarak göreceklerini belirler. Bu uygulamalar toplusuna bir model şeklinde bakarsak, bu model kültürel değerlerin, sembollerin, inanç ve uygulamaların ne kadar önemli olduğuna dikkat çekmektedir (Bocock, 2005: 88).

Yapılan arzu tanımından da göründüğü gibi, arzu ne tamamen kişisel, ne de tamamen bir takım toplumsal koşulların sonucudur:

> "Arzu bir nesne tasarımıyla desteklenen eğilim, yönelim, bir şeye ulaşmak, bir şeyi elde etmek için duyulan yoğun istek, belirli ve bilinçli bir faaliyetin türü olduğu için içgüdüden yüksek, fakat kişisel olmayan bir düşünce ya da genel bir takım ilkelerin sonucu olmadığı için, iradi eylemden aşağı olan aktif duygudur." (Cevizci, 1999: 78)

Tüketim olgusunun ardındaki arzular da yalnızca bedenin biyolojik işlevleri sonucu değildir. Bu konuda Lacan'ın görüşleri kayda değerdir. Lacan, Freud'un "içgüdüler" veya temel bedensel güdülerden türeyen arzu kavramının, bir gösterge, yani dil ve kültürün bir elemanı ile bağlantılı olacağını ileri sürmektedir. Başka bir deyişle, bu, insanların yalnızca biyolojik beden içinde yaşamadığını, bedenle ilgili kavramları başkalarıyla karşılıklı etkileşime girerek geliştirdikleri ve sözkonusu kavramların veya gösterenlerin bedenin arzuları ile içiçe geçtiği sonucunu çıkarmaktadır. Böylelikle, beden yalnız biyolojide yer alan şey değil, diğer bir ifadeyle, bedenle ilgili algılarımız kültürel düşünceler ve yaşam tarzları Lacan'ın "gösterenler içinde tutsak olmak" şeklinde adlandırdığı kültürün parçaları içinde üretilmektedir (Bocock, 2005: 93-95). Kısacası arzular hem insanın kendi içgüdüleri, hem de toplumsal koşullara bağlı olarak üretilirler. Bu açıdan, tüketim toplumunda ekonomi, kültür yoluyla arzunun ve onun fiziksel güçlerinin maddiliğinde kök salmıştır.

İnsanlar onlara aktarılan beceriler açısından farklıdırlar ve güçlü bir beceri üzerine gelişen alışkanlıklar insanın iyiliği açısından önemli katkıda bulunur. Tüketim toplumunda bu beceri unsurunun oynadığı rol insanların gösteriş amacıyla alışkanlık olmuş bir masraftan vazgeçememesinde kendini gösterir. Böylesi alışkanlıklar kolay bir çabayla çağrılır ve alışkanlık halini aldığı an kendisini ısrarla sürdürür (Veblen, 2005: 81). Aynı zamanda gösteriş amaçlı alışkanlıklar tehlike oluşturmaktadır. Çünkü Aristoteles'in söylediği gibi "insanoğlunun hırsı doymak bilmez". Gerçekten de insanlar arzuladıkları şeylere sahip oldukça, tatmin edildikçe onların isteklerinin yerine yenileri gelmektedir.

Deleuze ve Guattari, arzuyu merkezsiz ve dinamik olarak görürler. Nitekim, toplumlar arzuyu evcilleştirmeye ve bastırmaya çalışmaktadır. Aynı zamanda, onlar,

arzunun doğasının esasen olumlu, üretken olduğunu, her zaman yeni bağlantılar ve başlangıçlar peşinde koştuğunu ileri sürmüşler. Bu nedenle, arzu, idealist bir anlayış olarak teorileştirilemez, arzu bir tür dinamik bir makine olarak teorileştirilebilir (Best ve Kellner, 2011: 111-112). Deleuze ve Guattari'ye bezner şekilde, Lyotard da arzunun aile, iş yeri, devlet ve ekonomi gibi baskıcı biçimler altında sınırlandırılıp sabitlendiğini belirtir. Hatta onun görüşündeki arzu, Marx'ın emeği gördüğündeki tarza benzer şekilde işlev görür: "Emek, devrimci senaryoda önce bir dünya yaratır, sonra yabancılaşır ve sonra da özgürlük savaşına girer." Buna benzer şekilde, arzu da kendisini nesneler dünyasında sarfeder, yabancılaşır ve daha sonra "özgürleşimci infilaklarda serbest kalıp boşalmak için mücadele eder." (Best ve Kellner, 2011: 194)

İstek, ihtiyaç ve arzu tüketimi şekillendiren esas faktörlerdir. Bu faktörlerden en önemlisi ise doğası, yapısı gereği arzudur. Önceki dönemlerde, bilindiği üzere, tüketim temel ihtiyaçlara dayanmaktaydı, ancak günümüzde tüketim insan nefsinin kışkırtılması meselesine dönüşmüştür. Sonuçta nefsi kışkırtılan insan da sürekli tüketmek isteğindedir. Belk, Ger ve Askegaard'ın "The Fire of Desire" adlı makalesinde istek, ihtiyaç ve arzu arasındaki farklar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Tablo 3. İstek, İhtiyaç ve Arzu Arasındaki Farklar

	İhtiyaç	**İstek**	**Arzu**
Başlangıç durumu	Yerleşik	Açık	Açık
Nesneyle olan ilişki	Açık	Açık ya da yerleşik	Yerleşik
Kartezyen ilişki	Vücut	Akıl	Vücut ya da akıl
İfade ediliş şekli	Gereklilik	Dilek	Tutku
Köken	Sosyal Kurumların Kabülü	Kişisel tercih	Modern Yönetimin Stratejisi

Kaynak: Russel W. Belk, Soren Askegaard, Guliz Ger, "The Fire of Desire: A Multisited Inquiry into Consumer Passion", **Journal of Consumer Research**, Volume: 30, No: 3, December 2003, s. 329

Tablo 3.'te göründüğü gibi, ihtiyaç zorunluluk, istek dilek ve arzu tutku ile açıklanmıştır. Başka bir deyişle, ihtiyaç ve isteklerini geçici bir süre için de olsa, erteleye bilen birey, arzularını erteleyemez.

> "Arzularını doyuramayan tüketici arzuları tarafından tüketilir. Çünkü bizler arzu ile yanar ve alevler içinde tutuşuruz. Arzular bizleri parçalar ve benliğimizi

> oyar… arzular benliğimize sahip olur, ona hükmeder, arzular bizi delirtir, çılgına çevirir, başımızı döndürür, körleştirir…; arzularla sonsuz hazza bürünürüz, büyüleniriz… Arzularımız doyurulamazsa zayıflarız ve günden güne eririz." (Belk, Ger ve Askegaard, 2003: 326-327)

Arzuların bu kadar ivme kazandığı dönemde, Weber'in çileci yaşam tarzı geri plana itilmiştir. Çünkü insanlar tasarruf etmekten ziyade, tüketmeye yönelmekteler. Yani hedonist karaktere bürünen tüketimde nesnelerin hem maddi, hem de manevi yıpranmasının hızlandırılması ile gereksinimlerin eskimesi ve yerine sürekli yeni gereksinimlerin getirilmesi nedeniyle, kişi sahip olduğu nesnelerle yetinemiyor ve sürekli bir arayış içindedir. Gould arzu, ölüm ve arzu döngüsüne dikkat çeker: "Öncelikle nesneye ilişkin arzu yükselir, bu arzu nesnenin alınması ile doyurulur ve nesne ele geçirilip tüketilir, tüketim sonrası elde edilen mutluluk arzunun kısa süre için sönmesine neden olur, daha sonra ise tekrar yeni bir nesne için başlayan arayış arzunun doğumuna yol açar (Belk, Ger ve Askegaard, 2003: 330). Arzunun yeniden doğması ise, tüketimin sağladığı mutluluk ve tatminin kısa süreli olduğunu göstermekte ve hiss edilen mutluluğun gerçekliğini tartışılır konu haline getirmektedir. Ancak kısa süreli olsa da, arzuları gerçekleşen birey mutlu olur, tatmin olmuş olur.

Farrelly arzunun hedefinin mutluluk olduğunu belirtir. Günümüzde insanlar arzuyla mutluluk arasında ilişki bulunduğunu varsaymaktalar:

> "Bu bağlantı, Batı kültürü ve ekonomisinin o denli derinine işlemiştir ki, artık nadiren ifade edilir. Arzu, tatmin peşindedir; tatmin, haz demektir; haz, mutluluk demektir ve mutluluk ise neredeyse her şeydir. Nitekim, arzu = tatmin= haz= mutluluk şeklindeki akıl yürütmenin her adımının yanlış olduğu kolaylıkla gösterilebilir. Arzu her zaman tatmin edilmeye gerek duymaz. Tatmin çoğu kez bize umduğumuzdan daha az ve daha kısa süreli bir haz verir. Haz ise, elde edildiğinde bile, mutluluk getirmez. Çoğu zaman haz, olsa olsa mutsuzluğa karşı bir avuntudur sadece; en kötü ihtimalle de, sefaletimizi pekiştirmekten başka bir işe yaramaz. Haz yoluyla mutluluk arayışı çağımızın en sarsılmaz inancı olmaya devam ediyor." (Farrelly, 2015: 18-19)

Tüketim toplumunda insanlar gerçek mutluluk yerine tatmin aramaktadırlar, başka bir ifadeyle, hazzın mutluluk getirdiğine dair yaygın bir fikir vardır. Benzer şekilde, Fromm (1995: 53) hazcı insanı, "...kişiyi sağa sola sürükleyen ama onu olduğu gibi bırakan bir güdünün etkisiyle hareket eden bağdaşık küçük bir mutluluk arzusu küresi gibi sarkaç yönünde gidip gelen zevk ve acıyı ölçen bir hesap makinasının ışıkları" olarak betimlemiştir.

Görüldüğü gibi, insanın haz almak istemesi onun mutluluk arzusundan kaynaklanmış olsa da, hazdan sonra yine insan eski haline dönecektir.

Mutluluk teriminin uzun bir geçmişi vardır. Yunan hazcılığından (hedonizm) günümüzedek mutluluk kavramı değişim geçirmiştir. Ancak bizim esas belirtmek istediğimiz şey ise, bugünün mutluluk anlayışıdır. Günümüzde mutluluk, kişinin isteklerinin tam anlamıyla doyurulması anlamına gelmektedir. Açıkçası mutluluk değil de, sevinç ve canlılık kavramları günümüzde ele alınmalıdır. O zaman mutluluk, "insan varoluşunun doluluğuna eşlik eden bir koşulu değil de, yüzeysel bir doymuşluk halini ifade etmektedir; "mutluluk"un, sevincin yabancılaşmış biçimi olduğu söylenebilir." (Fromm, 1995: 133) Görüldüğü gibi, günümüzde tam bir mutluluk sözkonusu değil, daha çok yabancılaşmış bir mutluluk veya onun yerine geçen haz sözkonusudur.

Bauman'a göre ise, (1999: 60) tüketim toplumunda "[m]utlu bir yaşam, bir çok fırsat yakalamak ve çok azını kaçırmakla ya da hiçbirini kaçırmamakla, en fazla bahsedilen ve böylece en çok arzu edilen fırsatları yakalamakla ve bunları başkalarından daha geç değil, tercihen daha erken yakalamakla tanımlanır."

İnsanlar üretici toplumda birlikte çalışırlardı, bağımlılık, sadakat vardı ve azla yetine biliyorlardı, hedefleri "daha iyi"siydi ve daha mutluydular. Tüketim toplumunda bir yalnızlık sözkonusu, kişini başkaları tarafından arzularına, seçimlerine göre farklı kılacak, onu tatmin ettirmek için bir sürü nesne mevcut, yani "daha iyi"den daha fazla"sına sahip, ama mutlu değil.

Psikolojik veriler, tüketimle kişisel mutluluk, insan ilişkileri arasında bir çelişki olduğunu göstermektedir. Şöyle ki, doksanlarda yaşayan insanlar, günümüz insanlarıyla kıyasta, daha az şeye sahip, daha az tüketmekte, fakat günümüz insanlarından daha fazla mutluydular. İnsanlar zenginlik peşinde koşarken, daha fazla tüketmek, daha fazla "sahip olmak" için daha fazla çalışırken, insanı tamamlayan iki kaynak – toplumsal ilişkiler ve boş zaman uğraşları durgunlaşmış, anlamını yitirmiştir (Durning, 1998: 8). Belirtildiği gibi, insanlar tüketim toplumunda manevi gereksinimlerini maddi şeylerle karşılayarak, mutlu olmaya, tatmine ulaşmaya çalışıyorlar. Ancak tüketim toplumunda istenebilir doyuma erişim

genişletilmiş olsa da, doyum zamanı yaşanılması gereken haz yaşanmamaktadır. Çünkü haz ilkesi indirgenmiştir. Sonuçta tüketmekle elde edilmesi istenen haz boyun eğmeye neden olmaktadır (Marcuse, 1986: 68).

Belirtildiği gibi, "...ahlaklı olmak gibi, mutluluğun da anlamı, özgürce seçilmiş amaçları gerçekleştirmek ve amaç olarak gerçekleştirilen eylemleri seçmektir." (Gorz, 1986: 126-127) Ancak günümüzde özgürce bir seçim sözkonusu olmadığı gibi, yüzeysel olmayan tatmin ve mutluluk da tartışma konusu haline gelmiştir.

2. TÜKETİM TOPLUMUNDA ÇALIŞMA

2.1. Çalışma Kavramı ve Kavramsal Tartışmalar

Çalışma ve çalışma hayatı insanlık tarihiyle beraber ilerlemekte olup, sanayi döneminde daha önemli bir konuma gelmiştir. Ancak tarih boyunca çalışma kavramına farklı anlamlar yüklenmiş, yani "aşağılık" ile "yücelik" mertebeleri arasında tarihsel aşamalar boyunca değişime uğramıştır (Omay, 2006: 3).

Çalışma ve çalışma etiği kavramları modern döneme ait kavramlardır. Pre-modern toplumlarda günümüzdeki anlamıyla çalışma sözkonusu değildir. Dolayısıyla, Omay'ın (2006: 3) söylediği gibi önceleri maliyet unsuru olarak görülen emek daha sonra biricik üretim unsuruna dönüşerek, maddi tatminle yanaşı manevi tatmin sağlaması açısından da etkili sonuçlar doğurmuştur.

Sombart ise pre-modern insanın "doğal" bir insan olduğunu, böylesi toplumlarda ekonomik faaliyetlerin sadece yaşamı sürdürmek adına yeterlilik ilkesine dayandığını, ister çiftçi, ister zanaatkar olsun, onların çalışmaya, geçimlerini sağlayacak bir araç gözüyle baktığını belirtmiştir. Öbür yandan çalışma antik çağda köle sınıfına özgü "aşağılık" bir kavram olarak değerlendirilmiştir. Çünkü çalışma "bir zorunluluk gereği beden üzerinde bir denetim kurma sürecidir". Romalılar da aynı şekilde modern dönem çalışmasına yönelik olumlu tutum sergilememişler. Onlar sadece tarım ve askerliği soylu ve özgür meslek olarak kabul etmişler (Bozkurt, 2000: 18-19).

Antik Yunan ve Roma'da el emegi veya bedensel çalışma küçümsenmiş, çalışma kölelere ve aşağı sınıflara özgü olmuştur. Yunancada "ponos" kelimesinin çalışma anlamında acı veren faaliyet anlamına gelmesi, onların çalışmaya nasıl bir anlam yüklediğini göstermektedir (Güney, 2014: 7-8).

Lafargue (1999: 5) kapitalist toplumda çalışmayı, "her türlü düşünsel yozlaşmanın ve organik bozukluğun sebebi" olarak görmüş ve makinayi ise insanları aşağılık, ücretli işlerden kurtararak, onlara boş zaman ve özgürlük vere bilecek bir "Tanrı" olarak değerlendirmiştir.

Bozkurt "Prütanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği" isimli çalışmasında Platon'un "Cumhuriyet" isimli eserinden aktardığı çalışma hakkındaki görüşünü aşağıdaki şekilde bildirir:

> "Doğa, ne kunduracı yaratmıştır ne de demirci. Bu tür uğraşlar, onları uygulayan insanları, o aşağılık ücretlileri, durumları dolayısıyla siyasal hakları olmayan adsız sefilleri alçaltmaktadır. Yalan söylemeye ve aldatmaya alışık tüccarlara gelince, onlara sitede kaçınılmaz bir kötülük olarak katlanabiliriz. Ancak Dükkan ticareti ile alçalan yurttaş, bu suç için kovuşturulacaktır. Suçu belli olursa bir yıl hapis cezasına çarptırılacaktır. Suçun her yenilenişinde ceza iki katına çıkacaktır." (Omay, 2009: 37)

Buna ilaveten, püriten etik kuramını geliştiren Weber çalışmalarında, püritan etiğin türevi olan hesap kitaplılığın özgürlük değil, "demir kafes" yaratacağını belirtmiştir (Bozkurt, 2000: 32).

Çalışma kavramına dair geçmişten günümüze kadar gelen yaklaşımlar, dilbilimsel olarak da çalışma kelimesinin anlamıyla örtüşmektedir. Çalışma kavramı İbranice "avodah" olup, köle anlamına gelen "eved" kelimesiyle aynı köktendir (Omay, 2009: 38). Batı dillerinde çalışma anlamına gelen "travail", latince işkence aleti olan "tripalium"dan türemiştir. Romalıların da kullandığı "labour" sözcüğü ise İngilizce'de, Latince'de "zahmet", "ızdırap" ve "yorgunluk" anlamına gelmektedir (Bozkurt, 2000: 15). "Emek" sözcüğü eski Türkçe'de "emgeg" sözcüğünden gelmiş ve "zahmet" anlamını ifade etmektedir. Azeri Türkçe'sinde ise "işlemek" sözcüğü tercih edilmiştir (Omay, 2009: 38).

Vernant "Yunanlılarda Mit ve Düşünce – Çalışma ve Teknik Düşünce" adlı konuyla Yunan sitelerindeki demiurgos[5] ve çalışmanın statüsü hakkında bilgiler sunmaktadır. Şöyle ki, iş bölümü, görevlerin dağılımı işlevsel farklılaşma yerine "philia"[6] üzerine kurulmuştur. Çalışma insani ve toplumsal işleve sahip değildir ve mesleğin ötesindeki toplumsal bağ yalnızca vatandaşların (çift şeklinde, ikişer ikişer) birbirlerini karşılıklı olarak sevmeleriyle kurulmaktadır. İşbölümü ise gereksinim, beceri ve yeteneklere göre yapılmış, "her iş kendi özel uğraş alanıyla sınırlandırılmıştır". Çalışma eylemi ise imal edilen ürünün kullanım değerine oranla

[5] Demiurgos ya da Demiurge, birçok kültürde Dünya'yı oluşturan ilaha eski Yunan tradisyonunda verilen addır. Bu ad, "insanlar" anlamındaki "demos" sözcüğü ile "iş" anlamındaki "ergon" sözcüğünden türetilmiş olup, "insanlar için imal eden, şekil veren, mimar anlamına gelmektedir.
[6] Çift olarak tanımlanan vatandaşların oluşturdukları politik cemaat.

bir anlama sahip olabilmekteydi. Sözkonusu eylem üretici ve kullanıcı arasında bir ilişkinin oluşmasına neden olmaktaydı ve bu ilişki kişisel bir bağ, bir hizmet ilişkisi idi. Kullanım değeri açısından çalışma eylemine dikkat edildiğinde, üretilen ürünün çalışma eylemiyle ilişkisi yok gibi gözükmekte, ancak kullanıcının gereksinimini gidermesi için gerekli bir eylem olarak değerlendirilmektedir. Demiurgos ise aslında "değer" üretmiyor. Yani buradaki çalışma isteğin karşılığıdır. Kısacası, amaç, çalışma ile şeylerin dönüştürülmeleri değil, ürünlerden doğru bir şekilde yararlanmaktır. Neticede, bu düzende aslında bir "üretkenlik" sözkonusu olmadığı ve görev dağılımının ise aynı miktar işle daha çoğunun elde edilmesi için örgütleyen bir araç rolü oynamadığı görülmektedir. Aynı zamanda çalışma araçları da teknik statüsüne sahip olmamışlar (Baudrillard, 1998: 90-92). Üretken çalışmanın altın çağı olarak bilinen ütopya zanaatçının "kendi işi ve üretimin sahibi", "çalışma sisteminin öznesi" gibi algılanmasıyla ortaya çıkmıştır. Oysa günümüzdeki anlamıyla bakarsak, o zaman çalışma diye bir şey yoktur. Sadece iş bölümü ve satılan işgücü mevcut idi. Çünkü çalışmanın gerçek tanımı kapitalist olandır (Baudrillard, 1998: 94). O zaman ücretli çalışmanın, diğer bir ifadeyle, günümüzdeki anlamında çalışmanın kapitalizmin ortaya çıkmasıyla ilişkilendirmek yalnış olmaz.

Üretime dayalı sanayi sisteminde fabrikaların, atölyelerin ayakta kalabilmesi için artık insanların sadece yaşayabilmek için değil, daha fazlası için çalışmaları gerekmiştir. Sanayileşmeden önceki dönemlerde de üretim, tüketim ve çalışma olmuştur, fakat bir kar kaygısı, ya da bir ücret karşılığı çalışma, yaşamın merkezi unsuru haline gelmemiştir (Şentürk, 2008: 223). Bundan dolayı, Sanayi döneminden önce insanlar sadece günlük ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmış olsa da, ancak Sanayi Devrimi'nden sonra çalışma, düzenli bir şekilde bir örgütte istihdam edilme ve emeğinin karşılığında ücret ödeme olgusu halini almıştır (Ören ve Yüksel, 2012: 36).

Önceki dönemlerde kölelik, sömürü ve yabancılaşmanın en uç sınırı olarak görülmekteydi, ancak ücretli iş aşamasına geçiş bir "özgürleşme" olarak görülmüştür. Fakat bu "özgürleşim" aracı olan ücretli iş de aslında eski egemenlik biçimlerini irrasyonel olmak zorunda bırakan batılı insancıl rasyonel anlayıştır (Baudrillard, 1998: 87).

Marx (1999: 36) çalışmak ve çıkar ilişkisi arasında bağlantı kurarak şöyle der:

> "Sermayenin çıkarları ile işçilerin çıkarlarının bir ve aynı çıkarlar olduğunu söylemek, sermaye ile ücretli emeğin bir ve aynı ilişkinin iki yanı olduklarını söylemektir yalnızca. Biri ötekinin sonucudur, tıpkı tefeci ile borç alanın karşılıklı olarak birbirini yaratmaları gibi."

Çalışma kavramının tam bir tanımını vermek oldukça güçtür. Toplumsal koşullar, bunların nasıl yorumlandığı neyin çalışma sayılacağını büyük ölçüde belirlemektedir. Kısacası, bir eylemin çalışma ya da boş zaman olarak değerlendirilmesi zamansal, mekansal ve kültürel koşullarla bağlantılıdır. Ancak sosyolojik araştırmaların çoğu çalışma kavramı anlamında ücretli çalışmayı kast etmektedir (Bozkurt, 2000: 16).

Omay (2006: 59) da aynı zamanda çalışma biçimlerinden bahsederken çalışmayı iki farklı ayırıma tabi tutmak mümkün olduğunu belirtmiştir: "Bir ücret karşılığı olmaksızın çalışma" ve "Bir ücret karşılığı çalışma". Çalışma bugünkü anlamıyla daha çok ücretli karşılığı olan çalışma olarak ele alınmaktadır. Gorz da buna benzer şekilde, çalışmayı anlam açısından "kapitalist toplumdaki çalışma" ve "antik dünyadaki çalışma" olarak iki kısma ayırmaktadır. Gorz aynı zamanda bu iki çalışma arasında temel farklılığı şu şekilde belirtir:

> "Kapitalist toplumdaki çalışma ile antik dünyadaki çalışma arasında temel bir farklılık vardır: Birincisi kamusal alanda gerçekleştirilirken ikincisi özel alana hapsedilmiş kalır." (Gorz, 2007: 29)

Savoter haz ilkesinin karşıt bir anlamını ifade eden çalışmayı boş zaman, oyun, ya da diğer hoşa giden uğraşlardan zorunluluk ilkesi ile ayrıldığını ileri sürer. Bu kısa tanım aslında her iki anlamda, hem ücret karşılığı olmayan, hem de ücret karşılığı olan çalışmayı kapsar (Bozkurt, 2000: 17).

Emek gücü insan ihtiyaçlarını karşılayan, aynı zamanda değiştirile bilecek, satılacak bir nesnedir. Bu açıdan onun bir değeri olmalıdır. O zaman meta gereksinmeyi karşılama özelliğine göre kullanım değerine ve onu ortaya çıkaran üreticilerin toplumsal emeğini temsile dayanan gerçek değere sahiptir. Değişim değeri ise miktar olarak, değişim oranlarıyla ifade edilir. Emek gücünün değeri, işçi ve onun ailesinin yaşamı için gereken geçim araçlarının değeri ile belirlenir ve emek

gücünün para olarak değeri, kapitalist sistemde ücret biçimini almıştır (Kuznetsov vd., 1995: 15).

18.Yüzyılda Avrupa'da çalışma evrensel bir boyut kazanarak nicel olarak açıklanabilmiştir. Daha önce farklı çeşitteki etkinlikler üzerinde böylesine bir karşılaştırma yapmak mümkün değildir. Çünkü bütün çalışma biçimleri öncelikle bir niteliğe sahip olmalıydı. Niteliksel çalışma, "üretim süreci, ürün ve seslendiği kesim arasındaki ilişki sayesinde farklılaşabiliyordu". Bu sürecin adı zanaatsal üretim biçimi olmuştur. Bu dönemden sonra kapitalizmle birlikte farklı bir çalışma biçimi ortaya çıkmıştır:

> "Değişim değeri yaratan çalışma genel anlamda soyut ve genel bir çalışma anlamına sahipken; kullanım değeri yaratan çalışma somut ve özel bir çalışmaya dönüşmekte ve biçimiyle, malzemesi sayesinde çok değişik görüntüler sunabilmektedir. Her nedense tam da bu noktada karşımıza somut, farklılaşmış ve bir başka şeyle karşılaştırılması olanaksız bir kullanım değeri çıkmaktadır. Niceliği ölçülebilen bir çalışma gücüne karşılık bu kullanım değeri ancak niteliksel bir potansiyel sunabilmektedir, çünkü onun artı ya da eksilerle bir ilişkisi yoktur. Kullanım değerini belirleyen şey, dönüştürmeye çalıştığı maddeyle, belli bir öznenin belli bir zaman diliminde harcamış olduğu enerjidir. Çalışma gücünün güncelleştirilmesi ortaya bir kullanım değerinin çıkmasını sağlamaktadır. Önemli olan insanın bu çalışma gücünü yararlı bir şekilde harcamasıdır - daha derinlenmesine bakıldığında bunun (üretken) bir tüketim eylemi olduğu görülmektedir." (Baudrillard, 1998: 21-22)

Aslında çalışmanın evrenselleştirilmesiyle ortaya çıkan soyut bir niceliksel çalışmadan somut bir niteliksel çalışmaya geçiş değildir. Bu iki terimin yapısal açıdan birbirine eklemlenmesdir. Yani çalışma yalnızca ticari bir değer olarak değil, hem de gerçek bir insani değer olarak evrenselleştirilmiştir. Özetle, çalışma Roma ve antik Yunan döneminden farklı olarak Sanayi Döneminden sonra insanların hayatında önemli konuma gelmiştir.

Aynı zamanda Baudrillard gereksinim kavramını aşağıdaki şekilde açıklayarak, çalışma kavramıyla bağlantısını göstermiştir:

> "Birini kendi ürününü üreten özgün eylem olarak nitelendirecek olursak, diğerini de kendi kendini hoşnut etmeye yönelik özgün bir eylem tipi olarak nitelendirmek mümkündür. İkinci tip maddi ve biçimsel açıdan… sonsuz sayıda tüketim biçimine bölünebilir. İnsan bu tiplerden biriyle doğaya nesnel bir gaye yüklerken, diğeriyle de ürünlere öznel bir yararlık gayesi yüklemektedir. Gereksinimler ve çalışma: birbirini tamamlayan iki bildik insani nitelik, iki potansiyeldir." (Baudrillard, 1998: 27)

Marcuse ise eşyalar dünyasındaki gereksinim ve hoşnut etme kavramı gibi ekonomik kuramların hiçbirinin çalışmayı tüm boyutlarıyla açıklaya bilecek nitelikte olmadığını ifade eder. Çünkü çalışma insana tarihi bir nitelik kazandırır ve dünyayı hedefler (Baudrillard, 1998: 30).

Çalışma insanın doğaya olan bağımlılığını azaltır veya tamamen bağımsızlaştırır. Modern üretim tarzıyla birlikte çalışma örgütlü ve rasyonel bir hale geldi. İşin anlam ve işlevi değişti:

> "İş, kendi başına doyurucu ve zevkli bir etkinlik olmak yerine, bir göreve ve bir saplantıya dönüştü. Çalışarak zenginleşme olanağı arttıkça, iş de zenginlik ve başarıya giden yolun tek aracı olup çıktı." (Baudrillard, 1998: 40)

Bu anlamda, çalışma, tarihsel ve antropoljik açıdan ele alındığında "vücut ve toplumsal değiş tokuşla ilgili tüm karmaşık ve simgesel gücüllüklere bir son vererek onları rasyonel, pozitif, tek yanlı bir yatırıma yani üretken Eros'a indirgeyen – simgesel harcama sürecinde baskı altında tutulan her türlü gücül anlam ve değiş tokuş seçeneğini bir üretim, biriktirme ve sahiplenme sürecine doğru götüren – bir şey olarak" tanımlanabilir (Baudrillard, 1998: 40).

Weber işin, insanın yalnızlaşma ve kopukluk, içedönüklük duygusuna yol açtığını ileri sürmüştür (Aytaç, 2002: 242-243). Ergun'un "Türk Bireyi Kuramına Giriş: Türk Kültürünün Olanakları ya da Türkiye'de Kamu İktisadi Kültür Kökenleri" isimli çalışmasında ise, işin toplum ve doğa arasındaki ilişki olduğu varsayılmıştır:

> "Doğa üzerinde ve toplum içinde yaşamak ilk zorunluluk olduğuna göre, yaşayabilmek için ilk toplumsal ilişki, iştir ve toplumsal iştir. İş, bir araçtır; çünkü, hiçbir ilişki araçsız değildir. Biliniyor ki bir insanın ihtiyaçlarının giderilmesi öteki insanların çalışmasına bağlıdır ve bu, her insan için böyledir. Doğanın güçlerine karşı bir insanın tek başına savaşır olamaması, insanların güçlerini birleştirmiştir. Şu halde, insanların ilk birleşmesi doğaya karşıdır ve nesnel gerçek, doğa-toplumdan ibarettir. Toplumla doğa arasındaki ilişkinin aracı iştir." (Omay, 2006: 30)

Marx ise "Kapital" eserinde belirtmiştir: "Bir kullanım değeri yaratıcısı olarak yararlı çalışma ya da kısaca çalışma insanın içinde yaşamakta olduğu toplum biçiminden bağımsız olarak var olabilmesi için zorunlu bir koşul, insanla doğa arasındaki töz değiş tokuşuna aracılık eden doğal bir zorunluk öyleyse yaşamsal bir zorunluktur." (Baudrillard, 1998: 29) Marx'a göre, çalışma insanla doğa arasındaki

eylem olup, insanın doğa karşısında güç rolünü üstlenmesidir. Sözkonusu bu güç – insan vücuduna ait kollar, bacaklardır. İnsanın amacı ise, bu güçlerini kullanarak yaşamına yararlı maddeleri benimsemektir.

Marcuse ayrıca çalışmayı varlıkbilimsel bir kavram olarak ele almakta ve çalışmaya insanın kendisini kavrayan bir kavram olarak yanaşmaktadır. Lorenz ise çalışma hakkında şöyle der:

> "Hangi görünüme sahip olursa olsun, çalışma insanın o sonu olmayan kararlılığının ortaya çıkarak somutlaşmasıdır. Çalışma, dış dünyayı insanın iç dünyasının bir parçası olmaya zorlayan şeydir." (Baudrillard, 1998: 29)

Çalışmanın "her türlü zenginlik ve kültürün" kaynağı olarak görülmesi Gotha programında da kendini belirtmiştir. Aynı zamanda Dietzgen çalışma ve zenginlik ilişkisini şöyle açıklar:

> "Modern dünyanın Mesihi çalışmadır. Zenginlik çalışmanın iyileştirilmesine bağlıdır, böylelikle bugüne kadar hiçbir kurtarıcının başaramadığını onun başarması mümkündür." (Baudrillard, 1998: 31)

18. Yüzyılda çalışma bir zenginlik kaynağı, gereksinimlerse üretilen zenginliğin amacı olarak aniden birlikte ortaya çıkmışlardır.

Sarı'ya (2011: 43) göre, çalışma herhangi bir organizasyona bağlı olarak, maddi bir ücret karşılığında zihinsel ve bedensel enerji harcayarak bireyin başkaları ve kendisi için mal ve hizmetler ürettiği bir faaliyettir.

Yeni çağ çalışmaya soyut bir nitelik kazandırdığı gibi, çalışma kavramına da soyutluk kazandırmakta ve bunun geçmiş toplumlar için geçerli olduğu yanılsamasına kapılmaktadır. Halbuki somut, güncel ve sınırlı geçerliğe sahip olan analitik çalışma, soyut ve sınırsız geçerliliği olan ise ideolojik çalışma kavramıdır. Bu kavramlar tarih tarafından oluşturulmuş, ancak bu kavramlar "batı kültürüne ait bir dil-ötesinden başka bir şey"e benzememektedir (Baudrillard, 1998: 78).

Çalışma kavramının günümüzdeki kullanımı ve kapsamı kapitalizm ile birlikte ortaya çıkmıştır. İş denilen şey insanoğlunun varolmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır. Ancak tarih boyunca değişime uğramıştır. Çalışma eskiden eğitimli, varlıklı insanların dikkatine değecek kadar değerli bir şey değildir (Drucker, 1993: 54).

Çalışmanın geçmişten bu güne anlamının değişmesi veya insanların çalışma algısının değişim nedeni küreselleşmeyle beraber tüketim toplumuna geçiş olmuştur. Ayrıca çalışmanın anlamındaki bahsedilen değişimde çalışma kavramının tamamen iyileşmesi değil, çalışmaya olan bakış açısının farklılaşması, yani algı değişimi sözkonusudur (Omay, 2009: 43-44).

Modern sanayi toplumunun klasik devrinde, çalışma insanların saygıdeğer birey olmaları, toplumun eksiklikleri yüzünden sıkıntılardan kurtulma ve tüm toplumun hayatta kalma kapasitesinin (üretim) can damarıydı. Sözkonusu dönemde çalışmak bireyin toplumsal statüsünü belirleyen ana etkendi, başka bir deyişle, sanayi toplumu için, işin türü diğer yaşamsal kriterlerden önce gelen belirleyici idi. Aynı zamanda işin türü kişinin sosyal yaşamında sürdürmesi gereken standartları belirlemekteydi. Kısacası, çalışma, yaşamın diğer yönleri ona göre planlanıp düzenlenen ana yönlendirme noktasıydı. Bu nedenle evrensel istihdam hedefleniyor, insanlar durdurulmaz biçimde sanayi işçilerine dönüştürülüyordu. Çalışmamak, işsizlik kurallara aykırı davranışlardı. Ancak belirtildiği gibi, ihtiyaçların çıkarlar doğrultusunda manipüle edilmesi sonucunda insanlar için çalışma artık tüketme arzu ve hırslarının tatmini için araç rolünü oynamaktadır. Gorz ise tüketim kültüründe insanların neden bu kadar tüketmeye meyilli olduklarını, sanayileşmiş toplumların büyük bir çoğunluğunun "özgürlük" adı altında kendi özel yaşamlarını her türlü dış baskıdan koruyabilmek için bir barınma ihtiyacı ile açıklamaya çalışmıştır. Bu barınma ihtiyacını, müstakil ev, bir tekne, yazlık ev, iyi yemek, aile yaşamı, aşk yaşamı, yüksek statülü mesleğe sahip olmak gibi unsurlar teşkil ediyor. Başka bir deyişle, tüketim toplumunda insanlar "özgürlük" elde etmek ve onu korumak amacıyla çeşitli şekillerde güç sahibi olmaya çalışıyorlar. Tüketim toplumunda güç sahibi olmanın yolu ise az önce belirtilen şeylere sahip olmaktan geçiyor. Şunu da belirtmek gerekir ki, bahsedilen bu barınak ya da güçlü olma ihtiyacı kişisel egemenlik alanıyla yakından ilgilidir ve tüketim kültüründe kişisel egemenlik alanı sadece tüketim istekleri, eğlence gibi etkinliklerden ibaret değildir. Kişisel egemenlik alanına aynı zamanda iletişim, estetik tatmin, yaşamın yeniden üretilmesi, duyumsal ve düşünsel yeteneklerin geliştirilmesi gibi ticari üretimi olanaksız olan unsurlar da

dahildir. Ayrıca kişisel egemenlik alanı bütünlükle yaşamı oluşturmaktadır (Gorz, 1986: 86-87).

Böylelikle, tüketim kültüründe Gorz'un deyimiyle, ekonomik amaçlı toplumsal işin öncelikleri veya standartları kişisel egemenlik alanının yaygınlaşmasıyla değişmiştir. Artık gerçek yaşam işin dışında olan yaşamdır ve çalışma, insanların asıl etkinliklerini yapmak için ve ihtiyaçlarını doyurmak için geçici bir uğraş halini almıştır. Bu da kültürel bir dönüşüme vurgu yapmaktadır. Gorz'un söylediği gibi, değer yargıları, standartlar değişime uğramıştır, ancak eskiden kabul görmüş bir fikrin tamamen ortadan kaldırılması mümkün değildir.

Görüldüğü gibi, tüketim toplumunun gerektirdiği biçimde, çalışma kavramında da değişiklikler olmuştur. Önceki dönemlerde, özellikle üretim toplumunda, çalışma hoş bir deneyim, kendi kendine yetme, gururun, onurun ve saygının - değerli olan her şeyin merkezi, şöhretin kaynağı olarak görülüyordu. Ancak tüketim toplumunda çalışmak veya meslek sahibi olmak hobiye, eğlenceye dönüşmekte, tüketmek veya arzulanan ürünlere sahip olma aracı rolünü oynamaktadır.

2.2. Geçmişten Günümüze Çalışma Etiği

Sanayi dönemine geçiş büyük miktarda işgücüne gereksinim olmasına neden olmuştur. Diğer bir ifadeyle, fabrikaların, iş yerlerinin yaşamlarını sürdürmesi için çok sayıda çalışan gerekiyordu. Ancak önceki dönemlerde "gelenekçi" işçiler ihtiyaçları karşılandıktan sonra çalışmaya devam etmeyi, daha fazla para kazanmayı anlamlı görmüyorlardı. Onlara göre, eğer insan sabahtan akşama para kazanmak peşinde koşarsa hayatta diğer tatminkar şeyleri gözden kaçıra bilir. Yani "[t]atminkar yaşamın eşiği alçak tutulmuştu, sabitti ve bir kere bu eşiğe varıldığında daha yukarı tırmanmak için hiçbir dürtü yoktu". Bu nedenle, insanları çalıştırmak için çeşitli yöntemlere başvuruldu. Bunlardan en etkilisi ise ahlaki açıdan teşviklerin hayata geçirilmesi, ya da zorlama yolları (panoptikal kurumlar) oldu (Bauman, 1999: 15).

Böylece 18. yüzyılla birlikte çalışma alanındaki dönüşümler Püritan iş etiğinin Luther'in dinsel yorumuyla yeniden yapılanmasıyla başlandı. Boş vakti "israf" zamanı gibi değerlendiren Püritanizm hedonizmi, aylaklığı günah olarak nitelendirdi ve çalışmaya, tasarrufa ve çileciliğe kutsiyet atfetdi. Böylelikle bir çalışma etiği oluşmaya başladı. Sonuç olarak, çalışma saatlerinde bir artış gözlemlendi, üretimin artırılması amacıyla işçilerin sömürülmesi yaygınlaştı (Juniu, 2000: 70). Püritan etikle beraber, çalışanlar Taylorist ilkelere uygun bir şekilde kuralcı ve baskıcı bir çalışma hayatının içine sokulmaya mecbur bırakıldılar. 19.Yüzyıl Batı Avrupa'sı en zor çalışma koşullarında çalışmaya mecbur olmuşlardı. Özetle, Protestan etiği çalışmanın, yaşamın merkezine getirilmesinde önemli rol oynamış oldu (Aytaç, 2002: 236-237).

Çalışma etiği, sanayileşmenin erken dönemlerinde ve modernite yolundaki değişimlerde politikacı ve düşünürlerin kurmak istedikleri yeni düzen ve yeni dünya karşısında engel olarak gördükleri alışkanlıkların kökünü kazımak için bir çağrı hizmeti, araç rolünü oynamıştır.

Bauman çalışma etiğinin iki açık önermeden oluştuğunu belirtir. Sözkonusu önermelerden ilki; "...kişinin yaşaması ve mutlu olması için başkalarının değerli bulduğu ve karşılığını ödemeye değer gördüğü bir şey yapması gereklidir; karşılıksız hiçbir şey yoktur; her zaman misliyle mukabele; almak için önce vermeniz gerekir", ikinci önerme ise, "bireyin sahip olduğuyla yetinmesi, aptalca ve ahlaki açıdan zararlıdır; kişi tatmin olsa dahi kendini aşırı derecede yormayı bırakması, daha fazla çalışmak için dinlenmesi yakışık almayan davranış olup, mantıksızdır". Kısacası, çalışmak, kendisi bir değer ve asalet verici bir faaliyettir (Bauman, 1999: 13).

Gordon (1999: 110) ise çalışma etiğini şu şekilde tanımlamıştır:

> "Çalışma etiği, üretken emeğe ya da çalışmaya, çalışanlar ya da bu emeği harcayanlar tarafından kendi başına bir olgu olarak değer verilmesini: toplumsal baskıların, teşvik primlerinin ya da işverenlerin işgüçlerinden azami çıktıyı elde etmek amacıyla geliştirdikleri başka araçları sağlayabileceğinden daha fazla çaba harcanmasının özendirilmesini anlatan birimlerdir."

Modern dönemin gelişimiyle beraber, püritan çalışma etiği sanayi dönemi boyunca da yükselmeye devam etti. Püritan etik; "arzularını bastırmayı, kendini kontrol etmeyi öğütler; çalışmayı yücelterek bir ibadet haline dönüştürür;

olabildiğince çok üretip az tüketmeyi telkin eder; meslek kavramını tanrı buyruğu sayar; hedonist yaşam biçimi ve gösteriş tüketimine karşı çıkar; yaşama zevkini bırakıp, çileci (asketik) varoluşu tek kabul edilebilir yaşam biçimi olarak görür." (Bozkurt, 2000: 5) Kısacası sürekli çalışmak, insanlara doğru bir yaşam tarzı ve Tanrıya hizmet olarak gösterildi.

Endüstri devrimi çalışma disiplinini bir zorunluluk haline dönüştürmüştür. Aynı zamanda sözkonusu dönemde kilise kapitalist toplumun "entelektüel ordusu" rolünü oynamıştır. Bu konuda Bay Thiers şöyle der:

> "Papaz sınıfının etkisini alabildiğince güçlendirmek istiyorum. Çünkü keyfine bak diyen felsefeyi değil, ona bu dünyada acı çekmek için bulunduğunu öğreten iyi felsefeyi yayma bakımından güveniyorum papaz sınıfına." (Lafargue, 1999: 5)

Artık örgütlerde insanilikten uzaklaşılmış, duygusal ilişkiler geri plana itilmiştir. Davranışlar akılcı esaslara ve normlara göre düzenlenmekteydi. Böylelikle, çalışma etiği, ondokuzuncu yüzyılın başlarında emeği zenginliğin ve doğru bir yaşamın tek kaynağı olarak göstermiş, çalışmayı ahlaki açıdan yüceltmiştir.

Sanayileşmiş toplumsal ilişkiler idari ve teknik araçlarla kurulmuş, biçimlenmiş modern toplumda gerekli işler kişiler için değil, maddi sistemin yürürlüğü açısından gerekli görülmüştür. Toplumdaki farklı görevler, kurallara göre yönlendirilmektedir. Örneğin, trafik polisliği, maliye müfettişliği vb. görevler ahlaki kurallar esasında değil, sistemin işlerliğini sağlayacak kurallara dayanarak belirlenmektedir (Gorz, 1986: 96). Artık çalışanların yükümlülükleri kurallara uymak ya da uymamaktır. Onlardan kişisel sorumlulukları alınmıştır.

Çalışma etiği adıyla bir dizi disiplin geliştirilmiştir: "Gururu veya onuru, anlamı ya da amacı boşverin; kendinizi harcamakta bir mantık bulamasanız da niçin zorladığınıza anlam veremeseniz de tüm gücünüzle, her gün, her saat çalışın" (Bauman, 1999: 16). Çalışma etiği kurallarının amacı, çalıştıkları işte amaç belirleyerek ve sürekliliğini kontrol ederek anlam bulmaya alışmış insanların, çalışma kapasitelerinin başkaları tarafından tayin ve kontrol edilerek çalışanlar için bir şey ifade etmeyen görevlerin yürütülmesine zorlamak olmuştur.

Modernleşme döneminde Sombart'ın söylediği gibi, fabrika düzeninin insanlara ihtiyacı vardı ve insani hevesler ve tutkular üretim sürecine engel olmaktaydı. Çalışma etiği bir nevi insanlardan özgürlüğün alınmasıydı. Görüldüğü gibi, çalışmayı öven, özgürlüyü ve insani anlamları kısıtlayan vaazlar çalışma etiği adı altında örtbas edilmekteydi. 1806 yılında bir çorapçı yeni dönem çalışma disiplininin çalışanlarda düzenli çalışma saatlerine istedikleri zaman tatil yapamamalarına göre tiksinti yarattığını söylemiştir (Bauman, 1999: 17). Çalışma etiği olarak adlandırılan bu zorlama aslında çalışanların hayatını sistemin çıkarlarına uygun şekilde yönlendirmek idi.

Horkheimer ve Adorno yeni düzen sayesinde rotadan kaybolan değer yargılarının arasında acıma, merhamet ve sorumluluk ilkelerinin daha çok göze çarptığını belirtmektedir. Ancak güçsüz kurbanlara acımak ve değişimin hızını kesenlere merhamet etmek ahlaki açıdan yakışık almıyordu. Bahsedilen dönemde merhamet, acıma hissi günah gibi ayıplanmıştır. Hatta eğer bir kişi merhamet ederse doğa yasalarına uygun olan eşitsizliği bozar ve bu gerçek bir kötülük olur. Merhamet bir zayıflık işaretidir ve alt edilmesi gerekir. Zerdüşt bu konuda şöyle der:

> "Pek çok iyilik, pek çok zayıflık görüyorum. Pek çok adalet ve merhamet, pek çok zayıflık. İnsanseverlerin yüce duyguları ve sosyal yardım uzmanlarının ahlaksal özbilinçleri gibi merhametin kendini beğenmişcesine tarifi yoksulla zengin arasındaki farkın manevi hale getirilmiş onayıdır." (Horkeimer ve Adorno, 1995: 119-121)

Artık sadece çalışanları değil, tüm toplumu, özellikle yoksulları yeni düzene alıştırmak, çalışma saatlerine ve makineleşmeye ayak uydurmak için eğitilmenin, çalışma etiğinin önemli konularından biri haline geldiği belirtilmiştir. Yapılan ahlaki kapsamlı eğitimler sonradan "uygarlaşma süreci" olarak adlandırıldı. Sözkonusu etik, eğitim dışında olan her şeye şüpheyle bakıyor. İnsanlar serbest kaldıklarında çaba sarfetmektense açlıktan ölürler, bir anlık, geçici bir eğlenceyi kalıcı bir mutluluğa yeğ tutarlar, sonuçta çalışmayı redd ederler. Tüm bu söylemler, doğacak endüstrinin, modernitenin savaşmalı ve yok etmeli olduğu "geleneğin" bir parçasıydı (Bauman, 1999: 21).

Modernleşme döneminde yoksulların gözden çıkarılabilir olduğu iddiası daha da güçlendi. Diğer bir ifadeyle, çalışma etiğinin yoksulların sayının azalmasında büyük rolü vardır. Çünkü bu etik ücretli çalışarak sürdürülen her çeşit hayatın, sefil

bile olsa ahlaki yücelik taşıdığını zorla olsa da kabul ettirdi. Böylelikle reformcular yoksullara "çalışarak kazanılmamış" tüm yardımların "daha az münasip" olduğunu ileri sürdüler. Özellikle yoksullara yardım amacıyla yaratılan düşkünlerevindeki koşullar, insanlara en sefil ücretlerle de olsa kendi işgücünü satmayı - çalışmayı daha hoş gösterdi. Dolayısıyla, düşkünlerevinin duvarlarının ardından dışarıya sızan haberlerin ürkütücülüğü arttıkça, fabrikadaki en kötü iş koşulları bile katlanabilir hale geldi. Çalışma etiği toplum bilincinde neyin kötü, neyin iyi olduğunu denetleyen ve yön veren bir sistem halini aldı. Sonuçta, bir zamanlar ortadan kaldırmayı amaçladığı sefalet felaketinin devam etmesine katkıda bulundu. Böylelikle, çalışma etiği insanların özgürlük alanlarının, ahlaki benlik ve sorumluluklarının gelişeceği alan olmak yerine insanların seçeneklerinin kısıtlanmasını ya da tamamen ortadan kaldırılmasını gerçekleştirdi (Bauman, 1999: 23-26).

Önceki dönemlerde insanın özelliği ihtiyacı kadar çalışma, elde ettiğiyle tatmin olma idise, sanayi döneminde ücretli çalışma, daha çok çalışma bu çağın insanının uymak zorunda olduğu normdur. Püritan etiğin esasında oluşan bu yeni çalışma etiği çalışma ve üretmeyi bir nevi ibadet olarak insanlara göstermiştir.

Nitekim, 17. yüzyılda büyük manifaktürlerin çalışanları sabahları çalışmaya başlamadan önce ellerini yıkar, çalışmalarını Tanrıya adar, haç çıkarır ve sonra çalışmaya başlar. Aynı şekilde 19. yüzyılda sanayide istihdamı sağlamak amacıyla tarikatlar kullanılır. Bu dönemde çalışmak insanın ihtiyaçlarını karşılamakla beraber, ona diğer dünyadakı mutluluğu sağlamanın yolu olarak gösterilmiştir (Şentürk, 2008: 223-224).

Modern çağda geliri daha da artırmak, masrafları azaltmak, çalışanların faaliyetlerini, iş konusunda bilgi ve deneyimlerini, işe geliş ve gidişlerini gözetlemek adına sürekli bir kontrol, denetim gerekiyordu. Çünkü bu şekilde çalışanlar iş disiplinini bozmayacak ve verimlilik üst düzeyde sağlanmış olacaktır. "Gözetleme", "denetim" ve "kontrol"ü Bentham hayali bir hapishane saymıştır. Foucault "Hapishanenin Doğuşu" isimli çalışmasında ise bunu cezalandırma mekanı olarak görür ve "panoptikon"da gerçekleştiğini belirtir:

> "İçeriği, kapsamı ve uygulama şekli değişen iktidarın kendini konumlandırdığı hapishane, hastane, ıslahevi ve okul gibi "panoptikon"da geleneksel

> anlamda herhangi bir fiziksel şiddet görülmemektedir. Mahkumu iyi davranmaya, deliyi sakin olmaya, işçiyi çalışmaya, okul çocuğunu özenli olmaya ve hastayı tedaviye uymaya zorlayan "panoptikon"da, gözetlemenin dışında bilindik herhangi bir şiddet veya güç söz konusu değildir." (Şentürk, 2008: 226)

Çalışma etiği insanlara kendi kurallarını ve fabrika düzenini kabul ettirmek için yoksullara ve aylaklara hitap etmiş, hem zorunlu kapatılma, yasal kölelik, düşkünlerevi hariç her türlü yardımın reddedilmesi ve bedensel cezalandırmalar, hem de çalışanların duygu ve vicdanlarına hitap etmek gibi bir sıra yollara da başvurmuştur. Ancak en güvenilir yollar bunlar değildi (Bauman, 1999: 34).

Çalışma etiği kuralları Avrupa'da daha yaygın olmuş, hatta insanları çalışmaya zorlamak ve yeni düzene alıştırmak yolu olarak en çok burada kullanılmıştır. Fakat Amerika'da girişimcilik ve yükselme arzusu (daha iyi'den daha fazla'ya) çalışma etiğinin yaptığından fazlasını yapmıştır. Çünkü insanlar kendi işlerinin başına geçmek, özgürlükleri için herhangi bir cezaya veya çalışma etiğinin yaptığı eylemlere gerek kalmadan fabrikada çalışmayı kabul ediyor. Diğer bir ifadeyle, çalışma Amerikalılar tarafından en baştan beri bir yaşam tarzı olarak değil, daha zengin ve daha bağımsız olmanın, başkaları için çalışma zorunluluğundan kurtulmanın bir aracı gibi görülmüştür. Artık insanın kendi ayakları üzerinde dura bilme ihtimalı daha da azalıyor ve el emeğinden "kendi hesabına çalışma" özgürlüğüne giden yollar daralıyordu. Dolayısıyla, işin, çalışmaya duyulan ahlaki sadaketten bağımsızlığı için yeni bir yol, güvence olmalıydı. Bu güvence de para oldu, sonuçta yükselme de "daha iyi'si değil, daha fazla'sı oldu". Böylelikle Amerika ve başka yerlerde çalışmayı teşvik edecek maddi araçlar bulundu. Sopa tehdidi yerine, fabrika düzenine sessiz itaate ve çalışanın özgürlüğünden vazgeçmesine ödüller verildi, sonuçta bu yeni araçla, amaca, çalışma etiğinin vaazlerinden daha sıkı ulaşılmaya başlandı. Artık çalışmanın ahlaki bir değer kapasitesine başvurması ortadan kalkmaya başladı (Bauman, 1999: 35-37). Diğer bir ifadeyle, bundan sonraki süreç – "ahlaktan fazla paraya doğru, iyiden fazlaya doğru" oldu. Ayrıca bu sonuçlar üretim toplumundan tüketim toplumuna giden süreci de belirledi. Artık insanların özgürlüğü tüketim yoluyla daha sağlam şekilde alıkoyuldu.

İnsanlar çalışmaya çeşitli kuramlar kullanılarak yönlendirilmeye çalışılmıştır. Bununla ilgili olarak, aşağıdaki tablo insanların çalışmaya nasıl yönlendirildiklerini açıklamaktadır.

Tablo 4. Bucholz Çalışma İnançları Örneği

Çalışma Ahlakı	Çalışma iyidir ve kişiye itibar kazandırır. Herkes çalışmalıdır ve çalışmayanlar topluma yararlı bireyler olamazlar. Bir çok kişi çalışarak hayatın getirdiği tüm güçlükleri yenebilir ve dünyada başarı kazanabilir. Başarı, doğrudan kişinin kendi çabalarına bağlıdır ve kişinin elde ettiği maddi zenginlik harcadığı çabanın karşılığıdır. Zenginlik, daha çok gelir elde etmek akıllıca yatırımlarda kullanılmalı, aptalca kişisel tüketim için harcanmamalıdır. Böylece, tasarruf ve tutumluluk kişinin mal edinirken yararlanacağı erdemlerdir.
Örgütsel İnanç Sistemi	Çalışma, bireyin çalıştığı grup veya örgütü etkiler ve bireyin statüsüne ve örgüt hiyerarşisinde yükselişine katkıda bulunursa anlam kazanır. Çalışma, kendi içinde bir amaç değil, daha çok örgütte bireyin başarısına katkıda bulunan ve grup çıkarlarına hizmet eden bir araçtır. Fakat bu başarı, bireysel çaba ve muvaffakiyetin sonucundan çok kişinin uyumluluk göstermedeki yeteneği ve grup normlarına adapte olmasına bağlıdır. Diğer bir deyişle, örgütte başarı, bireysel üretkenlikten çok, uyum ve "oyunu sürdürme" yeteneğine bağlıdır.
Marksist İnançlar	Üretken faaliyet veya çalışma, insan tatmininin temelidir. Çalışma olmadan insan ne kendi fiziksel ihtiyaçlarını karşılayabilir, ne de en derindeki kendisine ulaşabilir. Çalışma ile insan dünyayı yaratır ve yoldaşlarıyla temas kurar. Şimdiki örgütleniş biçimiyle, bir ülkedeki çalışma insanın yaratıcı ve sosyal bir birey olarak, kendini gerçekleştirmesine olanak tanımaz. Ortalama insanın çalışması, işçilerden çok toplumun hakim sınıflarına yarar sağlar. İşçiler sömürülmekte ve üretime yabancılaştırılmaktadır. İşçiler, bir sözden daha fazlasına sahip olmalı ve işyeri kararlarında daha fazla kontrol hakkına sahip olmalıdırlar.
İnsancıl İnanç Sistemi	Çalışmaya, kişinin kendini keşfetmesi ve insan olarak gerçekleştirmesi açısından bakılıp ciddiye alınmalıdır. İşte bireysel gelişim ve ilerleme, iş çıktılarından daha önemlidir. Çalışma, bireyin tamamen insan olması ve gelişimin yüksek evrelerine ulaşması için yeniden tasarlanmalıdır. Çalışma, vazgeçilmez bir insan etkinliğidir. Bu yüzden, iş anlamlı kılınmalı, tatmin edici olmalı ve bireylerin insan olarak potansiyellerini keşfetmeye yardımcı olmalıdır.
Boş Zaman Etiği	Çalışma kendi başına anlamlı değildir, fakat boş zaman ile anlam kazanır. İşler anlamlı veya tatmin edici yapılamaz, fakat iş mal ve hizmet üretmeye yarayan ve insanlara onları satın almaya yarayan parayı kazandıran bir gerekliliktir. İnsan tatmini, zamanı kullanma yetisi kendine ait olan ve kişisel ilgileri doğrultusunda kullandığı boş zamanda bulur. Boş zaman, insanın yaratıcı olduğu bir zamandır. İnsan ne kadar az zamanı çalışarak geçirirse, o kadar çok boş zamanı olur.

Kaynak: Joel D. Nicholson ve Yim-Yu Wong, "Culturally Based Differences in Work Beliefs", **Management Research News**, Volume: 24, 5, 2001, s. 7'den aktaran Umut Omay, **Emeğin Kültür ve Manipülasyon Teorisi,** İstanbul, Beta Yayınları, 2009, s. 49.

Tablo 4.'te görüldüğü gibi, çalışmayla ilgili birçok kuram mevcuttur. Sözkonusu kuramlar, "Boş Zaman Etiği" kuramından başka, çalışmanı yüceltmekte, insanın hayattan tatmin alması için çok çalışması gerektiğini vurgulamaktadır. Ancak "Boş Zaman Etiği" kuramı insanın sadece çalışmakla tatmin olamayacağını ve boş zamanın da insanın yaratıcılığını geliştirmesi açısından gerekli olduğunu belirtmektedir.

Omay'a (2006: 75-76) göre, tarihsel aşamalar boyunca insanın çalışmak için yaratıldığı söylense de, genel kanı insanın mümkün olduğunca az çalışmaya yönelimli olduğudur.

Horkheimer bugünün ve geçmişin çalışanlarını mükayese eder. Nitekim, modern dönem çalışanlarının hem zihinleri, hem gövdeleri, yani hem manevi, hem de fiziki olarak baskının izleriyle kapsanmıştır. Bugünün işçileri ise daha eğitimlidir. Ülke sorunlarını, siyasal haraketleri ve toplum içinde dönen dolapları anlaya biliyorlar. Fakat uymak zorunda oldukları kuralları sorgulamamaktalar (Horkheimer, 1986: 160).

Önceki bölümde bahsettiğimiz gibi, tüketim toplumunda, önceki dönemlerden farklı olarak etik değil, estetik hüküm sürmektedir. Böylelikle geçmiş dönemlerde hüküm süren çalışma etiği tüketim toplumunda yerini estetiğe bırakmıştır. Estetik her şeyi etkilediği ve yeni düzene uygun bir şekilde değiştirdiği gibi, çalışma da artık estetik inceleme altındadır. İşin değeri artık zevkli bir deneyim oluşturma kapasitesiyle ölçülmektedir (Bauman, 1999: 52).

Günümüzde artık arzularını denetim altına alma ve çok çalışma gibi püritan değerler önemini kaybetmiştir. Kapitalizm insanları kitle üretimi ve kitle tüketimi, başka bir deyişle, hedonist bir yaşam biçimine teşvik etmektedir. Artık nasıl harcanmalı, nasıl eğlenmeli gibi normlar ön plana geçmiştir (Bozkurt, 2000: 35). Tüketimin sınırlandığı dönemlerde kilise, okullar çok üretmeyi ve az tüketmeyi insanlara öğretiyordusa, artık bu telkinler ortadan kaybolmuştur. Özetle, üretici bir toplumdan tüketim toplumuna geçiş yapılmıştır.

Bu yüzden günümüz şirketlerinin artık fazla işçiye ihtiyaçları yoktur, eğer emeğe gereksinim duyulsa, diğer ülkelerden daha iyi ücretli işçiler davet edebilirler. Aynı zamanda bu gün gelişme şirketlerin "küçülmesi" anlamını ifade etmektedir ve bu tür bir gelişme istihdamı azaltmaktadır. Bu durum yoksulluğun artmasına neden olmaktadır .

Buna ilaveten, günümüzde şirketler emeğe ihtiyaç duyduklarında, yatırımlarını maliyetlerini düşürmek için, emeğin ucuz olduğu yerlere, az gelişmiş ülkelere doğru kaydırmaktalar (Güney, 2014: 39).

Aynı zamanda insanlar kitlesel üretim için değil, daha çok tüketmek için çalışmaktalar. Başka bir deyimle, insanlar ihtiyaçlarını karşılamak, tatmin etmek için zor koşullarda çalışmaya bile razılar. Böylece, artık insanları çalışmaya zorlamaya gerek yoktur. Onlar "özgürlük" ve seçeneklerinin artması için çalışmaya gerek duymaktalar. Görüldüğü gibi, artık çalışma etiğinin fikirleri günümüzle uymuyor. Ama yine de çalışma etiği toplumu, sefaletin kişisel kusurlarla bağlı olduğuna inandırma görevini yerine getirmektedir. Sonuç olarak, çalışma etiği artık sefaletin azalmasına yardımcı olmak yerine, yoksulların toplumda hep varolacağını ve bu şekilde toplumun, onlarla barışık bir şekilde yaşamasını mümkün kılmaya çalışmaktadır.

Modern dönemde çalışma, meslek toplumda temel roller olsa da, postmodern toplumda artık çalışma ikinci konuma sahip olmuş ve insanların işteki rolleri günümüzde tüketim rollerine geçmiştir. Bu nedenle, tüketim hem çalışma etiğinin artık geçersiz olması nedeniyle, hem geride kalan boşluğu doldurmaya çalışmakta, hem de çalışmanın önemini üstlenmektedir (Yanıklar, 2010a: 222).

Tüketim toplumunda hedonist tüketimcilik ve boş zaman etkinlikleri üretici bir toplumdan farklı olarak daha çok ivme kazanmıştır.

Lasch 1970 yılında yayımlanan çalışmasında yeni toplumu bu şekilde belirtir: "bireyci rekabet kültürü, kendiliğin (self) mutluluk ve narsistik meşgalesi ile yer değiştiriyor, püritan iş etiği geriliyor ve artan güvensizlik, korku yaratıyor". Böylelikle ahlaki kodlar, normlar değişmeye başlıyor, artık çok çalışma ve tasarruf gibi alışkanlıklar yerini imaj ve sembol tüketimine bırakıyor (Bozkurt, 2000: 49).

2.3. Tüketim Kültüründe Din ve Devlet

Bu başlıkta din ve devletin çalışma hayatına etkisi, tüketim kültüründe din ve devletin yeri ayrılıkta açıklanmaya çalışılmaktadır. Özellikle, din ve devletin toplumsal yapıların değişimindeki rolleri, toplum üyelerine benimsetilmesi gereken normların kabulunde yerine getirdikleri işlevleri açısından bu başlık önemli rol oynamaktadır. Farklı inançlarda çalışmaya bakış açıları incelenmiş ve tüketim kültüründe metalaşmanın dinsel inanca etkisinden bahsedilmeye çalışılmıştır. Diğer taraftan, devlet hakkındaki çeşitli görüşler ve devletin ideolojik aygıtlarının ne gibi bir işlev gördüğü belirtilmektedir. Aynı zamanda hem din, hem devletin kapitalizmin oluşması ve gelişmesindeki etkileri açıklanmaya çalışılmaktadır.

2.3.1. Din'in Çalışma Hayatına Etkisi ve Tüketim Kültüründe Din

Kültürün en önemli unsurlarından olan din tarih boyunca toplumsal yapıların değişiminde, genel olarak toplum içindeki değişimlerin bir çoğunun toplum üyelerine kabul ettirilmesinde veya teşvik edilmesinde önemli işlevler yerine getirmiştir. Konu açısından farklı dinlerde çalışmaya olan bakış açılarından, özellikle kapitalizm gibi yeni bir sisteme geçişte dinin rolünden, tüketim toplumuna geçişle dine olan bakış açısındaki değişimden bahsedilmeye çalışılacaktır. Din'in ister çalışmaya duyulan ilgi, ister çalışmanın güdülenmesinde önemli etkisi vardır. "Geçmişten Günümüze Çalışma Etiği" başlığında yeni çalışma etiğinin oluşmasında ve insanlara kabul ettirilmesinde dinin önemli olduğu ve ne gibi işlevler gördüğü belirtilmiştir.

Çalışma ve din arasındaki ilişkiye dair en yaygın ve hala tartışma konusu olan çalışmalardan biri Weber'in "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu" adlı eseri olmuştur. Dinin çalışma üzerindeki etkisini açıklamak için Weber'in sözkonusu çalışmasında belirttiklerine geçmeden önce, farklı inançlarda çalışmaya olan yaklaşımlar belirtilmeye çalışılmıştır.

Marshall'ın "Sınıf, Vatandaşlık ve Sosyal Gelişim (Class, Citizenship and Social Development)" isimli çalışmasındaki din ve çalışmaya dair görüşü şöyle aktarılmıştır:

> "Tekvin kitabının üçüncü bölümünde insanın düşüşünün ve Allah'ın lanetinin hikayesi yazılmıştır. Allah Adem'e: "Toprak senin yüzünden lanetlendi; ömrün bütün günlerinde zahmetle ondan yiyeceksin. Alnının teri ile ekmek yiyeceksin. Böylece Rab Allah onu Aden bahçesinden, kendisinin içinden alındığı toprağı işlemek için çıkardı." (Omay, 2006: 103)

Görüldüğü gibi, burada çalışmanın dünyaya ilk ceza olarak geldiği belirtiliyor, ancak günümüzde çalışma tüketim ve mutluluk için gerekli görülmektedir.

Zaim ise, "İslam-İnsan Ekonomi" isimli eserinde İslam dini'nde çalışmanın nasıl algılandığını aşağıdaki şekilde ifade eder:

> "Kolay kazançlar İslami ahlak yönünden makbul değildir. Kazanç meşakatli olacak, güç olacak, alın teri ve emek karşılığında elde edilecektir. Bunlar bilindiği gibi ayet-i kerime ve hadis-i şeriflerde izah edilmiştir. Mesela: "İnsanlar elinin emeğinden daha hayırlı bir şey yememiştir" mealindeki hadis-i şerifle Peygamber (a.s.m.) Efendimiz umumiyetle Müslümanların maişetlerini bir meslek, zanaat veya ticaretle temin etmeleri gerektiğini ve İslamiyette emeğe atfedilen önemi belirtmektedir. Bu sebeple, emek İslamiyette en önemli üretim faktörüdür." (Omay, 2006: 103)

Neredeyse her din çalışmayla ilgili bir değer yargısı içerir (Gezgin, 2000: 57). Fukuyama'nın da belirttiği gibi, değer yargıları Batı ve Japonya'daki gibi teşvik edici, Hindistan'da olduğu gibi engelleyici de ola bilir. Nihayetinde, kültürün önemli öğesi olan dinin çalışma ve ekonomi üzerinde etkisi olduğunu bir çok araştırma göstermektedir (Omay, 2006: 104).

Bozkurt aynı zamanda dinin tarih boyunca insanları bu veya diğer şekilde harakete geçirmek için büyük bir teşvik unsuru olduğunu belirtmiştir. Özellikle Protestanlığın kapitalizm sistemine geçişte ve onun gelişiminde olan rolü, Püritanizmin yeni çalışma etiğinin oluşmasındaki rolü, aynı zamanda yukarıda bahsedilen farklı inançlardaki çalışmaya olan bakış açısı sözkonusu fikri desteklemektedir. Ancak Protestanlığın kapitalizmin gelişimiyle ilgili olarak sahip olduğu öneme dair bir çok fikir ve görüşler vardır.

Örneğin, Weber ve Tawnty kapitalizmin ortaya çıkmasında Protestanlığın önemli rol oynadığını, hatta Tawnty, sadece Kalvinizm ve Prütanizm'in değil, bütün Protestan'ların önemli olduğunu savunsa da, bir çok araştırmacı ve yazar bunun aksini iddia eder ve modern kapitalist sistemin oluşmasında "sermaye birikimi", "yahudi etiği", "rönesans" ve "reform haraketler"inin önemli faktörler olduğunu savunurlar. Ayrıca belirtmek gerekir ki, Tawnty'e göre, dinin çalışmadaki rolüyle beraber, 16. ve 17. yüzyıldaki politik ve ekonomik koşullara da dikkat etmek gerekir. Robertson ise dinsel faktörlerin değil, kapitalizmin maddi koşullar sonucunda ortaya çıktığını söyler (Bozkurt, 2000: 22-24).

Yapılan araştırmalar, aynı zamanda kültür ve din arasında birbirini üretim mekanizmasının mevcut olduğunu belirtmiştir. Bu açıdan Habermas, "dini bayramların ve kutlamaların sanatsallığı ile kültürel açıdan canlandırılmış kamusal alanın toplum tarafından kuvvetlendirilmiş bir bütünleştirici olduğunu" ifade eder (Omay, 2006: 102).

Horkherimer'ın (1986: 80) şu ifadesi Habermas'ın fikrini destekler niteliktedir. "Noel Baba'nın bir süpermarket görevlisi olduğunu bilen ve satışlarla Yılbaşı arasında bir ilişki olduğunu kavrayan çocuk, dinle iş dünyası arasında bir etkileşim olmasını olağan karşılayabilir." Yani bu konuda çeşitli görüş ve fikirlerin olmasına rağmen dinle çalışma arasındaki bu ilişki artık neredeyse herkes tarafından anlaşıla bilecek kadar açıktır.

Weber'in kapitalizmin oluşmasında Protestan etiğinin önemini vurgulamasına geldikde ise, o Kalvinizmden çıkmış İngiliz Püritanizm ahlakı hakkında yazmış Richard Baxter'in eserlerini ele alır. Baxter'e göre, zenginlik özlüyünde tehlike oluşturuyor, çünkü tahrikedicidir ve bu özelliği sınırsızdır. Aynı zamanda zenginlik için çalışmak, zenginlik peşinde koşmak anlamsız olmakla beraber, ahlaki açıdan da doğru değildir. Kalvinizim azizlerin zenginliğini ilerleme olarak değerlendirse de, Püritan etikte her türlü para ve mal peşinde koşmak olumsuz sayılmıştır. Nedeni ise, mülkiyet sahibi olduktan sonra, onun verdiği rahatlık zenginlik, tembellik ve bedensel zevklere yol aça bilir. Bu açıdan zenginlik ahlaki açıdan şüphe altında kalmaktadır. Çünkü "azizlerin ebedi ruhu" öte dünyadadır. Ancak insanlar Tanrıya

hizmet etmek ve kutsanmışlıklarını garanti altına almak için çalışmalıdırlar. Zamanı boşa harcama, lüks ve fazla uyku günah sayılmaktaydı. Aynı zamanda insanlar bir meslek içinde Tanrı isteğini yerine getirmelidirler. İş, Batı kiliselerinde değerleri olan ve sadece Doğu'dakilere mahsus olmayan bir asketik araçtır. İş her şeyden önce gelir. Aziz Paulus şöyle der: "Çalışmayan yememelidir". Ayrıca Baxter zengin olanın da fakirler gibi boyun eğmek zorunda kaldığı tanrı buyruğu olduğu için çalışmadan yememesi gerektiğini belirtir. Aynı zamanda Luther, Tanrının insanlara tahsis ettiği mesleklerin sınırı içinde kalmaları gerektiğini vurgulamıştır. Çünkü bu onların dini ödevidir. Ona göre, dünya yeniden biçimlenemez ve insanlar onu olduğu gibi kabul etmelidirler. Ancak Püritan bakış açısına göre, işbölümü ilahi bir amaç niteliğindedir. Bu deyim ise Smith'in işbölümünü tanrılaştırmasına benzemektedir. Şöyle ki, "Meslekte uzmanlaşma, işçinin yeteneğinin gelişmesini olanaklı kıldığından, üretimde niceliksel ve niteliksel artışa yol açar ve olanaklı en fazla sayıda iyi ile aynı olan ortak iyiye hizmet eder." (Weber, 1999: 133-138)

Baxter ise şöyle der:

"Belirlenmiş bir meslek dışında bir insanın iş etkinliği yalnız değişken ve geçici olabilir ve zamanının daha fazlasını işten çok tembellikle geçirir" ve şöyle tamamlar, "ve o (meslek sahibi işçi) işini düzen içinde yerine getirir, oysa bir başkası ebedi bir karmaşa içinde kalır ve işi, ne yer ne de zaman tanır, bu yüzden belirli bir meslek herkes için en iyi durumdur." (Weber, 1999: 138) Kısacası ister Weber'in çalışması, ister diğer araştırmalar dinin çalışmayı teşvik ettiğini, meslek sahibi olmanın kişi için iyi bir şey olduğunu göstermektedir.

Aynı zamanda İslam'da insanın çalışması ibadet olarak kabul edilmiş ve Ayet-i Kerime'de şöyle buyrulmaktadır:

> "Ey Muhammed de ki: Çalışınız! Çalışmalarınızı muhakkak Allah, Rasülü ve müminler görüp değerlendireceklerdir. (Tevbe 9/105) Erkek ve kadından her kim inanmış olarak iyi işler yaparsa biz ona dünyada refah bir hayat yaşatırız ve onlara ücretlerini yaptıklarının en güzelinden öderiz. (Nahl 16/97)." (Köroğlu, 2012a: 68)

Weber'e (1999: 140) göre, Püritan etikte aynı zamanda hangi niyetle zenginlik için çalışıldığı önemlidir. Başka bir deyişle, bedensel zevkler ve günah için değil, tanrı için çalışmak mübahtır.

Mesleki görevin yerine getirilmesi açısından zenginlik ahlaki olarak yol verilir niteliktedir, hatta buyurulur da. Çalışabilen birinin dilenmesi sadece tembellik için günah sayılmaz, hem de insanın komşusuna karşı işlediği bir günahtır (Weber, 1999: 152). Göründüğü gibi, Protestan etikte çalışmaya teşvik sözkonusu olup, çalışmamayı insanın komşusuna karşı haksızlığı, çalışmayı ise Tanrı karşısındaki görevi gibi konumlandırmıştır.

"Dinin karşıladığı ihtiyaç toplumsaldır". Durkheim'ın din kuramına göre;

> "Böylece (din yoluyla) ona (bireye) dayatılan güç ve onun hayranlığına neden olan şey, tanrıları yalnızca teslis biçimini alan toplumdur. Din, kısaca, toplumun kendisiyle ilgili bilinçlenmesini sağlayan semboller sistemidir; kolektif varoluşla ilgili karakteristik düşünme biçimidir." (Callinicos, 2013: 220)

Bu sebepten, toplum dini bir varlıktır. Dolayısıyla, dinde tapılan şey toplumun kendisidir. Durkheim, dini, dindışı ve kutsal olan arasındaki ayırım açısından tanımlamıştır:

> "Kutsal şeyler yasakların koruyup yalıttığı şeylerdir; dindışı olanlar ise bu yasakların uygulandığı şeylerdir". Aynı zamanda dini ritüeller toplumun birlikte haraket etmelerini sağlamaktadır. Diğer bir ifadeyle, dini ritüeller toplum üyelerinin kolektif kimliklerini bir araya getirmeye yarar. (Callinicos, 2013: 221)

Marx din hakkında şöyle der:

> "Dini sıkıntı, aynı zamanda gerçek sıkıntının ifadesidir; ayrıca gerçek sıkıntıya karşı bir protestodur. Din bastırılmış yaratığın iç çekişidir, kalpsiz bir dünyanın kalbi ve aynı zamanda ruhsuz koşulların ruhudur. Din halkların afyonudur." (Callinicos, 2013: 137)

Aslında her zaman bu alıntının son cümlesi kullanılır ve dinin yalnış inançtan ve yönlendirici din adamlarıyla kralların eserinden ibaret olduğu düşünülür. Fakat dini inanç gerçek toplumsal ihtiyaçların yansıması, daha iyi bir yaşam arzusunun öteki dünyaya ertelenmesidir (Callinicos, 2013: 137).

Ancak din ilerici bir toplumsal inanç olarak ele alındığında, kitleler tarafından olmasa bile, "kendi yetkili sözcüleri" tarafından araç olarak görülmektedir. Horkheimer'a (1986: 186) göre;

> "Din, eski statüsünü, bugünün ya da geleceğin insan topluluğuyla, devletle ya da önderle ilgili yeni inançlar yaratmakla kazanamaz. İnsanlar bir kez dinsel umut ve umutsuzluktan "derin kişilik ihtiyaçları", duygusal olarak zengin ortak duyarlıklar ya

da bilimsel olarak sınanmış insani değerler şeklinde söz etmeye başladıklarında, din onlar için anlamsızlaşmış demektir."

Bazı çalışmalar dinin sadece teşvik rolü oynamadığını belirtir ve dini inancın insanları doğru yola yönlendirdiyini ve gerçek toplumsal ihtiyaçları yansıttığını belirtir. Ancak dinin özellikle kapitalizmin gelişmesiyle araç işlevi görmeye başlaması insanların dini inancına darbe vurmuş, artık dini inanç bir çok insan için anlamsızlaşmıştır. Artık egemenlerin çoğu insanları kendi çıkarlarına göre yönetmek için cahil bırakmaya çalışmıştır. Bu açıdan din adamları da onlarla birlikte aklı bastırmaya çalışırlar. Buna göre akılcı düşünmek gerekir. Ancak Weber artık Prostestan etiği ve diğer dini akılcılaştırmaların, yönlendirmelerin etkisiz olduğunu söyler. "Akılsallaşma sürecinin artık ekonomik ve politik rekabet tarafından yönetilen özel bir dinamiği vardır." Ve yeni oluşan bu düzen ise teknik ve ekonomik koşullara bağlıdır (Callinicos, 2013: 262-263).

16. Yüzyılda artık Fransa'da akıl tarafından yönetilen bir hayat anlayışı yeniden ileri sürülmüştür. Montaigne, Bodin gibi düşünürlerin çalışmaları sonucunda akıl dinin yerine "en yüksek zihinsel otorite" olarak geçmiştir. Fakat o dönemde akıl, uzlaşmacı bir tutum anlamında da kullanılmaya başlandı. Diğer bir ifadeyle, akıl artık kendi nesnelliğini yitirmekte idi. Ortaçağ kilisesinin gücünü kaybetmesiyle, artık dinsel farklılıklar önemli bir şey değildi. Sonuçta yeni akıl kavramı zayıf ve egemen çıkarlara daha kolay hizmet eden bir kavram haline dönüştü (Horkheimer, 1986: 61-62).

Din çalışmak ve tutumluluğu teşvik etmiştir. Fakat çalışkanlık ve tutumluluk zenginliğe sebep olmuştur. Zenginlik arttıkça da dünya sevgisi artmaktadır. Böylece dinin biçiminde değişiklik olmamasına ragmen, ruhu yavaş yavaş yok olmuştur. Dolayısıyla, tanrıya hizmet adına yapılan çalışma mesleki bir erdeme dönüşmüş, dini köklerin yerini dünyevi yararcılık almıştır (Weber, 1999: 151). Özetle, dinin çalışmayı teşvik etmesi sonucunda oluşan zenginlik insanları daha çok maddiyata bağlı kılmış, bu da öte dünya sevgisinin aksine dünya sevgisini artırmıştır.

Üretim toplumundan tüketim toplumuna geçişin başlaması nedeniyle, dinin kültürel değerlerden biri durumuna getirilmesi ve hadım edilmesi, onun etkisini azaltmıştır. Dine gösterilen saygı yüzeysel olup, onun nesnelliği ortadan

kaldırılmıştır. Aklın dinden ayrılması onun daha da biçimselleşmesine ve nesnel yanının zayıflamasına neden oldu (Horkheimer, 1986: 65).

Ortaçağda Kilise, din yorumunu kabul ettirmek için birey yaşamı üzerinde baskıcı tutum sergilemiştir. Bahsedilen dönemde neredeyse yaşamın tüm alanlarında dinsel bakış açısı geçerliydi. Ancak modernizmle birlikte gelişen bilim anlayışı Kilise'nin bilim anlayışıyla çelişince, artık egemen dini görüşler sorgulanmaya başlandı (Perşembe, 2003: 163-164).

Böylelikle, modernlik din ve geleneğe karşı dışlayıcı bir tutum sergilemiş, modernlik söylemi bilgi ve teknoloji üzerine kurulmuştur. Artık din ve gelenek modern yaşamda sadece kişisel bir tercih konumunda anlam kazanabilmiştir.

Görüldüğü gibi, modernlik düşüncesi daha çok geleneksellikten ve dinden arındırılmış bir dünya üzerine varolmuştur. Postmodern durum ise bulanık hal almıştır. Nitekim, postmodern dönemde din ve geleneğin yeniden ele alınışı durumu daha da belirsizleştirmiştir. Çünkü aslında postmodernlikte ne din, ne de geleneklere yeniden dönüş, ya da onların yeniden tesisi sözkonusu değil, sadece din ve geleneksellikte teşvik edilen sevgi, yardımlaşma ve adalet gibi duygular postmodern yaşamda kendini gösterebilecek koşullar bulmaktadır. Özetle, modernliğin din konusundaki kesin tavrından farklı olarak, postmodernlikte din sorun teşkil etmektedir (Perşembe, 2003: 160).

Diğer bir çalışmada eğitim ve kültür sistemine ait olan "biçimsel özerklik" sayesinde sistemin ideolojik işlevini kolayca gerçekleştire bildiği belirtilmiştir. "Biçimsel özerklik", örneğin herkesin eğitim ve kültür talep etme hakkı vardır gibi kuramsallaştırılan bir aşkınlıktır. Yani belki de ilişkilerin üretiminde eğitim ve kültür esas rol oynayacak, ekonomi de onların yeniden üretilmelerinde araç işlevini yerine getirecektir (Baudrillard, 1998: 133-135). Böylelikle, üretime ait bir işlev olan tüketimin üretimden daha fazla ön plana çıkmasıyla dinin geçmişteki konumuna günümüzde eğitim ve kültür sahip olmuştur. Tüketim toplumunda artık din, kültür, eğitim ve çalışma hayatı ekonominin belirlediği yönde haraket etmektedir.

Marcuse'un deyimiyle;

> "İnsanlar kendilerini satın aldıkları metalarda tanımaktadırlar; ruhlarını otomobillerinde, müzik setlerinde, içten-katlı evlerinde, mutfak donatımında bulmaktadırlar. Bireyi toplumuna bağlayan düzeneğin kendisi değişmiş ve toplumsal denetim üretmiş olduğu yeni gereksinimlerde demirlenmiştir." (Marcuse, 1986: 7-8)

Böylece, inançlar tüketim toplumunda gündelik ihtiyaçlara ve kaygılara uygun olup olmama açısından benimsenmekte ya da reddedilmektedir. Özetle, dinsel inanca gündelik yaşamın metalaşması etkisini göstermiştir. Başka bir ifadeyle, ilk önce dinsel inançlar koşullara uygun şekilde değiştirilmekte, daha sonra ise dinsel inanç toplum üyelerini gerektiği gibi davranmaya ve düşünmeye teşvik eder.

2.3.2. Devletin Çalışma Hayatına Etkisi ve Tüketim Kültüründe Devlet

Hegel Smith, Ricardo ve diğerleri gibi modern ticari toplumu, "görünmez el" yoluyla refahı en üst düzeye çıkaracak şekilde kendiliğinden eşitlikçi bir toplum olarak görmez. O kısıtlanmamış sivil toplumda istikrar bozucu aksaklıklar olacağını - zenginlerle yoksullar arasındaki ayrımın büyüyeceğini ve piyasaların daralacağını belirtmiştir. Bu nedenle, devletin sivil toplumun çatışmalarını uyumlu hale getirmesi açısından gerekli olduğunu savunur:

> "Devlet, toplumsal aklın en yüksek biçimidir. Yeryüzünde kendini gösteren İdea'dır. Etik İdea'nın gerçekliği olarak varlığını doğrudan geleneklerde, dolaylı olarak ise bireyin öz-bilincinde, bilgisinde ve etkinliğinde gösterir." (Callinicos, 2013: 82-83)

Diğer bir çalışmada ise, üretim çarkının işleyebilmesi için yönetim ve kamu hizmetlerinin aracının (devlet aracı) gerekli olduğu ve bu araç yardımıyla, insanların "etkin-özne" değil, "edilgin nesne"ye dönüştüğü belirtilmiştir (Gorz, 2007: 112-113).

Durkheim toplumdaki olumsuzlukların karşısını alabilmek için ahlaki düzenlemelerin gerekli olduğunu söyler. O aynı zamanda kısıtlanmamış ekonomik bireyciliğin toplumun istikrarlı düzenini önünde sonunda olumsuz etkileyeceğini savunur ve bu yüzden, ekonomik yaşamın düzenlenmesi ve ahlak kurallarının işlemesi önemlidir. Bu açıdan özel meslek gruplarının çıkarlarını ifade ede bilecek kuruma gereksinim vardır ve bu kurum devlettir. Marx ve Weber devleti baskıcı bir

kurum olarak görse de, Durkheim düzgün işleyen devletin toplum üzerinde etkisinin büyük olacağını savunur:

> "Devlet, topluluk için iyi olan, belirli temsilleri ortaya çıkarma sorumluluğunda olan özel bir organdır. Onun bütün yaşamı dışsal eylemde değil, tartışmalarda, yani temsillerde değişiklik yapmayı içerir. Daha da net bir biçimde ifade edecek olursak, devlet toplumsal düşünce organıdır ve kolektif bilincin en üst ifadesidir." (Callinicos, 2013: 216)

Benzer şekilde; "Ahlakın temeli toplumsal makinalardır ve devlet ise bu makinaların mühendisidir." (Gorz, 1986: 97-98)

Yapılan çalışmalar, devletin de din gibi toplumsal değişimlerin hayata geçirilmesinde önemli bir konuma sahip olduğunu belirtmiştir. Durkheim ve Gorz'un devlet hakkındaki fikirleri de belirtilen görüşü kanıtlar niteliktedir. Şöyle ki, devlet toplum için "gerekli ve uygun" olanı yapmakta, neredeyse tüm toplum üyelerinin ortak fikre gelmesini sağlamaktadır. Başka bir ifadeyle, Gorz'un söylediği gibi, devlet toplum üyelerini, benimsetilmesi gereken kurallara uymak için işlev görmektedir.

Marx'ın Paris Komünü üzerine ve Lenin'in "Devlet ve Devrim"e dair metinlerinde devlet baskı aracı olarak görülür: "...yönetici sınıfların (19. yüzyılda burjuva ve büyük toprak sahipleri) artık değerin zorla elde edilmesi sürecine (yani kapitalist sömürüye) boyun eğmesi için, işçi sınıfı üzerindeki egemenliklerini güven altına almalarını sağlayan bir baskı makinasıdır." (Althusser, 1989: 27)

Devlet ister baskıcı, ister teşvikedici bir kurum olarak işlevlerini ideolojilerle gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Bir çalışmada ideoloji şöyle açıklanmıştır:

> "Toplumsal özyapının fonksiyonu, toplum bireylerinin sahip oldukları potansiyel güçleri, toplumun sürekli işlemesi yolunda biçimlendirip yönlendirmektir. Bu nedenle, bireylerde ortak baskı alanı oluşturulur. Bireylerde bastırılan bu ortak öğeler, toplumsal özyapının bireylerin bilincine varmasına izin vermediği içeriklerdir. Bastırma süreci kurguları içermektedir ki, bu kurgular ideolojilerdir. İdeolojiler ise çocukluktan itibaren toplumsal yaşamda varolan beyin yıkama süreçleri ile beyinleri ele geçirir." (Akyıldız ve Dulupçu, 2003: 44)

Özetle, çocukluktan itibaren aile, okul ve çevre tarafından insan toplumsallaşmaktadır. Toplumsallaşma sonucunda ise insan diğer toplum üyeleri gibi düşünmekte ve davranmaktadır. Neticede tek boyutlu düşünme biçimlerine sahip

olan toplum üyelerinin çıkarlar doğrultusunda hareket ettirilmeleri kolaylaşmaktadır ki, devlet bu görevin yerine getirilmesinde büyük rol oynamaktadır.

Benzer şekilde, ideolojilerin sınıflı bir toplum düşüncesinin temeli olduğu ve bunların gerçeklikleri deforme etmiş olduğu belirtilir (Guy, 1996: 112). Levi-Strauss ise, ideolojinin insanlar ve toplulukların eline tutuşturulan yol haritası olduğunu söyler. Bu harita ise, "toplumsal ve siyasal gerçekliğin ne tür ilişkiler ve kurumlar üzerine kurulduğunu, bunların doğru mu yoksa yanlış mı olduğunu, izlenmesi gereken "en iyi yol"un ne olduğunu anlatır" (Örs, 2016: 2). Özetle, ideoloji, inançlar, normlar ve değerler bütünüdür. Toplumda insanların nasıl davranmaları gerektiğini, düşünme biçimlerini ve yaşam tarzlarını etkilemektedir.

Baudrillard ise tüketim toplumunda bireye sunulan özgürlüğün aslında onu daha da bağımlılaştıran ve pasifleştiren aldatmaca olduğunu ve bu aldatmacanın ise sistemin ideolojisi olduğunu ileri sürer. Özgürlük adı altında böylesine bir bağımlılaştırma, aynı zamanda mutluluk-tüketim ilişkisinin de ideoloji tarafından kurgulandığını göstermektedir. Şöyle ki, kültür endüstrisi mutluluğun tüketimle ilgili olduğunu benimsetmeye çalışıyor (Aytaç, 2006: 45).

Gramsci devletin, devletin baskı aygıtına indirgenemeyeceği gibi, sivil toplumda bir sıra kurumu (kilise, okul vb.) da devletin kapsadığı fikrindeydi. Bu gerçeğe ise Devletin İdeolojik Aygıtları (DİA) adı verilmiştir. Devletin İdeolojik Aygıtlarını;

- "Dini DİA (değişik Kiliseler sistemi).

- Öğretimsel DİA (değişik, özel ve devlet "okullar"ı sistemi).

- Aile DİA'sı (Aile bir DİA'dan başka "işlevleri" de açıkça yerine getirir. Emek gücünün yeniden-üretimine katılır. Üretim tarzlarına göre, üretim birimi ve/veya tüketim birimidir).

- Hukuki DİA ("Hukuk" aynı zamanda hem Devlet'in Baskı Aygıtı'nda, hem de DİA'lar sisteminde yer alır).

- Siyasal DİA (değişik partileri de içeren sistem).

- Sendikal DİA.

- Haberleşme DİA'sı (basın, radyo-televizyon vb.).

- Kültürel DİA (edebiyat, güzel sanatlar, spor vb.)" teşkil etmektedir (Althusser, 1989: 33).

DİA'lar çoktur ve daha çok ideoloji kullanarak amaçlarını gerçekleştirmeye çalışırlar, ancak sadece en son durumda gizlenmiş veya sembolik olarak baskıya başvura bilirler (Althusser, 1989: 35).

İdeolojik aygıtlar yeri geldiğinde baskı uygulamakta, yeri geldiğinde ise teşviklerle haraket etmektedir. Ancak günümüzde teşvikler daha ön plandadır, hatta baskı bile teşvik adı altına saklanarak gerçekleşmektedir. Örneğin, tüketim toplumunda insanların aslında hiç ihtiyaçları olmadığı herhangi bir şeyi satın almaları daha çok baskı uygulanarak yapılmakta olsa da, bu daha çok teşvik (reklamlar, alış veriş merkezleri vb.) olarak gözükmektedir.

Modern döneme kadar (modern dönem dahil) Kilise DİA'sı diğer DİA'lara kıyasta daha üstün bir konuma sahip olmuştur. Ancak kapitalizmin ortaya çıkması ve gelişmesiyle birlikte, diğer DİA'lar Aile, Kültürel vb. DİA'lar kilisenin bütün parçalarıyken zamanla ondan bağımsız hale gelmeye başladılar. Sanayi döneminde, dini işlevlerle beraber, öğretimsel, kültürel olan işlevler de egemen bir Kilise DİA'sında toplanmıştı. Fakat 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar ilk Reformdan sonra dine karşı mücadelenin yoğunlaşması, sözkonusu DİA'nın egemenliğiyle ilgili olmuştur. Hatta Fransız Devrim'nin hedefi de sadece devlet iktidarını feodaldan burjuvaziye geçirmek değil, aynı zamanda kiliseye saldırmak olmuştur. Belirtildiği gibi, böylesine çok sayıda DİA'ların yaratılması ve kilise servetlerine el konması bahsedilen mücadelelerin sonuçları olmuştur. Neticede günümüzde egemen kilise DİA'sının yerine öğretimsel (ve kültürel) DİA'nın getirildiği varsayılmaktadır. (Althusser, 1989: 40-41).

Lefebvre kültürün darmadağın olduğunu ve artık alt-kültürlerden (kitle kültürü, kır ve kır yaşamı, kentsel yaşam vb.) oluştuğunu ileri sürer. Nitekim, uzmanlaşmış bilgiler ve uzmanlaşmış işçiler birlik oluşturamazlar. Çünkü kültür

mitos değildir, o devlet ideolojisidir. “İdeoloji, kısmi bir kavramı ve göreli bir hakikati mutlak kılar.” (Lefebvre, 1996: 111)

İleride bahsedilecek olan bir sıra çalışmaların ileri sürdüğü gibi, devlet daha çok kapitalist sınıf için işlev görmektedir. Aynı zamanda kuralların çıkarlara uygun şekilde belirlenmesi, normlar ve standartlar daha çok devlet tarafından topluma benimsetile bilir. Bir önceki konuda da belirtildiği gibi, hem din, hem devlet toplumsal yapıların değişiminde önemli konuma sahipler. Özellikle, kapitalizmin ortaya çıkması ve gelişiminde, insanların hayatında çalışmanın önemli konuma gelmesinde, aynı zamanda üretim toplumundan tüketim toplumuna geçişte ve bununla beraber uyulması gereken normlar ve kuralların kabulunde din ve devletin rolü büyüktür. Ayrıca bazı çalışmalardan da görüldüğü gibi, devlet sadece baskıcı bir kurum değil, aynı zamanda toplum üzerinde olumlu etkiler sağlaya bilmektedir.

Kapitalist sistem sınıf ilişkileri tarafından şekillendirilir. Başka bir ifadeyle, sistemde işçi sınıfı üzerinde egemenlik kurulur, ortaya ezilen ve egemen olan iki sınıf çıkar. Kapitalist sistemin önemli parçalarından olan devletin esas görevi ise, sınıf ilişkilerini sürdürmektir. Dolayısıyla, devlet kapitalist sınıfın işçi sınıfı üzerindeki egemenliğini korumaya çeşitli yollarla çalışmaktadır. Ancak üretilen malların tüketimi açısından tüm toplum üyeleri sömürülemez. Bu nedenle, devlet gerektiğinde tehdit ve şiddet, aynı zamanda teşvik ve diğer yollarla işçi sınıfı üzerinde otoritesini sağlar. Ayrıca belirtmek gerekir ki, şiddet kullanımı üst düzey devlet görevlileri tarafından tercih edilmez, daha çok sosyal yardımlarla çatışmayı denetim altına almak isterler. Böylelikle devlet kapitalist sınıf ve işçi sınıfı arasındaki ilişkinin bağımlılık ilişkisi olarak kalmasına çalışır. Fakat devletin görevi hiç de kolay değildir. Çünkü bir taraftan sosyal yardım talepleri için vergini artırmaya çalışır, diğer taraftan artan vergiler yatırımları azaltır. Bu yüzden, devlet her zaman ekonomiyi düzeltmek zorunda kalır. Ekonomiyi düzeltmek için yatırımlar gerekli olduğundan, yapılan düzenlemeler işçi sınıfının bağımlılığını daha da artırır. Görüldüğü gibi, devlet kapitalist sınıfın özerkliğini koruması için bir taraftan şiddet kullanır, diğer taraftan ise eğitim yoluyla toplumsallaşma deneyimlerini örgütler (Lodziak, 2003: 46-48).

Devlet yönetimi;

> "toplumun işlevsel bir alt-sistemidir ve değer referansı verimliliktir. Ekonominin ise yarardır. İkisi de ilgili değerlerin ölçümünü sunan genelleştirilmiş bir araç içerirler: ekonomide para, devlet yönetiminde güç." (Wallerstein, 1991: 40)

Bu nedenle, devlet ve ekonomi birbirlerine "yardım" etmekte ve özellikle devlet, ekonominin gelişiminin yönlendirilmesinde büyük etkiye sahiptir.

Tarihsel kapitalizmin, kurumsal başarılarının en önemlilerinden olan devlet yapıları olacak biçimde yapılanması devletin önemli rolünü bir daha vurgulamaktadır. Bu anlamda modern kapitalizm boyunca siyasal alandaki başlıca aktörlerin ana hedefi devlet iktidarını ellerinde, denetimleri altında tutmak olmuştur. Devlet iktidarı iktisadi süreçler için hayati önem taşımaktadır. Her bir devletin sınırları vardır ve kendi sınırlarındaki mal, para-sermaye, işgücü haraketleri üzerinde resmi yargı hakkına sahiptir (Wallerstein, 1991: 40-41).

Modern sanayi toplumunda doğal kaynakların yeniden kullanılmak amacıyla elden geçirilmesinin sonucu "zenginlik" olmuştur. Ancak bu sürecin devamlılığı işgücüne bağlıydı. Bu nedenle yeniden üretebilirlik için artık erkeklerden başka nüfusun geri kalanı da çalışmaya sokulmalı idi. Aynı zamanda politik başarılar da nüfusun üretim sürecine ne oranda dahil edilmesiyle, sermayenin kiralama gücüyle ölçülüyordu. Buna göre, devletin ideolojik aygıtları da sermaye ve emeğin "metalaştırılması" için kullanılmaktaydı (Bauman, 1999: 33).

Ayrıca belirtmek gerekir ki, işgücü haraketleri, devlet tarafından mal, para-sermaye haraketlerinden daha çok sınırlandırılmıştır. Devletler kapitalist sistemde işçilerin bir iş türünden diğerine kolayca geçebileceği kısıtlamaları kaldırarak, işgücünün daha çok metalaştırılmasını sağlamıştır. Devletler üretim ilişkilerini denetim altına almıştır. Ayrıca ücretli çalışma sözleşmelerinin tabi olduğu, güvenceleri ve karşılıklı yükümlülükleri kapsayan sınırlar koymuşlar. Bununla ülke içinde işgücü haraketliliğine coğrafi sınırlamalar getirilmiştir (Wallerstein, 1991: 44).

Wallerstein'ın belirttiklerinden anlaşıldığı üzere, devlet de din gibi insanların çalışmaya teşvik edilmesi, ya da insanların hayatında çalışmanın önemli konuma

gelmesi için belirtilen ve daha bir çok işlevleri yerine getirmiştir. Özetle, devletler kapitalizmin genişlemesinde büyük rol oynamıştır:

> "Kapitalizm modern devletin etkin rolü olmadan serpilip gelişebilir miydi diye düşünmek boşunadır. Tarihsel kapitalizmde kapitalistler, devlet mekanizmalarını ana hatlarıyla belirttiğimiz çeşitli biçimlerde kendi yararlarına kullanma yetilerine güvenmişlerdir." (Wallerstein, 1991: 48)

Weiss da, devletin dönüştürücü gücünü dikkate alarak, Japonya, Tayvan ve Güney Kore gibi toplumların gelişmesine, sanayileşmesine izin veren Doğu Asya kalkınmacı devlet deneyimini belirtir ve "...devletle sermayenin yönetilen bağımlılık ilkesiyle entegre edildiği yerlerde" devlet kapasitesinin daha fazla geliştiğini söyler. Sözkonusu ilke, "kamusal ve özel katılımcıların özerkliklerini korudukları, ancak yine de devlet tarafından belirlenen ve korunan genel hedeflerce yönlendirilen pazarlıklı ilişki" anlamındadır. Weiss bu tür ilişkileri sürdüren devletlerin şirketlerin uluslarasılaşma stratejilerinde büyük etkilerinin olduğunu iddia eder. Aynı zamanda Çin hükümetinin uyguladığı stratejilere bağlı olarak 1978 yılından beri ekonomi dünya piyasasına açıldı ve üretim kapasitesindeki büyüme devlet bankalarının finanse etmesiyle hala devam etmektedir (Callinicos, 2013: 480).

Ancak belirtmek gerekir ki, devlet böylesi bir güce, etkiye sahip olsa da, toplumsal koşullara uygun yönetim şeklinin uygulanması gerekir.

Toplum kuramının biçimsel gelişimi aslında çok önceler – Montesquieu'la başlamıştır. Montesquieu "Yasaların Ruhu (The Spirit of the Laws)" eserinde üç çeşit devlet olduğunu ileri sürmüştür:

> "Cumhuriyet, monarşi ve despotizm. Devletin doğası ile ilkelerini birbirinden ayırır: doğası onu o yapan şeydir; ilkeler ise onun eylemde bulunmasını sağlayan şeydir. Biri onun özel yapısıdır, öteki ise onu harekete geçiren insan tutkularıdır. Öyleyse monarşiler onurla, cumhuriyetler erdemle, despotizmler ise korkuyla yaşatılır." (Callinicos, 2013: 46)

Aslında devlet çeşitleri için söylenen bu tutkular, sözkonusu yapıların altında yatan, onu sürdüren, birbiriyle ilişkili koşullar, uygulamalar ve inanışlar bütünün parçasıdır. Bu yüzden, Montesquieu yasaların ülkenin fiziksel özelliğiyle bağlantılı olması gerektiğini savunur. Nitekim, ülke arazisinin yeri, büyüklüğü, iklimi, insanların yaşam tarzları - çiftçi, avcı ve diğer olmalarıyla ilgili yasalar koyulmalıdır. Aynı zamanda yasalar ülke ahalisinin dinleri, eğilimleri, sayıları, gelenekleri ve

zenginlikleriyle bağlantılı olmalıdır. Kısacası bahsedilen bütün bakış açılarıyla değerlendirilmelidir. Örneğin, Asya'nın fazla sıcak havası insanları uysal, lüks düşkünü haline getirir. Böylesi bir karaktere sahip toplumda iktidarın tek bir yöneticide toplanması gerekir. Daha soğuk iklime sahip yerlerde ise cumhuriyet ve monarşi gibi devlet biçimleri uygun görülmektedir (Callinicos, 2013: 47).

Modern çağda iktidar sahipleri kendi şahıslarına göre buyruk vermemekte, belirlenmiş düzene insanların uymaları için görevlerini yerine getirmekteler. Yani artık insanlar iktidara sahip değil, iktidar mevkileri insanlara sahip olmuş durumdadır. Sözkonusu mevkiler, güçlü kişiliklere sahip, kişilere değil ve belirlenmiş kalıplara uyumlu, bilginin biçimlendirdiği okulları bitirmiş kariyeristlere aittir (Gorz, 1986: 58-59). Çünkü ister siyasal, ister ekonomik yönetim olsun, her ikisi de sermayenin gerekliliklerine uygun biçimde işlev görmektedir. Aynı şekilde devlet de kişisel iktidarı kimseye vermeyen makina işlevini yerine getirmektedir.

Tüketim kültüründe enformasyon ve eğlence iç içe geçtiği gibi, eğlence ve politika için de aynı durum sözkonusudur. Diğer bir ifadeyle, artık politik kampanyalarda da imaj daha önemli hale gelmiştir. Bu durum, Baurdillard'ın postmodern toplum teorisinde önemli bir yere sahip olan "infilak edip içe göçme" kavramına ivme kazandırmaktadır. Baudrillard'ın "infilak edip içe göçme teorisi, anlamın medyada içe göçmesi, medyanın ve toplumsalın da kitlelerde içe göçmesi dahil olmak üzere sınırların çökmesine yol açan bir toplumsal entropi sürecini betimler". Baudrillard aynı zamanda artık iktidarın da bir simulakrum haline geldiğini ve göstergeler temelinde üretildiğini belirtir (Best ve Kellner, 2011: 151).

2.4. Geçmişte ve Günümüzde Meslekler

Önceki bölümde üretim toplumunda kimliği oluşturan faktörlerin tüketim toplumu için çok da etkili olmadığı belirtilmiştir. Nitekim, modern çağda üretim sürecindeki iş rolleri, çalışma hayatı ve meslekler bireyin kimliğini belirlemede önemli etken idise, postmodern koşullarda artık bu saydığımız bir dizi kaynak arka plana geçmiş ve harcama kalıpları, tüketim bireylerin kimliklerinin oluşumunda önemli hale gelmiştir.

Aynı zamanda toplumsal kimliği oluşturma olarak nitelenen modern görevin üretim toplumunda aracı çalışma olsa da, tüketim toplumunda kimlik oluşturma veya her zaman aynı kimliği taşıma olanaksızdır. Arzulanan kimlik esnekliğe sahip olmalıdır ve koşullara uygun bir şekilde değiştirilmelidir. Kimlikler de tüketim malları gibi sahipolunmak ve tüketilmek içindir.

Diğer taraftan, çok sayıda araştırma postmodern koşullar altında her ne kadar sosyal sınıflar görece olarak önemsiz görünse de, çalışma yaşamının ve mesleklerin bireylerin kimliklerini oluşturan diğer faktörlerden daha önemli konumda olduğu sonucuna varmıştır.

Özetle, meslek, "...sınıf ilişkilerinin merkezinde yer alan bir kriterdir." (Yanıklar, 2010a: 221-222)

Sanayileşme ile birlikte çalışma ve meslek sahibi olma hayatımızın merkezine yerleştirildi. İnsanlar çalışma aracılığıyla kamusal alana dahil ola bilmekte, toplumsal bir varlık haline gelerek bir kimlik (meslek) edinmekteler. Hatta sanayi döneminde çalışma önemli bir toplumsallaşma unsuru olduğu için, bu toplum aynı zamanda "emekçiler toplumu" adını almıştır (Güney, 2014: 17).

Böylelikle sınıfsal ayrımlarda hala önemli bir konuma sahip olan mesleklere bu çalışmada yer verilmiştir. Aynı zamanda iş doyumu ve tüketim kültürünün birbirine etkisi açısından meslekler önemli bir faktördür. Bu bağlamda mesleklerin önceleri nasıl bir konumda olduğu, dinle ilişkisi ve günümüzde mesleklerin ne gibi bir rol oynadığı açıklanmaya çalışılacak.

Weber, çalışmasında asketizmin insanlara düşük ücret karşılığında bile olsa çalışmanın Tanrının hoşuna gideceği görüşünü ortaya koymuştur. Aynı zamanda işe ait ödev meslek olarak nitelendirilmiştir.

Genellikle din, çalışma ve meslekler konusunda ve bunlar arasındaki ilişkiyi, aynı zamanda kapitalizmin ortaya çıkmasıyla Protestanlığın ilişkisini açıklamada Weber'in "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu" isimli eseri diğer çalışmalara kıyasta, daha detaylı bilgi sunmaktadır.

Mezheplerin yayıldığı bölgeler orada hangi mesleklerle uğraşılacağını az çok etkiler. Şöyle ki, meslek sahiplerinin yöneldiği mezhepler onların çıktığı bölgenin mezhep yönelimi ile açıklanabilir. Diğer bir ifadeyle, kapitalizmin, para kazanma mesleğine insanların kendilerini adamalarına ihtiyacı vardır. Bu nedenle, çıkarlar dünyagörüşünü belirlemektedir. Yani hangi dine, hangi mehzepe yöneleceğimizi ekonomi politik ve siyasal politik çıkarlar belirler. Bu kapitalizmin üretici toplumunda olduğu gibi, kapitalizmin tüketim toplumunda da geçerlidir.

Bu açıdan sözü geçen çalışmada, bir çok mezhepin bir arada olduğu ülkelerin mesleki istatistikleri incelenmiş ve sermaye sahipleri ve işverenlerin, işçi sınıfının eğitimli yüksek tabakasının ve çağdaş işkollarında yüksek düzeyde teknik ya da ticari eğitim görmüş personellerin Protestan özellikleri taşımakta olduğu görülmüştür (Weber, 1999: 29). Bu sonuç sadece Almanlar ve Polonyalılar için geçerli olmayıp, kapitalizmin serbest gelişme dönemindeki her yerde sözkonusudur.

Bir çalışmada Protestanlık ve zenginlik arasındaki ilişki şöyle açıklanır: "Protestanların, bütün nüfus içinde sermayeden büyük ölçüde pay almaları, büyük çağdaş endüstriyel ve ticari iş alanlarındaki işletmelerin üst basamaklarında ve yöneticiliğinde bulunmaları, kısmen tarihi temellere bağlanabilir" (Weber, 1999: 30). Sözkonusu temeller eskilere dayanmakla beraber, herhangi mezhepe yönelmek ekonomik görüşlerle bağlantılıdır. Günümüzde ise bu işleve ya miras yoluyla sahip olunan zenginlikle, ya da maddi zenginlikle katılmak mümkündür. Bu nedenle zenginlerin büyük bir kısmı 16. Yüzyılda Protestanlığı kabul etmiştir.

Yukarıdaki iddialar doğru olabilir, fakat öyle durumlar da vardır ki, bunlar aynı şekilde, aynı sebeple açıklanamaz. Örneğin, Macaristan'da Protestan ailelerden farklı olarak, Katolik aileleri çocuklarının yüksek düzeyde eğitim görmelerinin taraftarı olmuşlar. Diğer taraftan, uzman işçiler arasında Katolikler azlık teşkil etmiştir. Fabrikaların yaranmasıyla, buraya çalışmak için gelen gezgin zanaatkarlar en çok Protestanlar içinden çıkmış ve onlar eski eğitimlerini bir kenara bırakarak, yeniden eğitim görmüşler. Katolik zanaatkarlar ise, daha çok gelenekselliklerini korumuş, usta görevinde bulunmuşlar. Protestanlar ise uzman işçi ve yönetici kadrolarında yer edinmişler. Kısacası, bireyin yaşadığı bölgedeki dini hava ve ailesi

onun eğitimle kazandığı özelliklerinde ve meslek seçiminde etkisini göstermektedir (Weber, 1999: 32).

Aslında katoliklerin öte dünyalığı, protestanların materyalist dünya zevkleri içsel olarak kendileriyle çelişki içindeydi ve bunun en iyi örnegi üst tabakaların din düşmanı Fransız Katolikleri ve aynı şekilde ekonomik yaşamda yüksek tabakada olan ve dine kayıtsız Alman Protestanlarıdır. Bahsedilen Katolik ve Protestan özellikleriyle ilgili, bir atasözü der ki: Ya iyi yiyin, ya da rahat uyuyun. Bu açıdan, Katolikler rahat uyumayı, Protestanlar ise iyi yemeyi seçmiştir. Fakat burada da çelişki vardır. Çünkü Fransız Protestanları tarihte dini savaşlar sırasında haç damgasını her yere vurmalarıyla, Hollandalı, İngiliz ve Amerikalı Katolikler de dünya zevklerine düşkün olmalarıyla tanınmışlardı (Weber, 1999: 35-36). Böylelikle, Protestan eğilimlerde, bugünkü "yaşama zevki" ya da "ilerleme"den farklı anlamda eğilimler olmuştur.

Toplumda mevcut olan dini özellikler insanların meslek seçimlerini etkilediği kadar, onların çalışmaya, mesleğe olan bakış açılarının şekillenmesinde de önemli rol oynamaktadır (Omay, 2006: 114-115). Belirtildiği gibi, Püriten etiğe göre, meslek Tanrısal bir buyruktur.

Weber'in çalışmasına bir sıra eleştiriler olmuştur. Örneğin, Ülgener, Weber'in konuya tek taraflı yanaştığını, bu yüzden de diğer dinlere bakıldığında onun yanaşmalarının ileri gitmediğini belirtmiştir. Ayrıca Weber'in çalışmasını esas alarak kapitalizmi açıklamaya çalışanlar, aslında kapitalizmin gerçek maksatlarını saklamaya, onu masumlaştırmaya çalışmaktadır (Ersoy, 2008: 145).

Meriç (1979: 118) bu konuda şöyle der: "İnsanı eşyalaştıran, insan haysiyetini sıfıra indiren bu ahlak, kapitalizmin cinayetleri ve adilikleri üzerine örtülen bir şaldır".

Aynı zamanda bunu da belirtmek gerekir ki, Hz. İsa'nın getirmiş olduğu ahlakla kapitalist zihniyetin bağdaşması olanaksızdır. Landes'e göre ise, Protestanlık Batı'nın ticari başarısının sebebi değildir veya kapitalizmin oluşmasına sebep olmamıştır, Protestanlık sadece Katoliklerin katı kurum ve ayinleriyle oluşturulan engelleri ortadan kaldırmaya yardımcı olmuştur (Ersoy, 2008: 146).

Başka bir çalışmada ise, protestanlık ve kapitalizm arasındaki ilişki şu şekilde belirtilir:

> "Protestan inancı, kapitalizmin kapitalizm olarak görünmeksizin sahiplendiği tasarımları ve dili ortaya çıkarmıştır. Katolikliğin artık iş göremediği noktada gerçekleşen bir aktarım, yer değiştirme, ikame etme söz konusuydu. Niyet ibadetin yerini aldı ve iman yapıtın pabucunu dama attı. Değişim değerinin ve metanın, vicdana, imana, Tanrı ile kişisel ilişkiye saygıyla yaklaştığı izlenimini veren Protestanlık, böylece değişim değerinin ve metanın kullanım değerine el koyarak yaygınlaşmasını sağladı." (Lefebvre, 1996: 161-162)

Diğer bir ifadeyle, Protestanlar ekonomik verimliliğin, fazla zenginliğin aslında Tanrı'ya olan saygının azalmasına sebep olmayacağı savını yaygınlaştırdı. Katı dini inançların yumşamasına ve çalışmanın daha çok sermaye birikimi için gerekli olduğuna ve aynı zamanda insanların meslek sahibi olmasıyla toplumda kendi yerini belirleye bileceğine inandırdı.

Böylelikle, ortaçağda dünyevi ödevin yerine getirilmesi insanın "mesleği" olur. Kapitalist sistemde ise "meslek" para kazanma uğraşı olarak görünmektedir (Weber, 1999: 63). Sanayileşme ile birlikte emekçi sınıf içinde değişimler başlamıştır. Artık bahsedilen dönemde makineleşme çalışarken harcanan "bedensel erkenin" niceliğini indirgemiştir. Bir yaşam boyu uğraş olarak görülen ve görülecek makineleşmiş çalışma, tüketim insanlık dışı kölelik olarak nitelendiriliyor. Çünkü bu süreçte makineyle çalışanların denetlenmesi ve işçilerin birbirlerinden yalıtılmaları sözkonusudur. Artık çalışmada kas\fiziksel yorgunluk yerine uygulayımbilim ya da ansal çaba geçmiştir (Marcuse, 1986: 21-22). Başka bir deyişle, artık elden çok kafa, zanaatçıdan çok mantıkçı, el işçisinden çok makine daha önemli konuma gelmiştir.

Sanayileşme ile birlikte ücretli işçilik gelişmiş ve kölelik ortadan kalkmıştır. İş bölümü ise işçileri her türlü kişisel yetenekten mahrum bırakmış, makineleşme niteliksizleşmeye sebep olmuş ve emeği sadece sayı olarak görmeye başlamış ve standartlaşma yaygınlaşmıştır. Güney (2014: 23) artık zanaatkarların, ahilik ve lonca düzeninden gelen meslek ahlakının geri plana itildiğini belirtir.

Nihayetinde, uygulayımbilimsel evrendeki makine süreci köleleştirme, yabancılaşma sürecini başlatmakla, işlerin benzeşmesini mümkün kılmaktadır. Bu eğilim aynı zamanda mesleksel tabakalaşmada da kendini göstermektedir. Örneğin,

“mavi-yakalı” işgücü “beyaz-yakalı” işgücüne oranla azalmakta, üretici-olmayan çalışan sayısı artmaktadır. Mesleklerdeki nicel değişimi Marcuse şöyle ifade etmiştir:

> “Makine kendisinin bir düzenekli aletler ve ilişkiler dizgesi olması ve böylece bireysel çalışma sürecinin çok ötesine genleşmesi ölçüsünde, emekçinin “mesleksel özerkliğini” indirgeyerek ve onu uygulayımsal topluluğun altına düşen ve bu topluluğu yöneten başka mesleklerle bütünleştirerek, daha kapsamlı denetim gücünü ileri sürmektedir. Hiç kuşkusuz, emekçinin önceki “mesleksel” özerkliği daha çok onun mesleksel köleleştirilmesi olmuştur.” (Marcuse, 1986: 24-25)

Ancak bahsedilen mesleksel köleleştirmeden farklı olarak, makineleşmeyle başlayan “köleleştirme”, işçinin kendisini bir insan olarak ortadan kaldırma süreci olmuştur. Kısacası, meslekler ayrışmış ve uzmanlaşma yaygınlaşmıştır.

Makineleşmenin sonucunda artık işin kalifikasyonu azalmıştır. Artık ustalığı makineler yapmakta, daha az işçi makine kullanmakta, ancak makineler tarafından kullanılan işçi sayısı artmıştır. Artık iş özerkliğini kaybetmiş, meslekler yaratıcılık veya zeka kullanımı gerektirmez hale gelmişler. Normal olarak, böylesine işler bireyler tarafından boş ve sıkıcı işler olarak görülmeye başlanmıştır.

Mesleklerin amaçları değiştirilmiş, artık ortak çıkarlara katkıda bulunur hale gelmişler. Böyle meslekler insanların anlamsız rutinlerle boğuşmasına, daha önce anlam kazandırdıkları ve tatmin oldukları şeyleri bulamamasına neden olmuştur. Çoğu işte özerklik aranmadığı için, bireyler artık anlam ve tatmini başka yerlerde aramaya başladılar (Lodziak, 2003: 58-59).

İşbölümünün sonucunda insan becerisi ve bilgisi ayrımlaşıyor. Aynı zamanda makineleşmenin gelişmesi egemenlik mekanizmasının gelişmesine dönüşmüştür. Dolayısıyla, “...ilerlemenin iktidarına uyum sağlayış iktidarın ilerlemesini içerir” (Horkeimer ve Adorno, 1995: 54).

Ferguson devletlerin geleneksel çöküş sebeplerine (lüks, yolsuzluk, vb.) toplumun ticari açıdan gelişmişliyini de ilave etmiştir. Bu bakımdan, o Smith’in ekonomik ilerlemenin itici gücü olarak gördüyü işbölümünden bahseder. Mesleklerin ayrılması ve uzmanlaşma yeteneklerin gelişmesine katkıda bulunsa da, toplumsal bağların kopmasına, yaratıcılığın yerini biçimsel kurallara bırakmasına neden olmaktadır (Callinicos, 2013: 66).

Otomotikleşme, uzmanlaşmış toplumsal nitelikler artık kişisel sanatların eski mesleklerin yıkıma uğramasına sebep olmuştur. Günümüz meslekleri hiçbir zaman bireyin kendini verip, gelişebileceği etkinlikler değildir. Önceleri işçiler ritmlerini kendileri belirler, böylece, çalışma süreleri, yoğunluk ve karmaşıklık gibi şeyler onlara yorucu değil, aksine "değişkenler arasında hakemlik etme gücünü" verirdi. Dolayısıyla, eski meslekler, aktarılabilir toplumsal bir nitelik olmaktan çok, bir sanattır. Zanaat ustasının becerisi ve edinilmiş bilgilerden yola çıkarak sanat adamının yaşamı boyunca geliştirdiği kişisel bir yetenekti. Meslek evrim geçirirdi:

> "Kişi, yeni beceriler edinerek, aletlerini geliştirerek sürekli öğrenir ve ilerlerdi. Bir mesleği öğrenmek için tüm bir yaşam gerekirdi, bu da herkesin temel tekniklerinden yola çıkarak mesleği kendi adına yaratması ve kurallara bağlanmadığından mesleğin içerdiği becerinin hiçbir zaman tam anlamıyla aktarılamaması demekti." (Gorz, 1986: 104-105)

Sanayi öncesi dönemde zanaatkarların kazancını artırması için maliyeti düşürmesi, ürünün kalitesinden vazgeçmesi düşünülemezdi. Çünkü onlar için toplumsal normlar ve meslek ahlakı bireysel çıkarlardan daha değerliydi. Günümüzde ise toplumsal nitelik standartlaşmış, kurallara uygun hale getirilmiştir. Bahsedilen bu bilgi ise, normlar sayesinde aynı meslekten olan diğer kişiler için de özdeş hale gelmiştir. Dolayısıyla eski mesleklerdeki gibi, işçinin kendisinin özel ve özerk becerisi sözkonusu olamaz.

Günümüz meslek sahipleri ise özerkliklerini kullanamaz hale gelmiştir:

> "İşçinin toplumsal niteliği, bir kişi olarak, özellikle kendine ait değildir; hem niteliği hem kapsadığı alan açısından önceden belirlenmiş ve sınırlıdır. Öyle ki, işçi mesleği sayesinde kendine ait olacağına, tersine, mesleği aracılığıyla, işbölümünü ve teknolojik evrimini belirleme gücüne sahip olmadığı sosyo-ekonomik bir sisteme aittir. Bir başka deyişle, mesleğin, onu icra eden kişi için kişisel kullanım değeri yoktur. Geniş çapta onun dışında kalır. Temel olarak meslek, işçi için, karmaşıklıkları bir insanın zekasını aşan ve birbirlerini tamamlayan ve hepsini aşan bir sonuca bağımlı olarak önceden belirlenmiş, kısmi bilgilerin eklemlenmesi sayesinde işleyen bilimsel, teknik, idari vb. büyük araçların özerk olmayan sistemine katılma biçiminden başka bir şey değildir." (Gorz, 2007: 106)

Hobbes'a göre, her bir insan kendi bireysel çıkarlarını izlemektedir, onları genel çıkarları düşünmeye yöneltmek için zor kullanılması ya da eğitim gibi araçlar gereklidir (Callinicos, 2013: 45). Rousseau bireylerin özel arzularını denetleyerek ortak (çıkarlara uygun) arzulara boyun eğdirmek için kurumsal araçların gerekli

olduğunu belirtmiştir. Bahsedilen denetleyici mekanizmalardan biri de eğitim'dir. Böylelikle, insanlar standartlaşmış, uzmanlaşmış bir işçi ola bilmek için günümüz eğitimini almak zorundadır. Hatta Weber meseleye dair şöyle belirtir:

> "Eğitim sisteminin temellerine ilişkin günümüzde yapılan tüm açıklamaların ardında, herhangi bir belirleyici noktada, 'uzmanlık insanı' tipinin eski 'kültür insanı' tipine karşı mücadelesi yatmaktadır: tüm kamusal ve özel iktidar ilişkilerinde bürokratikleşmenin önüne geçilemez bir biçimde yaygınlaşmasıyla ve uzmanlık bilgisinin öneminin giderek artışının belirlediği, tüm bildik kültür sorunlarına sirayet eden bir mücadeledir bu. Uzmanlık insanları, uzmanlıklarına girmeyen alanlarda otorite uygulamak zorundadırlar; öte yandan mekanizmanın işleyebilmesi ve işleyişini sürdürebilmesi için onların özel, soyut yönelim tekniğine ilişkin yeteneklerine gerek vardır." (Adorno, 2011: 127)

Kısacası uzmanlaşmış insanlar eski kültür insanını yok etmek zorundadır, diğer bir ifadeyle, artık sorgulama ve kendi özerkliğiyle iş yapma sözkonusu değildir. Daha çok uzman insanlar kendi otoritelerini kabul ettirmek ve mekanizmanın sürekliliği için soyut ve genel bilgi ve yetenekleri yaygınlaştırmalılar. Aynı zamanda günümüzde bireyin meslek sahibi olması için, önceden belirlenmiş mesleki eğitim alması gerekiyor. Genellikle iş bölümü kişiselliği yoketmekte ve işi özerk olmayan bir etkinlik haline getirmektedir.

Veblen toplumun kültürel standartları ve eğitim sistemi arasındaki yakın ilişkiye örnek olarak, artık yüksek öğrenimde din adamlarının yerini "endüstride önde gelenler"in aldığını belirtir. Ayrıca yükseköğrenim kurumlarında öğretme işi maddi işlerle uğraşmış kişilere havale edilmekteydi. Kısacası, "dini verimliliğin yerini kısmi olarak verimliliğin alması, saygınlığın başlıca işareti olarak gösterişli aylaklıktan gösterişli tüketime olan modern geçişin bir parçasıdır" (Veblen, 2005: 242).

Göründüğü gibi, özerk olmayan meslek sahiplerini "üretmek" için eğitim tüketim toplumunda önemli bir yere sahiptir. Aslında eğitim de devletin ideolojik aygıtlarından (DİA) biridir, hatta günümüz toplumunda egemen DİA'dır.

Eğitim sayesinde tüm toplumsal sınıfların çocukları ana-okulundan başlayarak, egemen ideolojiyle kaplanmış "beceriler"i benimsemektedir. On altı yıldan sonra, bu eğitim görmüş kitleden beyaz yakalı işçiler, küçük ve orta devlet memurları, küçük ve orta teknisyenler çıkar. Bu kitleden bir bölüm zirveye ulaşır,

yani profesyonel ideologlar olur. Hatta hiçbir DİA haftanın 5-6 günü 8 saat çocukların dinlenmesini gerektirecek biçimde oluşturulmamıştır. Gerçekten de, Kilise artık egemenliğini Okul'a vermiştir. Önceleri nasıl bir kilise - aile işbirliği vardısa, şimdi okul - aile işbirliği mevcut. Bugün gelişmiş ülkelerde neredeyse uygulanan tek uzun vadeli politika bilgiye dayalı hale gelmiştir (Althusser, 1989: 45-46).

Sanayi döneminde kol gücüne ihtiyaç olsa da, günümüzde artık uzmanlaşılan mesleklere geçilmiştir. Örneğin, eğitim eğitimcilerin, sağlık sorunları doktorların uzmanlık alanı içine girmiştir. Özetle, toplumumuz profesyonellerin etkisi altına girmiştir (Omay, 2009: 48).

Tüketim toplumunda üretici aygıt, bireysel ihtiyaçları ve özlemleri belirlediği gibi, meslekleri, beceri ve tutumları da belirlemektedir.

Tüketim toplumunda düzenli yapıya sahip çalışma kariyeri artık geniş ölçüde geçerli bir seçenek değildir. Sahip olunan meslekle oluşturulan kimlik, artık nadiren tanımlanması mümkün oluyor. Daimi ve sigortalı işler az bulunur durumdadır. Geçmişin "ömür boyu", hatta bazen miras bırakılan işleri birkaç eski endüstri dalıyla ve meslekle sınırlı ve bunların sayıları da hızla azalmaktadır. Çalışma sayesinde ömür boyu geçerli olacak kimlik inşası ihtimali insanların çoğu için, (en azından şimdilik, birkaç üstün yetenek gerektiren ve ayrıcalıklı kimi meslekler hariç) artık geçerli değildir (Bauman, 1999: 45).

Etik perspektiften bakmak gerekirse hiçbir iş değersiz ve alçaltıcı değildir. Her iş hazırladığı zevkler ne olursa olsun "insani"leştiriyordu. Kısacası, çalışma etiği, işleri hem statü ve prestij açısından, hem tatmin edicilikleri açısından, hem de maddi kazançlar açısından eşitlemiştir. Ancak günümüzde meslekler de tatmin etme kapasitelerine göre farklılık göstermektedir. Böylesine bir analiz ise, meslekler arasında farkları büyütüyor. Bazı meslekler tatmin edici estetik nesneler konumuna yükseltilirken, bazı iş türlerine hiç değer verilmiyor. Aşağılık görülen işleri büyük ihtimalle sadece hayatta kalmaya çalışanlar kabul edebilir (Bauman, 1999: 53). Görüldüğü gibi, tüketim toplumunda her şey gibi, işler de heyecan verici, bazı risk dereceleri içeren ve değişime açık türden olmalıdır, özetle, işler estetik tatmin

sağlamalıdır. Risk içermeyen, rutin ve estetik tatmini olmayan işler sadece emeklerini satmakla hayatta kalabilecek (yoksul) insanlar tarafından zorlamaya maruz kalmadan kabul edilebilir.

Modern dönemde kurumlar maddi ve endüstriyel olmak üzere iki kategoriye ayrılmışlardı. Meslekler de aynı zamanda maddi ve endüstriyel meslekler olarak kategorileştirilmiştir. Maddi meslekler daha çok mülkiyet ve kazançla, endüstriyel meslekler ise üretim ve ustalıkla ilişkili olmuştur. Sözkonusu dönemde aylak sınıfa dahil olmak her iki kategoriye ait mesleklere sahip olmakla mümkün idi. Aynı zamanda bahsedilen iki kategori gereksinim duydukları yetenek ve eğitime göre farklılık göstermekteydi. İlk kategorideki mesleklere sahip olmayan dışlanmakta, elenmekteydi (Veblen, 2005: 154).

Tüketim toplumunda ise eğlenceli işler bir ayrıcalık olarak görülmektedir ve insanlar çalışma saatleri ve boş zamanları ayırmaksızın, belli çalışma saatleri olmadan, sürekli çalışmaktadırlar. Böyle insanlar ise, artık köleler değil, başarılı elit tabakasındadırlar. Ayrıca "esnek emek piyasası" günümüzde işlere bağlanmayı mümkünsüz kılmaktadır. Üretilen ürünlerin tüketimi için olduğu kadar meslekler için de "ikinci bir emre kadar" maddesi geçerlidir (Bauman, 1999: 53-55). Aynı zamanda tüketim toplumunda artık sosyal yükseliş gıpta edilen mesleklere sahip olmakla değil, harcama ve tüketme ile mümkündür. Başka bir deyişle, gıpta edilen tüketim topluluklarına katıla bilmekle mümkündür.

2.5. Tüketim Kültüründe Boş Zaman ve Çalışma

Üretici bir toplumdan tüketim toplumuna geçiş, belirtildiği gibi çalışma etiğinde de değişimlere neden olmuştur. Boş zamana verilen öncelik ise yeni hedonist çalışma etiğinin en önemli özelliklerdendir.

Bozkurt'a göre, çalışma zorlama, zorlukla yapılıyorsa, boş zaman çabasız, rahat ve zevk vericidir. Çalışma toplum adına, toplumun yararına yapılıyorsa, boş zaman insanın kendi kendini ödüllendirmesidir. Savater ise, çalışma ve boş zamanı aynı şekilde zorunluluk ilkesiyle birbirinden ayırmıştır (Bozkurt, 2000: 17).

Genel olarak, çalışmanın dinlenme, eğlenme gibi insan faaliyetleriyle olan sıkı ilişkisi boş zamanı çalışmayla bağlantılı olarak ele almaya neden olmuştur. Kapitalist sistemde artık çalışma kadar boş zamanın da önemsenmesi gerekiyor. Fakat kapitalizme geçişin ilk dönemlerinde boş zaman hoş karşılanmıyordu, daha sonra fazla üretimle ilgili tüketime duyulan ihtiyaç, boş zamanın tüketim alanı olarak düzenlenmesine sebep olmuştur. Böylelikle, boş zaman üzerinde etkinlikler kurulmaya başlamış ve önemli bir konuma gelmiştir.

Boş zamanla ilgili çok sayıda farklı kuramsal yaklaşımlar mevcuttur. Örneğin, "anakronistik çalışma" teorisine göre, boş zaman sadece çalışmanın birer ürünü olarak ele alına bilir ve buna göre bir serbest zaman teorisi düşünülemez; bir başka teoriye göre ise, artık çalışmanın sonu gelmiştir vb.

Günümüzde olduğu kadar, farklı dönemlerde boş zaman önemli bir konu halini almış, zamanın yerine alternatif bir kaynak olmadığı için zamandan yararlı kullanılmaya çalışılmıştır. Antik Yunan'da boş zaman hakikat, güzellik, iyilik gibi üstün değerlerle uğraşmak ve bu değerlerle ilgili düşünmek olarak algılanmıştır. Boş zaman önceleri ruhun arındırılması, derin düşünmek için bir zaman olarak görülmüştür. Bu nedenle boş zaman eskiden çalışmayla ilişkilendirilmez ve iş-boş zaman sınıfsal bir algıya sahip idi. Şöyle ki, çalışma alt sınıfa özgü bir etkinlik, boş zaman ise üst sınıfa – seçkinlere ait bir ayrıcalık sayılmıştır. Greek döneminden farklı olarak, Roma döneminde boş vakit sınıfsal olarak algılanmamakta ve bir yaşam tarzı ve sosyal statü halini ifade etmemekteydi. Sözkonusu dönemde boş zaman yeniden çalışmak/üretmek için rahatlama/boşalma zamanı olarak görülmüştür. Aynı zamanda boş zaman etkinlikleri (oyunlar, spor, gladyatör dövüşleri vb.) bu dönemde ortaya çıkmıştır. Ayrıca Roma dönemindeki boş zaman anlayışı modern dönemdeki boş zaman anlayışıyla çok benzerdir (Juniu, 2000: 69).

Tablo 5. Antik Yunan, Roma, Erken Hıristiyanlık ve Kalvinizm'de Çalışma ve Boş Zaman Anlayışları

Dönemler	Çalışma	Boş Zaman
Antik Yunan Kültürü	Olumsuz	Tefekkür
Roma Kültürü	Amaçları gerçekleştirmek için gereklidir	Daha çok çalışmak için dinlenme

Erken Hıristiyanlık	İnsan ihtiyaçları için gerekli	Boş zaman: Tanrının tefekkürü
Kalvinizm	Cennete "seçilenler" arasına girebilmek için araç	Serbest zaman: Tenbellik

Kaynak: E.E. Bear, **The Sensetive I: People in Business**, John Wiley & Sons Inc., 1975, s. 18'den aktaran Veysel Bozkurt, **Püritanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği**, Bursa, ALESTA, 2000, s. 21

Tablo 5.'te göründüğü gibi, Batı tarihine özgü, verilen dört dönemde çalışma ve boş zamana dair farklı yaklaşımlar ortaya konulmuştur. Çalışma köleliğe mahsus bir faliyet anlayışından cennete gitmek için bir araç anlayışına doğru değişim göstermiştir. Boş zaman ise görüldüğü gibi, ruhsal bir arınma, tefekkür olarak algılanmış, günümüzde ise içerik olarak gerçekten boşaltılmış ve metalaştırılmıştır.

Antik Yunan ve Roma dönemlerinde çalışma ve boş zamanla ilgili düşüncelerin böylesine değişimine Batı toplumlarının Hıristiyanlıkla beraber Yahudi öğretilerini de benimsemeleri sebep olmuştur (Omay, 2006: 55).

Juniu (2000: 70) boş zamanın orta çağın sonlarına doğru artık lüks, haz ve israfa dönüştüyünü ve boş vaktin önceki dönemlerden farklı olarak, kölelik değil, soyluluk işareti olduğunu söyler.

"Boş zaman" kavramı ilk defa, Veblen'in "Aylak Sınıf Teorisi (The Theory of Leisure Class)" isimli çalışmasında aylak sınıfları tanımlamak için kullanılmıştır. Veblen "gösterişçi tüketim" anlayışında aylaklığın üşengeçlik ya da haraketsizlik anlamında kullanılmadığını belirtmiştir. Tam tersine, bu aylaklık anlayışı, "zamanın üretici olmayan tüketimidir". Başka bir ifadeyle, aylak sınıfa ait insanlar ücretli işin değersiz olduğunu ve aylak hayatlarını karşılayabilecek paralarının olduğunu kanıtlamak amacıyla zamanı üretici olmayan bir biçimde kullanırlar. Bu şekilde aylak sınıf diğer sınıftan olan insanlar karşısında kendi benliklerini sunmuş oluyorlar. Bahsedilen bu boş zaman anlayışı ekonomik açıdan sömürüyle bağlantılıdır. Ancak boş zaman içinde bir üretimden bahsedilemez (Veblen, 2005: 44).

Veblen'in aylak sınıfı tanımlamak için geliştirdiği bu yaklaşım günümüzde geçerliliğini kaybetmişdir. Boş zaman kavramı günümüzde aylak sınıfı kapsadığı gibi, artık çalışan sınıfları da kapsamaktadır. Günümüzde artık boş zaman kullanımı çalışan sınıflara doğru genişlemiştir (Omay, 2008: 124-125). Tüketim toplumunda

boş zaman tüketimi arttırmak için bir araç işlevini görmekte ve neredeyse toplumun "tüketebilen" her sınıfını kapsamaktadır.

Veblen aynı zamanda kapitalist sistemin hedonist özelliğine vurgu yapar. Bundan dolayı, kapitalizm insanı haz nesnesi olarak görer. Tüketim toplumunda insan zevk almak için tüketimi artırmaya, çalışmanı ise daha çok tüketmek ve zahmetini azaltmak amacıyla en aza indirir. Bu açıdan, boş zaman da insanın kimliğini ortaya koyma ve gösterişçi tüketimi için kullanılır. Aslında ise insanı insan yapan onun "çalışma içgüdüsü"dür (Aytaç, 2002: 241). Çünkü insanlar çalışarak, yani kendi özerkliklerini ister çalışma, ister boş zamanlarında kullanarak yaratıcı faaliyetlerde bulunabilirler. Bu şekilde insanlar tek boyutlu düşünce biçiminden kurtulmuş olurlar.

Sanayi öncesi toplumlarda geleneksellik, din ve geniş aile önemli olmuş, çalışma ve boş zaman uyumlu bir bütünlük göstermiştir. Ancak sanayileşme ile birlikte fabrikada çalışma ve boş zaman birbirinden ayrı olarak görülmeye başlanmıştır. Artık eski etnik kültürlerin anlamı kaybolmuş ve toplumun temel tanımlanma biçimi sosyal sınıflara bağlı olarak değil, tüketime bağlı olarak belirlenmektedir (Kaypakoğlu, 1997: 264).

Belirtildiği gibi, önceki dönemlerde de boş zamana dair yaklaşımlar olsa da, bahsedilen dönemden sonra boş zaman net bir anlam kazanmaya başladı.

Hemingway boş zaman hakkında şöyle der:

> "...artan metalaşma ve tüketimcilikle deforme ol[muştur]. Boş zamandaki özgürlüğün tarihsel anlamı tüketimcilikle kaybolmuştur. Boş zaman artık ne kişisel gelişme ve derin düşünümsellik zamanı ne de sosyal fayda/yararlanma zamanıdır." (Aytaç, 2002: 237)

Boş zaman tüketim kültüründe onun çıkarları doğrultusunda yöneltilmiş ve tüketime hizmet etmektedir.

Marx ise boş zamanı insan gelişimi için bir alan olarak görür:

> "...boş zamanı olmayan, tüm yaşamı uyku, yemek ve benzeri şeylerin getirdiği fiziksel kesintiler dışında kapitalist için çalışmakla geçen kişi, yük hayvanından bile aşağıdır. Kendi dışına yönelik zenginlik üreten bir makinedir yalnızca" (Aytaç, 2002: 238)

Boş zamanın erken modern aşamadaki işleviyle geç modern aşamadaki ya da tüketim toplumundaki işlevi birbirinden farklılık göstermektedir. Şöyle ki, erken modern aşamada boş zaman çalışmanın tanımlayıcı bir öğesi olmakta, tüketim toplumunda ise, boş zaman tüketim zamanı olarak görülmektedir.

Boş zaman tüketimi arttırıcı özelliğe sahiptir. İnsanlar artık üretimden tüketime, emekten metalara doğru yönelmiş, diğer bir ifadeyle, kapitalizm insanların yaşam şekilleriyle ilgilenmeye başlamıştır. Özetle, artık insanlar sadece çalışarak değil, dinlenerek de kapitalizme hizmet etmektedir (Özcan, 2007b: 41-42).

Püritan çalışma etiğinin esnek çalışma sürecine geçmesiyle ve aynı zamanda teknolojinin gelişimiyle birlikte, boş zaman da artmaya başladı. İnsanlar bugün yabancılaştırılmış boş zamana sahipler. Boş vakitlerini insanlar artık gösteriler izlemek ve tüketmekle geçiriyorlar. Dolayısıyla, boş zamanlarında bile insanlar egemen ideolojinin onlara dayattığı şekilde haraket ediyorlar. Buna göre boş zaman anlayışı da günümüzde yabancılaşmış sayılır.

Riesman "Yalnız Kalabalık (The Lonely Crowd)" isimli makalesinde artık herşeyin alınıp satıla bildiğini, boş zamanın da eski değerini kaybettiğini belirtir. Aynı zamanda Riesman boş zamanın nasıl, nerede ve hangi etkinliklere katılmakla geçirileceğinin bireyin kendisi tarafından belirlenmediğini söyler (Aytaç, 2002: 244). Çünkü Omay'ın (2008: 143) belirttiği gibi, üretim ve tüketimi içine alan sistemin devamlılığı için sistemin boş zamanı da denetimi altına alması gerekir. Diğer taraftan, insanların boş zamanı geçirme biçimlerinin başkaları tarafından belirlenmesini kabul etmeleri ise, tüketim toplumunda dışlanmamak içindir. Bu durum ise, insanların gün geçtikçe aynı veya benzer etkinlikler içinde bulunmasına, aynı şeyleri sevmesine veya nefret etmesine, aynı kitapları okumasına, aynı filmleri izlemesine vb. neden olmaktadır (Aytaç, 2002: 245). Özetle, birey iş yerinde hiçbir şeyi kendi belirleyemediği gibi, artık boş zamanında da kendi olamamaktadır. Çünkü artık boş zaman sistem tarafından kontrol edilmektedir. Bu açıdan da bireyin boş zamanında da kendi gibi düşündüğü, olduğu tartışılır bir konu haline gelmiştir (Erdoğan, 2009: 14).

Kültür endüstrisi böylelikle modern dönemden başlayarak iş ile iş dışı alanın aynılaşmasına, benzerleşmesine sebep olmuştur. Yani, boş zaman etkinlikleri çalışma/üretim gibi kar hesaplarına göre düzenlenmektedir. Nihayetinde, boş zaman faaliyetleri günümüzde turistik mekanlar ve eğlence merkezlerinde hazzın tüketilmesi üzerine kurulmuştur.

Urry'nin söylediği gibi;

> "Postmodern süreçte, kültür görselleşmiştir, sabit/kararlı kimlikler çözülerek yerini kaygan, kırılgan, esnek kimliklere bırakmıştır. Zaman geleneksel anlamını yitirerek anlık sürelerle tanımlanır olmuştur. Kentsel kurgu bağlamında yer simüle edilmiştir. Anlık zaman mekanı kuşatmış, mekan ve zaman metalaşarak görsel tüketime açılmıştır. Bu toplumun eylem tarzı "komünal boş zaman" pratiği şeklindedir." (Aytaç, 2002: 255)

Görüldüğü gibi, yabancılaşma sadece çalışma/üretim sürecine ait değil, aynı zamanda boş zaman için de geçerli hale gelmiştir. Ancak boş zaman süreçlerinde gerçekleşen yabancılaşma, emek sürecindeki yabancılaşmadan farklı olarak, "sıkıntılara" yol açmamakta, onları "gideren" bir süreç olmaktadır (Özcan, 2007a: 136).

Geçmiş dönemlerde bir püritan Tanrı'yı hoşnut kılmak adına çalıştıysa, günümüzde de insanlar zevk almak, doyuma ulaşmak için tüketmektedirler. Boş zaman etkinlikleri ise tüketmek için bir nevi araç işlevini yerine getirmektedir.

Böylece artık "çalışma toplumu"ndan "boş zaman toplumu"na doğru geçmekteyiz. Baudrillard bu durumda, "...endüstri toplumunu simgeleyen makinanın yerini, post-endüstriyel toplumda, eğlendirici, ancak çoğu zaman faydası olmayan şey anlamına gelen, gadget aldığını" belirtmiştir (Bozkurt, 2000: 36).

Gorz "Kapitalizm, Sosyalizm ve Ekoloji" adlı eserinde boş zamanın, özgürleşme ve özerklik alanı olduğunu belirtir. Aslında boş vaktin insanın yaratıcı potansiyelini gizleyen, sınırlayan ve düzeni yumşatmakta hayali bir işlevinin olduğu iddia edilir (Aytaç, 2002: 249).

Ayrıca, belirtmek gerekir ki, "özgür" zaman ve "boş" zaman kavramları aynı anlamda değildir. Tüketim toplumunda boş zaman hızla artmaktadır, fakat boş zaman iş dünyası ve politika tarafından yönetildiği ve belirlendiği ölçüde özgür zaman

olabilir (Marcuse, 1986: 44). Dolayısıyla, günümüz boş zamanı denetlenen ya da toplum üyelerini denetlemek için işlev görmekte ve özgür zaman değildir.

Lefebvre eğer günün, haftanın veya ayın saatlerini, mesleki işe ayrılan zorunlu zaman, eğlenceye ayrılan serbest zaman, ulaşım, yapılması gereken işler, formaliteler vb. gibi diğer gerekliliklere ayrılan zoraki zaman olarak sınıflandırırsak, zoraki zamanın arttığını görebiliriz. Zoraki zaman boş zamandan daha hızlı bir şekilde artar. Eskiden, mesleğe ve yaratıcı faaliyetlere verilen değerler kaybolmakta, boş zamana verilen değerler – insanların yıl boyunca tatillerini düşünmeleri ve bunun için çalışıp para biriktirmeleri vb. eski değerlerin yerini almaktadır. Boş zaman artık emeğin ödülü veya insanın kendisi için özgür bir faaliyeti değildir. Boş zaman "genelleştirilmiş gösteridir, televizyondur, sinemadır, turizmdir" (Lefebvre, 1996: 66).

Aytaç (2006: 27) boş zamanı, "...eskiden olduğu gibi, özgürlük, spontanelik alanı değil, daha çok tüketme ayini içinde geçirilen bir yaşam alanı" olarak tanımlar. İnsanlar boş zamanı gevşeme ya da kendini salıverme durumu gibi görmektedir.

Tatminkar ve zamandan tasarruf eden (boş zaman) işlere rağmen, tüketim toplumunda hep daha fazla iş sözkonusudur. Avrupalı'larla kıyasta, Japonlar ve Amerikalılar daha fazla çalışmakta, fakat Avrupalılar boş zaman için ücret artışlarından vazgeçmeye hazır durumdalar. Belirtildiği gibi, tüketim toplumunun merkezi bölgelerinde çalışanlar, daha fazla boş zaman karşılığında ücret artışlarından vazgeçmeye gönüllü olduklarını ifade etmişler. Buna rağmen, aynı zamanda böyle bir alternatiflerinin olmadığını da belirtmişler, çünkü bir işe girmek ve ayrılmak gibi seçenekleri mevcuttur. Bundan başka, yarı zamanlı çalışma da ola bilir, fakat böylesine işler daha az ilginç, daha az ücretli ve sigortaları olmayan işler olduğundan herkes tarafından kabul görmemektedir. Tüm bunlara rağmen, her kesin para yerine boş zaman istediğini ileri sürmek mümkün değil (Durning, 1998: 58).

Günümüz boş zamanı insanların özerkliğini kullanmasını sağlamaktan daha çok tüketime uymaktadır. Aynı zamanda insanların çalışarak elde ettikleri artı değer de onların hayattan tatmin almalarını veya hayatlarına anlam katmalarını sağlayamaz. Çünkü paranın satın alamayacağı şeyler var. Gorz bu konuda şöyle der:

“tüketimin ve bunu mümkün kılan paranın, insanları mutlu eden şeylerle (özerklik, kendine güven, mutlu bir aile hayatı, iş dışındaki hayatta çatışmanın olmaması, arkadaşlık) çok belirsiz bir ilişkisi vardır”. İnsanların özerklik için kullanmaları gereken boş zamanları çalışma hayatının zorlukları veya anlamsızlığı yüzünden etkisini kaybeder. Adorno, “kendine yabancılaşmış emeğin ücretlendirilmesi, ona (boş zamana) uygulanan ipotek gibi ağırlığını hissettirir” der. Kısacası, zamanın manipülasyonu özerkliğin kullanılmasını engeller ve insanlar hayattan tatmin alamaz duruma gelirler (Lodziak, 2003: 62-63).

3. TÜKETİM KÜLTÜRÜ VE İŞ DOYUMU

3.1. İş Doyumu

Çoğu insan için çalışma rolü yaşamında "anahtar rol" konumundadır. İnsanın çalışmak veya bir meslek edinmek için küçük yaşlardan itibaren beslediği arzu, sözkonusu işe veya mesleğe ulaşmak için duyduğu ilgi, harcadığı enerji ve çaba, yetişkinlikte iş bulamama korkusu, çalışma hayatında başarılı olunduğunda hissettiği mutluluk ve emekli olduğunda duyduğu sıkıntı çalışmanın insanlar için ne kadar önemli olduğunun göstergesidir (Savcı, 1999: 148).

Buna ilaveten, çağımızın küresel rekabeti ve sürekli teknolojik gelişim sayesinde işletmeler varlıklarını sürdürmek için yalnızca nitelikli işgücüne değil, aynı zamanda bu işgücünün iş yerinde memnuniyetini sağlamanın de gerekli olduğunun farkına varmışlardır. Bu yüzden, işletmeler hem müşteri memnuniyetini, hem de çalışanların iş doyumunu dikkate almaya çalışmaktalar (Çabukel, 2008: 3).

Yapılan incelemeler dikkate alındığında, iş doyumu iki açıdan önemli görülmektedir. Birincisi, çalışanlar açısından konuya bakıldığında, iş doyumu yaşam doyumu ile ilişkilidir ve bunlar kişinin fiziksel ve ruhsal sağlığını etkilemektedir. Diğer taraftan, Ergin'in "Bir İş Doyumu Ölçümü Olarak İş Betimlemesi Ölçeği: Uyarlama, Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması" isimli makalesinde belirttiği gibi, işletmeler açısından, iş doyumu ve verimlilik, üretkenlik arasında doğrudan ilişki olmasa da, iş doyumsuzluğunun yarattığı negatif sonuçlar (gerilim, işe devamsızlık, grup uyumsuzlukları vb.) dolaylı olarak verimliliği ve üretkenliği etkilemektedir (Yılmaz, 2013: 3). Aynı zamanda sanayi dönemine geçişle birlikte çalışma daha önemli bir konuma gelmiştir. Neticede çalışmayla ilgili bir çok unsur araştırılmaya başlanmıştır.

Parter ve Mathews iş doyumu kavramının ilk kez 13. Yüzyılda ortaya çıktığını ve Latince'de "yeterli" anlamına gelen "satis" kelimesinden türetildiğini belirtmişler (Yılmaz, 2013: 3).

Bir başka araştırma sonuçlarına göre ise, çalışanların zihinsel ve fiziksel sağlıkları, verimlilik ve üretkenlikleriyle yakından ilgili olan iş doyumu kavramı

1920'lerde ortaya çıkmıştır. Ancak o dönemlerde kavrama dair pek bir araştırma yapılmamıştır. 1930-1940 yıllarından itibaren artık şirketler, firmalar çalışanın iş doyumu yükseldikçe verimliliğin arttığını gördükten sonra iş doyumu kavramı önemli bir araştırma konusu olmuştur (Akkuş, 2010: 1). Aynı zamanda birey gününün ve hayatının büyük bir kısmını çalışmakla geçirmektedir. Bundan dolayı, iş ve işyeri bireyin yaşamında önemli bir yere sahiptir. İş doyumu kavramı ise basit bir şekilde ifade edecek olursak, kişinin işini sevme derecesi olarak tanımlanabilir.

İş doyumu kavramının esası Maslow'nun 1954 yılına ait "İnsan İhtiyaçları Hiyerarşisi Kuramı" ve Herzberg'in 1959 yılına ait "Çift Faktör Kuramı" ile oluşmuştur. Bu kuramlardan ilerideki konularda detaylı bir şekilde bahsedilmektedir (Sarı, 2011: 44).

Sözkonusu kavramın bireyselleşmenin daha yoğun bir şekilde hissedildiği ve bireyselleşmenin sadece yetenek ve beceriler üzerinden değil, yeni yaşam standartına uygun "yeni değerler" - gelir düzeyi, sosyal statü vb. üzerinden biçimlendirildiği görülmektedir (Sun, 2015: 3).

Sevimli ve İşcan'ın (2016: 55) çalışmasında, iş doyumunun önemli olmasının nedeni yaşam doyumu ile ilişkili olması bakımından açıklanmıştır. Diğer bir ifadeyle, iş doyumu kişinin fiziksel ve ruhsal sağlığını etkilemektedir.

Türkçe iş doyumu/doyumsuzluğu olarak adlandırılan ifadelerin İngilizce'de karşılığı job satisfaction/dissatisfaction kelimeleridir.

İş doyumu Locke'a göre; "[k]işinin iş ve iş deneyimine ait değerlendirmesinin duygusal sonucudur" (Tuncer ve Duru, 2016: 123). Başka bir deyimle, iş doyumu çalışanın iş ile ilgili düşünce ve duygularının sonucunda dışa vuran davranış ve tutumlarıdır.

İş doyumu tanımlamaları incelendiğinde, Blum ve Naylor'ın iş doyumu tanımı dikkat çekicidir:

"İş doyumu çalışma şartları, ücret, denetim, gelişme ve ilerleme imkanları, yeteneğini kullanması, işteki sosyal ilişkilerin boyutu, işin çevresi ve benzeri değişkenlerle ilgili bir takım tutumların sonucudur." (Yılmaz, 2013: 4)

Greenberg ve Baron da iş doyumu kavramını iş görenin yaptığı işe karşı tutumu olarak tanımlamıştır. Luthans ise iş doyumunun üç önemli boyutunu belirtmiştir:

- İş doyumu, duygusal yönü ağır basan bir kavramdır. Çünkü görülemez ve sadece hissedilebilir. Benzer şekilde, Dikmen'in (1995: 116) çalışmasında iş doyumunun düşünsel bir tepki değil, duygusal bir tepki olduğu belirtilmiştir.

- İş doyumu, genellikle çıktıların beklentileri ne derece karşıladığı ile ifade olunabilir.

- İş doyumu, birbiriyle ilgili bir çok tutumu da beraberinde getirir. Bunlar genellikle iş, ücret, terfi olanakları yönetim tarzı, çalışma arkadaşları vb. tutumlardır (Luthans, 2011: 141).

İş doyumu genellikle bireyin işle ilgili faktörlerden aldığı mutluluk ve hazzı göstermektedir. Dolayısıyla, önce belirtilen tanımlarda olduğu gibi, burada da iş doyumunun duygusal bir tepki olduğu belirtilmektedir.

Başka bir çalışmada ise iş doyumu "bir çalışanın yaptığı işin ve elde ettiklerinin ihtiyaçlarıyla ve kişisel değer yargılarıyla örtüştüğünü veya örtüşmesine olanak sağladığını fark etmesi sonucu yaşadığı bir duygu" olarak açıklanmaktadır (Eğinli, 2009: 36-37).

Bullock ise iş doyumunu, işle ilgili hoş ve hoş olmayan (arzu edilen ve arzu edilmeyen) deneyimlerin çalışan davranışına yansıması olarak ifade etmiştir. Başka bir çalışmada iş doyumu, "...işten elde edilen maddi çıkarlar ile işçinin beraberce çalışmaktan zevk aldığı iş arkadaşları ve eser meydana getirmenin sağladığı bir mutluluk olarak" tanımlanmıştır. Başka bir tanımla, iş doyumu işi sevme, işe kendini verme, işe bağlılık gibi çalışanların işlerinden duydukları hoşnutluk olarak ifade edile bilir (Çalışkan, 2005: 9).

Çalışanın işine karşı olumlu duygularının davranışa yansıması iş doyumu ya da çalışan memnuniyeti olduğu gibi, işine karşı olumsuz duyguların dışa vurduğu davranışlar ise literatürdeki bir çok çalışmada iş doyumsuzluğu ya da çalışan memnuniyetsizliği olarak ifade edilmektedir. İş doyumu/Çalışan memnuniyeti farklı

biçimlerde incelenmektedir. Örneğin, işten duyulan genel doyum, ücretten duyulan doyum, çalışma koşullarından duyulan doyum vb. İş doyumsuzluğu/Çalışan memnuniyetsizliği ise işe devamsızlık, geç gelme ve iş değiştirme gibi sonuçlara sebep olmaktadır. Bundan dolayı iş doyumu hem çalışan, hem de işveren açısından önem arz etmektedir. Belirttiğimiz gibi, iş doyumu kavramı duygusal nitelikli olduğuna göre hissedilebilir. Sonuçta, çalışanın beklentileri ne oranda karşılanıyorsa, o kadar da işinden tatmin alacaktır. Aynı zamanda her bir çalışanın iş doyum düzeyleri, onların beklentileri ve diğer faktörler açısından farklılık göstermektedir (Ertürk ve Keçecioğlu, 2012: 40).

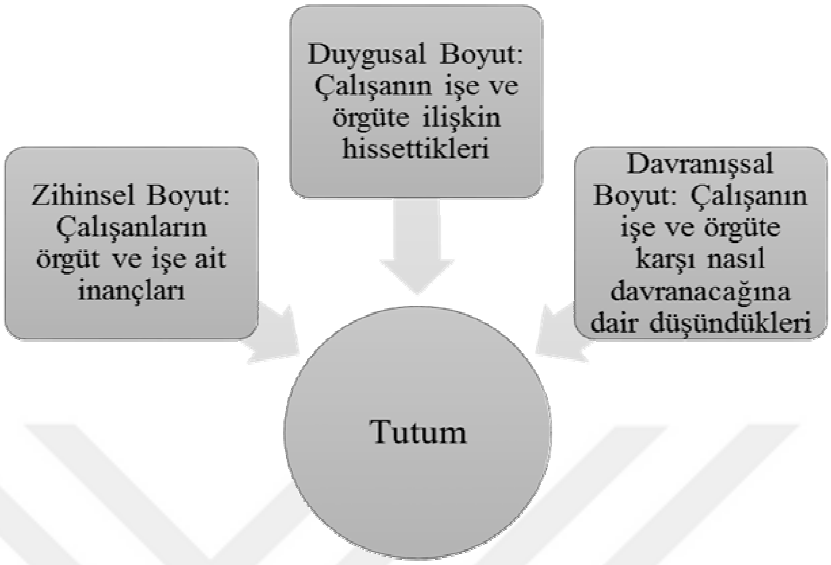
Akkuş'a (2010: 13) göre, iş doyumu, "[ç]alışanların, işi ile ilgili olan, çalışma şartları, ücret, denetim, gelişme ve ilerleme imkanları, performansı, sosyal ilişkileri, işin çevresi ve benzer degişkenlerle ilgili olarak geliştirdigi tutumların sonucudur."

Porter'a göre ise iş doyumu, "iş görenin gereksinimleri ile çevrenin bu gereksinimleri karşılama derecesi arasındaki farktır." (Şahin, 1999: 15)

İş tatminiyle ilgili yapılan çalışmalardan birinde iş doyumu içsel ve dışsal iş doyumu olarak ayrılmıştır. İçsel iş doyumu işgörenin çalışma sırasında hissettiği doyumunu ifade etmektedir. Dışsal iş doyumu ise, çalışmanın karşılığında elde edilen kazanımlarla (ücret, iş güvenliği) ilgilidir. Çalışanın yeteneklerini iş yerinde sergileyebilme imkanı, insanlar üzerinde otorite kurma imkanı, sosyal servis imkanları, iş yerinin güvenli olması vb. unsurlar içsel iş doyumunu ifade etmektedir. Dışsal iş doyumu ise, çalışmayla dolaylı olarak ilgili olan unsurlar – yükselme olanakları, teknik ve ilişkisel süpervizyon vb. ifade etmektedir (Yalçın ve Koyuncu, 2014: 88).

İş doyumu ile ilgili yapılan tanımlar çerçevesinde bazı önemli noktaları belirtmekte fayda vardır. Şöyle ki, farklı çalışanlar farklı önceliklere ve gereksinimlere sahip olduğundan, onların iş doyum düzeyleri de farklılık göstere bilir. Aynı zamanda belirtildiği gibi, iş doyumunun duygusal niteliği onu ölçmeyi zorlaştırmaktadır. Ayrıca iş doyumu işgörenin işe karşı tutumunu içerdiğinden, sözkonusu tutumların boyutlarını belirtmekte fayda vardır.

Şekil 4. Tutumu Oluşturan Faktörler

Kaynak: M. Jennifer George, Jones R. Gareth, **Organizational Behavior,** USA, Addison- Wesley, 1996, s. 68'den aktaran Alptekin Güney, "Yeni Çalışma Paradigmalarında Çalışanların İşe Yönelik Tutumları", **Yayımlanmamış Doktora Tezi,** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014. s. 63

Şekil 4.'te göründüğü gibi, tutumlar duygusal, zihinsel ve davranışsal boyutta oluşmaktalar. Nesneye karşı sahip olunan duyguları duygusal boyut içermekte, aynı zamanda nesneye karşı duygulardan başka, bireyin nesneye ilişkin fikir ve inançları vardır ki, bunlar zihinsel boyuta dahildir. Diğer boyut ise, düşünce ve duygulara uygun kişinin davranışsal faaliyetidir.

"İnsanlar her zaman duygularına uygun haraket etmeseler de her zaman duygulara göre haraket etme eğilimi mevcuttur" (Güney, 2014: 62). Diğer taraftan, çalışanların kişisel özellikleri de iş tatmin düzeyine etkisini göstermektedir. Bu meseleye bir sonraki konuda detaylı bir şekilde değinilecektir.

3.2. İş Doyumunu Etkileyen Faktörler

Kapitalizmin ortaya çıkması ve gelişimiyle birlikte sermaye birikimi şirketlerin, firmaların önemli görevi haline gelmiştir. Belirtildiği gibi, iş yerindeki üretim düzeyini artırmak ve verimliliği sağlamak için çalışanların memnuniyetinin sağlanması önemli bir konu olmuştur. Hatta Izgar işletmelerin hedeflerine

ulaşmasının, çalışanların iş doyumunun sağlanması ve yaşam kalitelerinin artırılması ile mümkün olduğunu belirtmiştir (Yılmaz, 2013: 6). Böylelikle, çalışanların iş doyumunun artırılması şirket yöneticilerinin temel sorunlarından biridir.

Başka bir çalışmada ise bilgi ve hizmet işlerindeki verimi arttırmak için doğru çalışma grubunu oluşturmak, uygun iş akışını sağlama vb. gerektiği belirtilmiştir (Drucker,1993: 133).

Aynı zamanda bilgi ve hizmet işlerinde sorumluluk sahibi işçiyle ortaklık, verimliliği sağlamanın ön şartı olarak kabul edilmiştir (Drucker, 1993: 135). Başka bir deyişle, ast üst ilişkilerinin iyileştirilmesi, işyeri içindeki iletişimin iyi olması ve kararlar verilirken üst kadar astın da iştirakı verimlilik için önemlidir.

O zaman şöyle bir soru düşündürmektedir. Verimliliğin artması iş doyumunu sağlamakta mı?

Soruya en iyi yanıtlardan birisini Pareto kanunu vermektedir. Pareto'ya göre, toplumdaki sınıflar arasındaki gelir dağılımını sağlayan iki temel unsur vardır: Toplumun Kültürü ve Ekonomideki Verimlilik Düzeyi. Ekonomide verimlilik ne kadar iyi olursa, gelir eşitliği de bir o kadar adil olur. Pareto Kanunu'na göre vergiler bunu değiştiremez (Drucker, 1993: 186).

Hackman ve Oldham ise, işgörenlerin işlerinden tatmin alabilmeleri için işin beş temel özelliğinin gerekli olduğunu ileri sürmüştür:

- "İşin gerektirdiği beceri çeşitliliği,
- İşle özdeşleşme,
- İşin anlamı,
- İşin yapılırken çalışana tanıdığı özerklik,
- Performans hakkında alınan geri bildirim." (Tuncer ve Duru, 2016: 127-128)

Çalışanların iş doyumunun gelişmesinde örgütsel olanaklar (işin gereklilikleri, iş ortamı vb.) belirleyici olmaktadır. Fakat bu olanakların sağlanması işçinin kesinlikle doyuma ulaşacağını göstermez. Çünkü her bir çalışanın farklı gereksinimleri var ve farklı kişiliğe sahiptir. Bu nedenle, ona sağlanan olanaklardan, iş koşullarından nasıl etkileneceği ve nasıl bir tepki vereceği daha çok kişisel

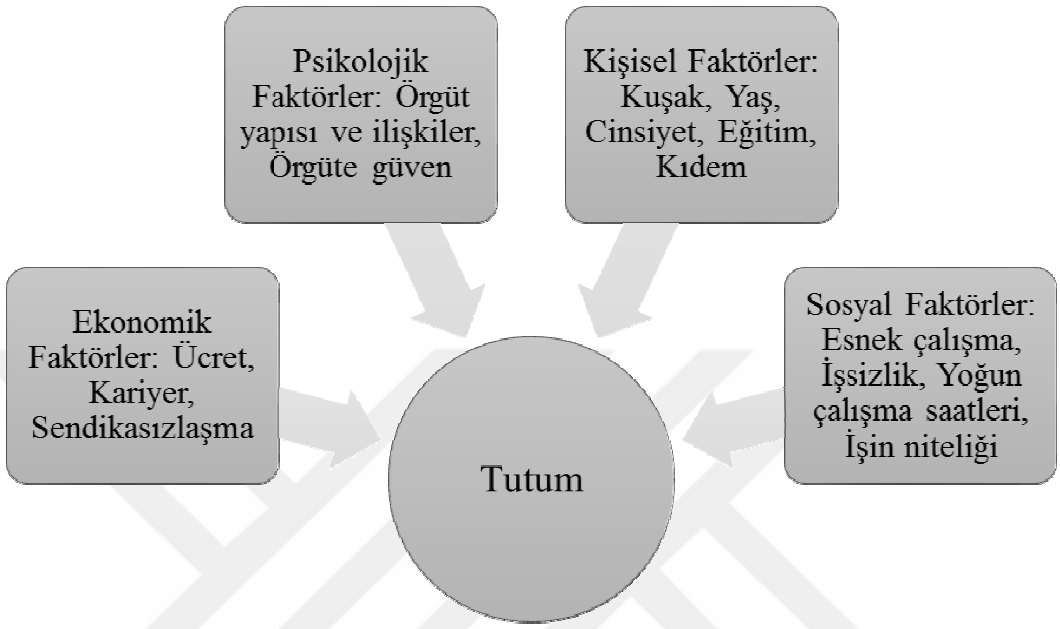
faktörlerle bağlantılıdır. Özetle, çalışanın eğitimi, sosyal çevresi gibi etmenler işe karşı tutumunda önemli rol oynamaktadır (Eğinli, 2009: 38). Böylelikle, iş doyumuna ya da doyumsuzluğuna neden olan faktörlerin incelenmesinde fayda vardır.

İş doyumu ile ilgili kuramlara çoğunlukla motivasyon kuramları adı altında literatürde yer verilmiştir. Bu kuramlar hakkında daha sonra detaylı bir şekilde bahsedilecek. Şimdilik bu kuramlardan biri olan Herzberg'in "Çift Faktör" kuramına değinmekte fayda vardır. Sözkonusu kurama göre, iş yerinde bazı faktörler doyuma, bazı faktörler ise doyumsuzluğa neden olmaktadır. Bu faktörleri Herzbeg içsel ve dışsal faktörler olarak ikiye ayırmıştır. İçsel etmenler, işçinin kendisine, başarı ve sorumluluklarına bağlı olarak gelişen güdüleyici etmenler olarak nitelendirilmiştir. Northcraft ve Neale açısından içsel faktörler aynı zamanda olumlu yönde güdüleyiciler olarak (motivatörler) çalışanı daha verimli çalışmaya teşvik ettiğinden, iş performansıyla bağlı faktörlerdir. Herzberg dışsal faktörleri hijyen faktörleri adı altında incelemiş ve bu etmenlerin doyumsuzlukla ilgili olduğunu belirtmiştir. Örneğin, şirket politikaları, ücret yetersizliği, kötü çalışma koşulları vb. Aynı zamanda belirtilmiştir ki, dışsal faktörlerin iyi olması, temin edilmesi tatmini sağlamamakta, sadece tatminsizliği önleyici etki göstermektedir. İçsel faktörler ise, dışsal faktörlerin tersine, doyum sağlamaktadır (Ertürk ve Keçecioğlu, 2012: 40-41).

Diğer bir çalışmada ise, iş doyumunu etkileyen faktörler iş doyumunun boyutları olarak ele alınmıştır. Bu boyutlardan ilk grup, iş ortamı, işle ilgili faktörleri kapsamaktadır. Diğer grup ise, çalışanın görevlerinin özellikleri, çalışma arkadaşlarıyla ilişkiler, ödüller vb. etmenleri kapsamaktadır. Bu iki grup birbiriyle karşılıklı olarak etkileşerek iş doyumunu olumlu ya da olumsuz yönde etkilemektedir (Sarı, 2011: 48).

Bundan önceki konuda, tutum ve onun boyutlarından bahsedilmiştir. Ayrıca tutumların kazanılması veya değiştirilmesi bir sıra faktörlerle ilgilidir.

Şekil 5. Çalışma Hayatında Tutumu Etkileyen Faktörler

Kaynak: Mehmet Silah, **Çalışma Psikolojisi**, Ankara, Selim Kitabevi, 2001, s. 311'den uyarlanarak Alptekin Güney, "Yeni Çalışma Paradigmalarında Çalışanların İşe Yönelik Tutumları", **Yayımlanmamış Doktora Tezi,** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 65

Şekil 5.'te göründüğü gibi, tutumun oluşmasında ekonomik, psikolojik, kişisel ve sosyal faktörler önemli rol oynamaktadır.

İş doyumunu etkileyen faktörlerle ilgili çalışmalar incelendiğinde, sözkonusu faktörlerin farklı şekillerde tasniflendirildiği ortaya çıkmıştır. Bu faktörler İçsel Faktörler, Dışsal Faktörler ve Bireysel Faktörler olarak belirtilebilir. İçsel faktörler işin kendisi ile ilgili unsurları, dışsal faktörler örgütle ilgili ve bireysel faktörler ise çalışanın kendisine ait özellikleri ile nitelendirilmektedir (Şahin vd., 2015: 31).

Bundan başka, iş doyumunu etkileyen faktörler çoğunlukla iki başlık altında toplanmıştır: Bireysel (İçsel) Faktörler ve Örgütsel (Dışsal) Faktörler (Sevimli ve İşcan, 2016: 56).

3.2.1. İş Doyumunu Etkileyen İçsel Faktörler

İş doyumunun bireysel açıdan önemli olmasının sebebi yaşam doyumu ile bağlantılı olmasıdır. Çünki iş doyumu kişinin fizik ve ruh sağlığını etkilemektedir. Hatta bir çok araştırma iş doyumsuzluğunun stres, çatışma gibi olumsuz sonuçlarını göz önünde bulundurarak, iş doyumunun ruhsal ve fiziksel sağlıkla ilişkisinin olduğunu ileri sürmüşler (Köroğlu, 2012: 276).

Bireysel ve içsel faktörler kişinin işinden doyum alması için temel etkenlerdir. Nitekim, bireysel faktörlere kişinin doğuştan itibaren sahip olduğu karakteristik özellikleri (kişilik, yaş, cinsiyet vb.) aittir. İçsel faktörlere ise, işle ilgili olan özellikler aittir. Diğer bir ifadeyle, işçiye verilen görev, görevin önemi, geri bildirimleri, işverenler tarafından verilen sorumluluk hissi vb. İçsel faktörler işçiler açısından önemli olduğu kadar şirket, işveren açısından da önemlidir. Şöyle ki, içsel faktörler işlerinden tatmin alamamaları yüzünden verimsiz çalışanların işe olan isteksizlik ve memnuniyetsizliklerinin azalmasına yardımcı olmaktadır (Şahin vd., 2015: 31).

İçsel faktörler Akkuş'a (2010: 35) göre, "[k]işinin demografik özellikleriyle işine ait özelliklerin toplamı"dır.

Böylelikle, iş doyumunu etkileyen faktörlerin ilk grubu, içsel (kişisel, bireysel) faktörleri başlıca olarak yaş, cinsiyet, kişilik, hizmet süresi ve kıdem, eğitim, medeni durum ve meslek özellikleri kapsamaktadır.

Yaş: Her yaşın kendine göre beklentileri, istekleri mevcuttur. Bu nedenle, her yaş kendi dönemine uygun işe karşı tutumlar sergilemektedir. Ayrıca yaş dönemlerinin avantaj ve dezavantajları vardır. Şöyle ki, yapılan bir çok araştırma, genç yaşlardaki işçilerin istekli ve dinamik olsalar da, gerçekçi olmayan beklentilerine göre iş doyumsuzluğu yaşadıklarını göstermiştir. Yaşın ilerlemesiyle ise, kişilerin doyumları artış göstermektedir (Çalışkan, 2005: 10).

Cinsiyet: Çarıkçı ve Oksay'ın araştırma sonuçlarına göre, kadın ve erkeğin sosyal rollerindeki farklılıklar, onların beklentilerinin de farklı olmasına sebep olmakta, bu da kadın ve erkeğin doyum kaynaklarının ve düzeylerinin de

farklılaşmasına neden olmaktadır. Genel olarak, cinsiyet ve iş doyumu arasındaki ilişkini inceleyen çalışmalar bu konuda üç farklı sonuca varmışlar. İlki, kadınların erkeklerden daha fazla iş doyumu elde ettikleri, diğeri, erkeklerin kadınlara kıyasta, çalışma hayatında sayıca çok olması ve işten arzuladıklarına ulaşmak için daha kuvvetli olmaları nedeniyle, onların kadınlardan daha fazla iş doyumuna ulaştığı yönündedir. Sonuncu yaklaşıma göre ise, cinsiyet açısından iş doyumunda herhangi bir farklılığın olmadığı yönündedir (Yılmaz, 2013: 31).

Benzer şekilde, bir diğer çalışmada cinsiyetin iş doyum düzeyinde farklılık yaratmadığı belirtilmiştir. Aynı zamanda Avrupa'da 6000'den fazla kişi üzerinde yapılan çalışmada kadınlar ve erkekler arasında iş tatmin düzeyine göre farklılık olmadığı ortaya çıkarılmıştır (Akkuş, 2010: 36).

Kişilik, insanların doğuştan itibaren biyolojik ve sosyolojik özelliklerinin toplamı olarak tanımlanabilir. İnsanların davranışsal özelliklerinin bir kısmı biyolojik ve fizyolojik yapıları, diğer kısmı ise sosyo-kültürel yapı tarafından oluşturulmaktadır. Sözkonusu özellikler insanlarda farklılık gösterir. Örneğin, kendini beğenme, mütevazi olma, aceleci olma, sevecen olma, öfkeli olma, hoşgörülü olma vb. Bu özelliklerden kendini beğenen ve yarışmacı özelliğine sahip insanların iş doyum düzeylerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Öbür yandan, olumsuz duyguları içinde barındıran insanlar olumlu duygulara sahip insanlardan daha düşük iş doyum düzeyine sahiptir (Akkuş, 2010: 37).

Çalışkan'a (2005: 10) göre ise, çevreye uyum sağlayamayan, yetenekleri sınırlı olan çalışanlarda iş tatminsizliği gözlemlenmiştir. Ancak kendini gerçekleştire bilen insanlar işinden daha yüksek doyum sağlamaktadır.

Başka bir çalışma ise, özel hayatında mutlu olmayan insanların mutluluğu işlerinde arayacağını göstermektedir. Fakat yapılan araştırmalar bu kanaatı doğrulamamıştır (Sevimli ve İşcan, 2016: 56).

Kıdem: Çalışmaya yeni başlamış kişilere iş ilginç geldiği için iş yaşamının ilk yıllarında iş doyumunun yüksek düzeyde olduğu belirtilmiştir. Ancak çalışanın ilerlemesi, gelişmesi için bir sıra olanaklar temin edilmediğinde iş doyumsuzluğu yaşanmaya başlar. Buna göre, yapılan çalışmalar iş yaşamının ilk yıllarında doyumun

sonraki yıllara kıyasta çok olduğunu ortaya çıkarmıştır. Fakat bazı çalışmalar da kıdemle iş doyumunun beraber artmakta olduğunu ileri sürmüştür.

Eğitim: Bazı çalışmalar yaşam koşullarına bağlı olarak yüksek eğitim düzeyine sahip kişilerin yüksek iş doyumuna sahip olduklarını, bazı çalışmalar ise iş doyum düzeylerinin düşük olduğunu savunmuştur. Çünkü öğrenim durumunun yüksek olması beklentileri de beraberinde artırmaktadır. İş koşulları ise her zaman bu beklentileri karşılayamaz (Akkuş, 2010: 38-39).

Medeni durum: Aile insanın yaşam doyumu ve iş doyumunda önemli bir etkendir. Çünkü insanın öncelikle psikolojik ihtiyaçlarının doyurulması gerekir. Bu ihtiyaçlar samimilik, güç ve anlamlılık ihtiyaçlarıdır ki bunları en iyi şekilde temin eden ailedir. Ancak yapılan araştırmalar bekar ve evli kişilerin iş doyum düzeylerinde önemli bir farklılığın olmadığını göstermiştir (Akkuş, 2010: 38).

Meslek: Toplumsal açıdan yüksek statülü ve ilgi gören mesleklere sahip kişilerin iş doyum düzeylerinin vasıfsız ve yarı vasıflı işçilerden farklı olarak yüksek olduğu görülmüştür (Çalışkan, 2005: 10).

Ayrıca belirtilen bu faktörlerden başka, bireyin içinde bulunduğu ortam, sosyo-kültürel çevre de bireyin tutum ve davranışlarını, değer ve yargılarını etkilemektedir. Örneğin, kentsel kesimde yaşayanların daha kolay işleri tercih ettiği, kırsal kesimin ise buna zıt bir tutumda olduğu araştırma sonuçları içerisindedir.

3.2.2. İş Doyumunu Etkileyen Dışsal Faktörler

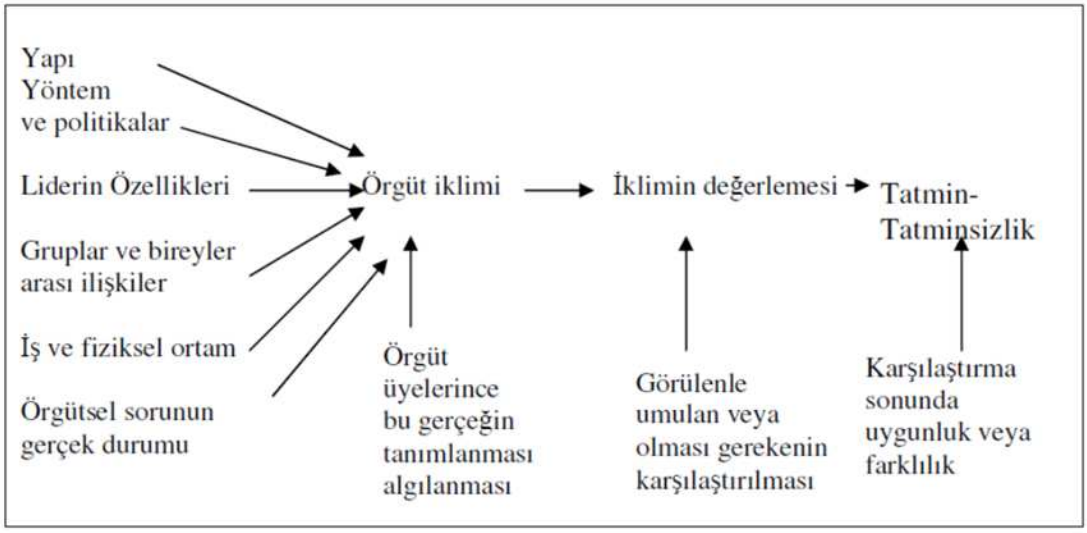
İş doyumu bireysel açıdan olduğu gibi, örgütsel açıdan da önemlidir. Çünkü işletmelerin uzun dönemli karlılığı elde ede bilmelerinin çalışanlarının işlerine olan tutumları ile bağlantılı olması iş doyumun önemini artırmaktadır. İşletmeler çalışanlarının iş tatmin düzeylerini göz önünde bulundurmaksızın hizmet kalitesinde, verimlilikte artış sağlayamazlar (Köroğlu, 2012: 276).

Şahin, Bacak ve Güler (2015: 32) çalışmalarında dışsal faktörleri üç ana tema etrafında toplamışlar: Finansal Unsurlar (ücret, ödül), Yönetsel Unsurlar (iletişim, ast-üst ilişkileri) ve Örgütsel Unsurlar (örgütün kurumsal yapısı, kültürü).

Dışsal (örgütsel, çevresel) faktörlere ücret ve terfi, işin genel görünümü veya işin kendisi, çalışma koşulları, sosyal ilişkiler ve arkadaşlık ortamı, yönetim tarzı, örgüt kültürü, statü, sosyo-kültürel çevre-toplum koşulları vb. aittir (Erdil vd., 2004: 19).

Ayrıca, çalışanların iş doyumu ve örgüt iklimi arasında sıkı ilişki vardır. Örgütsel iklim ile iş doyumu arasındaki ilişki aşağıdaki şekilde gösterile bilir.

Şekil 6. Örgütsel İklim ile İş Doyumu İlişkisi

Kaynak: İsmail Efil, İş**letmelerde Yönetim ve Organizasyon,** Bursa Sidre Yayıncılık, 1990, s. 112'den aktaran Reyhan Çabukel, "Çalışan Memnuniyeti Analizleri", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, s. 24

Şekil 6'da göründüğü gibi, çalışanlar mevcut örgütsel iklimle kendi düşüncelerindeki ya da bulundukları örgütte olması gerekenleri karşılaştırırlar ve kıyaslama sonucunda iş tatmin düzeyi ortaya çıkar. Diğer bir ifadeyle, iş doyumu örgütsel iklimin değerlendirilmesi sonucunda ortaya çıkar. Örgüt iklimine, örgüt amaçlarına ulaşmak için belirleyici faktörler olan örgütün yapısal ve yönetsel politikaları, çalışanlar arası ilişkiler ve birlikte hareket etme gibi faktörler dahildir.

Ücret ve terfi: İş doyumunun yüksek düzeyde olmasında en temel örgütsel faktörlerden biri ücrettir. Ücret hem çalışanın temel ihtiyaçlarını karşılamasında, hem de yapmış olduğu işinin karşılığı, emeğinin katkısı olarak değerlendirilmektedir. Clark ve Oswald çalışmasında ücretin azalmasının iş doyumu düşüşüne neden olduğunu göstermişler. Aynı zamanda kişinin iş yerinde yaptığı katkılarından, işinden dolayı ödüllendirilmesi de, özellikle ödüllendirme sisteminin adil olması iş doyum düzeyini olumlu etkilemektedir (Eğinli, 2009: 41). Ayrıca başka bir çalışmada ücretin yüksek olmasından daha çok, diğer çalışanlara göre adil ve dengeli olmasının daha önemli olduğu ileri sürülmüştür. Bundan başka, ücret ne denli yüksekse, iş doyumunun da o denli yüksek olacağı belirtilmiştir. Yani, çalışanın ilk önce maddi doyumsuzluğu giderilmelidir. Motivasyon kuramlarında paranın olumlu yönde güdüleme derecesi hakkında çeşitli görüşler olsa da, işçilerin ihtiyaçlarını karşılayabilmesi açısından iş doyumuna etki etmektedir (Sevimli ve İşcan, 2016: 58).

İşin genel görünümü veya işin kendisi: İşin tekdüze olması çalışanı olumlu yönde güdülemez. Bu yüzden, bu tür işleri zenginleştirmek, daha ilgi çekici hale getirmek gerekir. Toplum tarafından kabul görmeyen işleri yapan bireyler iş tatminsizliği yaşamaktalar. Ancak bireye tanınan otonomi ve kararlara katılma imkanının verilmesi onun iş doyumunu olumlu yönde etkileyecektir (Akkuş, 2010: 39).

Çalışma koşulları: İş görenler ısı, nem, aydınlatma, sessizlik ve güven açısından iyi ortamlarda daha verimli çalışmaktalar ve bunlar iş doyum düzeyini olumlu etkilemektedir (Akkuş, 2010: 42).

Sosyal ilişkiler ve arkadaşlık ortamı: Olumlu ilişkilerin olduğu ortamda ya da arkadaş gruplarının çalışma yaşamında iş doyumunun düşük olmadığı gözlemlenmektedir. Diğer bir ifadeyle, çalışma ortamındaki bireylerin saygılı, takdir edici ve yardım edici olması iş doyumsuzluğunun karşısını almaktadır.

Yönetim tarzı: Bir işletmede ast-üst ilişkilerinin iyi olması, iletişim zorluklarının olmaması ya da az olması, kararlara astın da katılımının sağlanması iş doyumu açısından önem arz etmektedir (Çabukel, 2008: 33).

Örgüt kültürü: Örgütlerin kendi yapıları, denetim biçimleri ve büyüklükleri de iş doyumunu olumsuz etkilemektedir. Örneğin, katı denetim biçimi ve örgütün fazlasıyla büyük olması çalışanların iş doyum düzeylerinin yüksek olmasına olumsuz etki göstermektedir.

Statü: Kişinin sahip olduğu statü kişiye prestij ve saygı kazandırdığından statü ve iş doyumu arasında olumlu yönde bir ilişki mevcuttur. Örneğin, yapılan incelemeler, üst yönetsel kademede olan kişilerin, iş doyum düzeylerinin daha yüksek olduğu sonucuna varmıştır. Çünkü üst kademe çalışanlarının daha çok sorumlulukları vardır. Aynı zamanda onların ücretleri daha yüksek ve daha uzun tatil gibi ayrıcalıklara sahip olurlar (Çabukel, 2008: 33).

Sosyo-kültürel çevre - toplum koşulları: Toplumsal düşünceler, her kültürün kendi değer yargıları ve inançları da işe karşı tutumun olumlu veya olumsuz olmasını etkilemektedir (Sevimli ve İşcan, 2016: 57). Bazı çalışmalar, toplum koşulları ne kadar kötü olsa da, bunun iş doyumunu azaltmayacağını ileri sürmüştür. Diğer bir ifadeyle, çalışanlar kendi çalışma koşulları ile toplum koşullarını karşılaştırırlar ve iş koşulları vasat, toplum koşulları kötü ise kendilerini iyi addettiklerine göre iş doyumlarında artış olur.

Şunu da belirtmek gerekir ki, bir çok çalışmada içsel faktörlerin çalışanın iş doyumunu direkt etkilediği, ancak dışsal faktörlerin iş doyumunu dolayısıyla etkilediği sonucuna varılmıştır.

3.3. İş Doyumu ve Yaşam Doyumu İlişkisi

İş doyumu ve yaşam doyumu ilişkisi pek çok araştırmacının dikkatini çekmiş ve hala bir çok araştırmacının ilgisini çekmeye devam etmektedir. İşgücü yapısındaki değişim, özellikle çalışmanın anlamındaki değişim ve çalışma biçimlerindeki değişim, aynı zamanda teknolojik gelişme sözkonusu ilişkiye verilen önem ve ilginin devamını getirmektedir. Çünkü hem iş yapma biçimlerindeki değişim, geleneksel yapıdan farklılaşması, hem de kişinin çalışma algısının değişimi iş-yaşam doyumu konusunda yeni araştırmaların yapılmasını gerekli kılmıştır. Kısacası, günümüzde bir

çok bireyin serbest zamanı çalışmaya tercih etmesi, iş yapmak için işyerine bağımlılığın ortadan kalkması vb. çalışma yaşamı ve çalışma dışı yaşam alanlarının belirlenmesini zorlaştırmıştır (Keser, 2005a: 901-902).

Fakat konunun önemi açısından bu iki yaşam alanı arasındaki ilişki incelenmeye çalışılacak, araştırma sonuçlarında ortaya atılan yaklaşımlar belirtilecektir.

Bireylerin işle ilgili tatmin yaşamaları için çalışma yaşamının nasıl düzenlenmesi gerektiği konusunda "gereksinim-tatmin kuramları" (Herzberg'in "Çift Faktör Kuramı" vb.) ve "iş özellikleri kuramı" önemli konumdadır. Kuramlar hakkında daha sonra detaylı bir şekilde bilgi verilecektir. Ancak çalışma yaşamı ve çalışma dışı yaşam arasındaki ilişki açısından iş özellikleri kuramına değinmekte fayda vardır. Sözkonusu kurama göre, olumlu iş tutumuna neden olacak bir işin, yüksek niteliğe ve çeşitli işlemlere sahip olması, aynı zamanda bireye sorumluluk vere bilecek ve özerk olması gerekir. Ayrıca iş doyumu ve yaşam doyumu arasındaki ilişkinin açıklanmasında "işin niteliği" değişkeni önemlidir. İşin niteliği çalışma yaşamının nesnel ve öznel yönlerinin bileşiminden oluşmaktadır. Çalışma yaşamının nesnel yönüne yapısal değişkenler - teknoloji, yönetim, çalışma koşulları, işin niteliği, kurallar, ast-üst ilişkileri vb. özellikler, öznel yönüne ise, yapısal özelliklerle ilgili oluşan iş doyumu, işe bağlılık ve örgütsel bağlılık gibi çalışma tutumları aittir. Hatta bir çok çalışmada iş doyumu ve yaşam doyumu arasındaki ilişkinin belirlenmesinde işin niteliği etkili bir değişken olarak ortaya çıkmıştır. Her birey ister çalışma yaşamı, ister çalışma dışı yaşamı olsun, her ikisinin arzu edilir nitelikte olmasını ister. Bireyin bu beklentisi ise literatürde "yaşam niteliği" kavramıyla ifade edilmektedir. Bu kavram ise yaşam tatmini, evlilik tatmini ve duygusal durum veya hoşnutluk gibi göstergelerden oluşmaktadır (Savcı, 1999: 148-150).

Yaşam doyumu hayata karşı genel tutum olup, kişinin yaşadığı hayattan memnuniyetini ifade eder. Yaşam doyumunu etkileyen bir sıra unsurlar vardır: (Keser, 2005: 80)

- "Günlük yaşamdan mutluluk duymak,
- Yaşamı anlamlı bulmak,

- Amaçlara ulaşma konusunda uyum,
- Pozitif bireysel kimlik,
- Fiziksel olarak bireyin kendisini iyi hissetmesi,
- Ekonomik güvenlik,
- Sosyal ilişkiler."

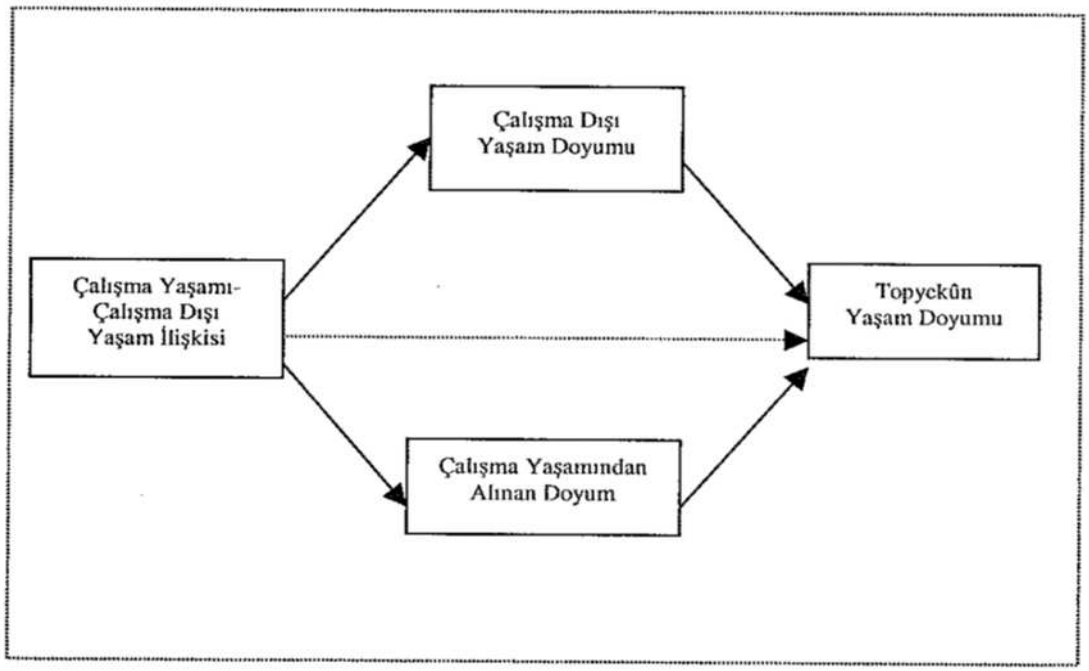
Unsurlardan da göründüğü gibi, yaşam doyumu ile iş doyumu birbirinden bağımsız değildir, çünkü yaşam doyumunu etkileyen unsurlar iş doyumuyla da ilgilidir.

İş doyumu ve yaşam doyumu birbiriyle sık ilişkili, birbirini tamamlayan iki kavramdır. İnsan yaşamının önemli bir bölümünü çalışma hayatı teşkil etmektedir, yani insan hayatının büyük bir kısmını iş yerinde geçirmektedir. Bundan dolayı, iş yerinde karşılaştığı hoş ve hoş olmayan anıları ailesine ve arkadaşlarına da yansıtmaktadır. Özetle, iş doyumu ve yaşam doyumu birbirini anlamdırmaktadır.

Ancak çalışma yaşamından elde edilen doyum ile yaşam doyumu arasında ilişkinin olup olmaması üzerine pek çok yaklaşımlar ileri sürülmüştür. Bazı çalışmalar, iş doyumu ile yaşam doyumunun birbiriyle ilişkili olduğunu belirtmektedir. Ancak bir sıra araştırmalar ise, çalışma yaşamındaki doyum ile genel yaşam doyumunun ilişkili olmadığını ileri sürmüştür. Özetle, çalışma yaşamındaki doyumun mu yaşam doyumunu etkilediği, yoksa yaşam doyumunun mu iş doyumunu etkilediği tartışma konusu iken, çalışma yaşamı ile yaşam doyumu arasında güçlü ilişkinin varlığı pek çok çalışmalar tarafından ortaya konulmuştur (Keser, 2005a: 898).

İş doyumunun yaşam doyumunu etkilemesi doğaldır, çünkü iş hayatı belirtildiği gibi, çoğu bireyin hayatında önemli bir yere sahiptir. Ancak bireyin iş dışı hayatı ve sözkonusu alandaki başarıları veya başarısızlıkları da çalışma hayatına etkisini göstermektedir. Bu açıdan, Quchi ve Price, Japon yönetiminde elde edilen başarını çalışanların özel yaşamına verilen önemle ilişkilendirmekteler (Uyguç vd., 1998: 193). Aynı zamanda çalışma yaşamı ve çalışma dışı yaşam arasındaki ilişki yaşam doyumunu belirlemektedir. Sözkonusu ilişkiyi aşağıdaki şekil daha çok açıklamaktadır:

Şekil 7. Çalışma Yaşamı ve Çalışma Dışı Yaşam Arasındaki İlişki

Kaynak: Robert W. Rice, Michael R. Frone, Dean B. McFarlin, "Work-Nonwork Conflict and the Percieved Quality of Life", **Journal of Organizational Behaviour,** Volume: 13, 1992, ss. 155-156'dan aktaran Aşkın Keser, "Çalışma Yaşamı ile Yaşam Doyumu İlişkisine Teorik Bakış", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,** Cilt: 55, Sayı: 1, 2005a, s. 900.

Şekil 7.'de göründüğü gibi, çalışma yaşamından alınan doyum ve çalışma dışı yaşamdan alınan doyum genel yaşam doyumunu belirleyen unsurlardır. Aynı zamanda dikkat çekici diğer nokta, çalışma yaşamı ve çalışma dışı yaşam arasındaki etkileşimdir. Bu iki alan arasındaki olumlu ya da olumsuz etkileşim genel yaşam doyumunun yönünü belirlemektedir.

Aynı zamanda iş doyumu incelenirken mesleğin, çalışanın ilişki kurduğu insanların ve çevrenin de etkisi gözlemlenmektedir. İş doyumu ve yaşam doyumunun sözkonusu bu sıkı ilişkisi "saçılma etkisi" ve iş doyum düzeyleri yüksek olmayan bireylerin bu tatmini yaşam doyumuyla elde etmeye çalışması ise "giderme etkisi" adlandırılmıştır (Akkuş, 2010: 7).

Wilensky çalışma yaşamı ve çalışma dışı yaşam arasındaki ilişkini açıklamak için "üç varsayım yaklaşımı"nı geliştirmiştir. Yaklaşım iki yaşam alanı arasında üç ilişki biçiminin olduğunu varsaymıştır.

Saçılma Varsayımı (Spillover Hypothesis): Bahsedilen iki alandan birindeki beklenti ve bunların gerçekleşme düzeyine ilişkin tutumların diğer alandaki faaliyetleri de etkileyeceği varsayılmaktadır. Yani bir yaşam alanındaki tatmin düzeyi düşükse, bu diğer yaşam alanını da olumsuz etkileyecektir. Saçılma çalışma yaşamından çalışma dışı yaşama ya da aksine olabilmektedir. Ayrıca iki alandan birinde oluşan olumsuz tutumun diğer alanı da olumsuz etkilemesi olumsuz saçılma, olumlu deneyimlerin diğer yaşam alanını olumlu etkilemesi ise olumlu saçılma adlandırılmaktadır.

Dengeleme Varsayımı (Compensation Hypothesis): İki yaşam alanından birinde beklentilerin düşük tatmin düzeyi yaşatmasına göre, insanlar yaşadıkları olumsuzluğu dengelemek amacıyla, diğer yaşam alanına yönelmekte, beklentilerini gerçekleştirme çabasına girmekteler. Örneğin, çalışma yaşamında düşük tatmin düzeyine sahip bireyler, çalışma dışı yaşamlarında aile, arkadaş ve diğer insan ilişkilerinde yüksek düzeyde tatmin elde etmeye çalışacakları varsayılmaktadır. Aynı zamanda monoton çalışma yaşamına sahip bireylerin çalışma dışı yaşamlarında daha aktif yaşam tarzı seçtiklerini gösteren araştırma sonuçları mevcuttur.

Bölünme/Ayrılma Varsayımı (Segmentation Hypothesis): Bu varsayıma göre, insanlar çalışma ve çalışma dışı yaşam alanını kesin hatlarla birbirinden ayırmıştır ve birbirleriyle hiç etkileşmemekteler (Savcı, 1999: 155-156).

Başka bir çalışmada ise, saçılma ve dengeleme varsayımlarına eleştirel yaklaşılarak, insanların olumsuz çalışma koşullarına rağmen işlerinden tatmin olmalarının mümkün olduğu belirtilir. Aynı zamanda çalışma va çalışma dışı yaşamı etkileyen ayrı ayrı faktörlerin, bireylerin her iki alanda "sosyal tarihleri"nin olduğu ileri sürülmüştür. Başka bir ifadeyle, bireyin çalışma yaşamının sosyal tarihini işin niteliği, işte ilerleme fırsatları vb. o güne kadar olan deneyimleri, çalışma dışı yaşamının sosyal tarihini ise evlilik ilişkisi, insanlara güven vb. o güne kadar olan koşullar oluşturuyor. Her iki alan ayrı olmalarına rağmen birlikte tüm yaşam tatminini etkilemekteler (Savcı, 1999: 157).

İş doyumunun fazla düşük olması ya da iş doyumsuzluğu belirtilen çalışmalardan da göründüğü gibi, insanın fiziksel ve ruhsal sağlığını olumsuz

etkilemekte, psikosomatik rahatsızlıklar, alkol ve madde kullanımı gibi sonuçları ise kişilerin yaşamını da olumsuz etkilemektedir. Aynı zamanda bunun tersi de doğrudur, yani kişinin yaşamında oluşan her hangi bir olumsuz durum iş doyumunu kötü etkilemektedir. Bu iki alanın birbirini karşılıklı etkilemesiyle ilgili olarak başka bir çalışmada da Wilensky'nin yaklaşımına benzer üç hipotez geliştirilmiştir:

İlk hipoteze göre, yaşamın bir bölümündeki duygular diğer bölümündekileri de etkiler. Bu hipotez, iş doyumu ve yaşam doyumu arasında pozitif bir ilişkiye işaret eder. İkinci hipotez ise bir alanda hayal kırıklığına uğrayan bireylerin bunu başka bir alanda gelişme sağlayarak telafi edeceklerinden söz eder. Bu durumda, iş doyumu–yaşam doyumu ilişkisi negatif olmaktadır. Üçüncü hipoteze göre, bireyler yaşamlarını iş ve iş dışında kalanlar olmak üzere ikiye ayırmışlardır ve bu iki alan birbirinden bağımsızdır. Bu hipotezle ilgili olarak yapılan araştırmalar ilk hipotezi desteklemektedir (Sun, 2015: 3-4).

Güney (2014: 2) iş doyumu ve yaşam doyumu ilişkisini açıklamak için çalışanların işe karşı tutumlarının çalışma paradigmalarına göre farklılık gösterdiğini ileri sürer. Nitekim, sanayi sonrası dönemin çalışma paradigmaları işgörenlerin işe karşı tutumunu olumsuz etkilemiştir. Yaşanan iş doyumsuzluğu ise, bireylerin özel yaşamını da negatif etkilemektedir. Çünkü sanayi dönemiyle başlayan makineleşme ve uzmanlaşma çalışma hayatının da değişmesine, özerkliğin kaybolmasına, mesleklerin önceki konumlarında olmamasına neden olmuştur.

Sonuçta böylesi bir değişim insanların çalışma hayatına yabancılaşmasına, ondan doyum alamamasına sebep olmuştur. Sonuçta bu durum yaşam doyumuna negatif etkisini göstermiştir.

İş doyumu ve yaşam doyumu ilişkisi ilk kez Braysfield, Wells ve Strate tarafından araştırılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, iş doyum düzeyinin yüksek olması çalışma dışı yaşamını da olumlu etkilemektedir. Nitekim, bireyin çalışma hayatındaki başarıları yaşamına yansımaktadır. Aynı zamanda yaşamındaki isteksizlik, mutsuzluk halleri, hayal kırıklıkları vb. iş yaşamına yansımaktadır. Nihayetinde, kişinin mutluluğu hayatın tüm alanlarını içermektedir. Bu nedenle, iş hayatındaki doyum, yaşamında da daha olumlu sonuçlar doğuracaktır (Keser, 2005:

81-82). Yıllarca yapılan bir çok araştırma da bu iki alan arasındaki ilişkini kanıtlar niteliktedir. Diğer bir ifadeyle, iş doyumu ve yaşam doyumu birbiriyle etkileşmekteler.

3.4. Tüketim Kültürü ve İş Doyumu Üzerine Kuramsal Tartışmalar

İş doyumu ve motivasyon kavramları ile ilgili teoriler aynı veya benzer şekilde açıklandığına göre, iş doyumu ve motivasyon kavramları birbiriyle yakından ilişkilidir. Ancak belirtmek gerekir ki, her motive olan birey işinden doyum sağlıyor anlamına gelmemektedir. Çünkü örneğin, gelişmekte olan ülkelerde, özellikle işsizlik sorunu olan ülkelerde insanlar işlerinden olmamak için ve geçim için en iyi şekilde çalışmaya çaba harcarlar. Bu onların işlerinden doyum aldığı anlamına gelmiyor (Tuncer ve Duru, 2016: 127).

İş doyumu ile ilgili bir çok kuramlar vardır, çünkü iş doyumu hem örgütler, hem de işgörenler açısından önemlidir. Kuramlar daha çok güdülenme ve iş doyumu arasındaki ilişkini temel almıştır. İş tatmini veya motivasyon kuramları farklı şekillerde tematize edilmiştir. Çalışanların gereksinimleri, beklentileri, duygu ve inançları, değerleri vb. buna örnek olarak gösterile bilir.

Bir çalışmada sözkonusu kuramlar içerik ve süreç kuramları adı altında toplanmıştır. İçerik (kapsam) kuramları çalışanlara iş doyumu sağlayan gereksinimleri gösteren kuramlardır. Süreç kuramları ise işgörenlerin iş doyumunun nasıl oluştuğunu açıklamaya çalışmaktadır (Sarı, 2011: 58-60).

Aynı zamanda kapsam ve süreç teorilerinin bir kısmı bireyin içinde bulunduğu içsel faktörlere (kapsam teorileri), diğer kısmı ise dışsal faktörlere (süreç teorileri) ağırlık vermektedir (Yılmaz, 2013: 11-12).

İçerik (kapsam) kuramlarına Maslow'nun "İhtiyaçlar Hiyerarşisi Kuramı", Herzberg'in "Çift Faktör Kuramı", süreç kuramlarına ise, Adams'ın "Eşitlik Kuramı", Locke'un "Amaç Kuramı" örnek verile bilir (Akkuş, 2010: 14-15).

Bir çalışmada ise, iş doyumu veya motivasyon kuramları modern ve klasik yaklaşımlar adı altında toplanmıştır. Kişinin değer ve gereksinimlerinin esas alındığı kuramlar klasik, bireyin kişisel özellikleri ile ilgili olanlar ise modern yaklaşımlardır. Locke'un "Amaç Kuramı" klasik yaklaşıma, Brief'in tümleşik modeli ise modern yaklaşıma örnek olarak verilebilir. Kuramlar incelendiğinde, bu kuramların insan gereksinim ve değerlerine göre işlediğini görmek mümkündür (Sun, 2015: 6). Çalışma açısından daha açıklayıcı ve faydalı olacağı düşünüldüğünden bir kaç kuram hakkında bilgi vermekte yarar vardır.

Gereksinimleri esas alan en önemli kuramlardan biri Maslow'nun "İhtiyaçlar Hiyerarşisi Kuramı"dır. Maslow'a göre, insanları harakete geçiren, güdüleyen temel etken ihtiyaçlardır. İster iş hayatında, ister hayatın diğer alanlarında insan gereksinimlerini karşıladıkça doyum ala bilmektedir. Başka bir deyişle, bu kurama göre ihtiyaçlar insan davranışlarını belirleyen önemli faktördür. Maslow'nun "İhtiyaçlar Hiyerarşisi Kuramı"nı nelerin teşkil ettiği Şekil 2.'de gösterilmiştir. Belirtilen (fizyolojik ihtiyaçlar, güvenlik ihtiyaçları, sosyal ihtiyaçlar, saygı ve statü ihtiyacı ve kendini gerçekleştirme ihtiyacı) ihtiyaçlardan ilk ikisi alt, diğer ihtiyaçlar ise üst düzey ihtiyaçlar olarak belirlenmiştir. Bu kuram sadece iş hayatına ait değil, genel bir kuram niteliğindedir (Toker, 2007: 94-95). Kurama göre, insanlar bu hiyerarşideki bir ihtiyacını karşıladığında doyum sağlayacak ve bir diğer üst ihtiyacını karşılaması mümkün olacaktır.

Sözkonusu kuram ilgi görmekle beraber, bu kurama bazı eleştiriler de olmuştur. Urban bu kuramın insan doğasını açıklamaya çalışırken kültürel bağlamdan uzak olduğunu, ihtiyaçlar hiyerarşisinin modern sanayi döneminde iş ve boş zaman, özel ve kamusal alan olarak bölümlenirse daha gerçekçi olacağını ve bu kuramın her kültüre uygulanmasının yanlış olduğunu belirtmiştir (Sun, 2015: 16).

İçerik kuramlarına örnek verilen Herzberg'in "Çift Faktör Kuramı" ise aslında felsefi temelini Maslow'nun "İhtiyaçlar Hiyerarşisi Kuramı"ndan almıştır. Bu modelde, iş yerindeki bir takım unsurların iş doyumu üzerine etkisi araştırılmıştır. Kuramın varsayımlarına göre, çalışma ortamında işgörenin iş doyumunu olumsuz etkileyen faktörler - hijyen faktörleri ile, çalışanın işten doyum almasını sağlayan –

güdüleyici (motivatörler) faktörler işlevleri açısından birbirinden farklı konumdalar. Çünkü ilk grup etmenler iş doyumunu olumsuz etkileseler de, onların sağlanması işçilerin işten doyum elde edecekleri anlamına gelmiyor. Ancak ikinci grup faktörlerin sağlanması çalışanların iş doyumunu doğrudan olumlu etkilemektedir (Sarı, 2011: 59).

Akkuş (2010: 18) ise çalışmasında, ilk grup faktörleri belirttiğimiz çalışmada olduğu gibi hijyen, ikinci grup faktörleri ise motive edici faktörler adı altında belirtmiştir. Araştırmacıya göre, motive edici faktörler doğrudan iş doyumu ile bağlantılı olup, işin kendisi, ilerleme ve tanınma gibi unsurları içermektedir. Hijyen faktörleri ise, iş doyumu ile doğrudan ilgili değil ve şirket politikası, denetim ve ast-üst ilişkisi gibi unsurları kapsamaktadır.

Belirtilen iki kuramdan da görüldüğü gibi, özellikle günümüzde çalışanların iş doyumunu etkileyen ya da onların iş doyumunun oluşmasında katkı sağlayan sadece iş ortamına bağlı, işle ilgili etmenler değildir, aynı zamanda insanın ihtiyaçları, çevresel – toplumsal koşullar da iş doyumuna doğrudan etki eden unsurlara aittir. Tüketim kültüründe sürekli tüketme ihtiyacı insanları gerekli/gereksiz ihtiyaçlarını doyurmak zorunda bırakmıştır. İhtiyaçların doyurulması için de bireyin öncelikle işe, ama doyum sağlaya bileceği bir işe sahip olması gerekmektedir. Buna göre, günümüzde ihtiyaçlar iş doyumunu özellikle belirleyen bir unsurdur (Birinci Bölümde ihtiyaçlar konusuna değinilmiştir). Alderfer doyum, istek ve ihtiyaç kavramları hakkında şöyle der:

> "Doyum ve istek kavramları bireye ait öznel durumlardır. Doyum, bireyin çevresiyle olan ilişkisi sonucunda elde ettiklerinin bireyde yarattığı içsel bir durumdur. İstekler ise doyum gibi mutlaka dışsal bir durumla ilgili olmaları gerekmediğinden daha özneldir. Gereksinim ise hem istek, hem doyumu ya da bunun zıddı olan hayal kırıklığını içeren bir kavramdır." (Akkuş, 2010: 20)

Tüketici tüketim toplumunda karşılaştığı iç burkulmalardan, huzursuzluktan kurtulmak için tüketme faaliyetiyle geçici mutluluk sağlamaya çalışır. Ancak sürekli nesneleri tüketmek, kişini onların tutsağı yapar. Neticede böyle bir bireyin daha fazla tüketmesi için daha fazla çalışması gerekir. Bu durum ise, bireye tatmini değil, tatminsizliği, yalnızlığı ve yabancılaşmayı yaşatır (Aytaç, 2006: 48-49). Lefebvre tüketmenin insanı hem tatmin ettiğini, hem de tatmin etmediğini söyler. Tüketmenin,

rahatlık ve konforun kişiye mutluluk sağlamak için yeterli olmadığını belirtir (Lefebvre, 1996: 109). Ayrıca belirtildiği gibi, mutluluk sağlasa bile, sözkonusu mutluluk geçici ola bilmekte ve kişinin tüketim için sürekli çalışmak zorunda kalması onu iş doyumsuzluğuna sürükler.

Görüldüğü gibi, tüketim kültürü de aynı zamanda iş doyumunu etkileyen faktörler sırasındadır. Şöyle ki, tüketim kültürü genel yaşam doyumunu olumsuz etkilemekte, toplum üyelerine tüketmekle tatmin ve haz vaad etse de, bireyleri doyumsuz bırakmaktadır.

Bu açıdan bir çalışmada gösteri afyon savaşına benzetilmekte ve insanların ne kadar tüketirlerse bir o kadar ayakta kalma mahrumiyetini yaşayacakları belirtilir. Çünkü tüketimle yapılan veya kazanılmak istenen anlam zenginleşmiş mahrumiyete dönüşmektedir. Yani kazanılması istenen bu anlamın gerçek mutlulukla, özerklikle ilişkisi yoktur (Guy, 1996: 28). Bundan dolayı, insan tüketmekle ne kadar çok maddi nesneye sahip olmuş olsa da, geçici mutluluktan, doyumsuzluktan ve sürekli bir şeylere gereksinim duyma hissinden başka bir şey yaşayamamaktadır. Genel yaşam doyumunun olmaması veya çok az olması ise bireylerin çalışma yaşamından da doyum alamamasına neden olmaktadır. Buna ilaveten, tüketim kültürünün yaygınlaşmasıyla çalışma, ihtiyaçları karşılamak için bir araç işlevini yerine getirmektedir. Böylelikle, tüketim kültürü iş doyumunu olumsuz yönde etkilemektedir.

Bundan başka, iş doyumunu (şunu da belitmek gerekir ki, sadece iş doyumunu değil, bütünlükle yaşam doyumunu) doğrudan etkileyen değer, çevresel faktörler, insanın amaç ve niyetleri üzerinden iş doyumunu açıklamaya çalışan bir sıra kuramlar da mevcuttur.

Bunlardan biri Adams'ın "Eşitlik Kuramı"dır. Bu model çalışanların iş doyumu ya da doyumsuzluğunun çalışanların kendilerini aynı koşullar ve düzeyde çalışan diğer bireylerle karşılaştırarak, ücret ve diğer olanaklar açısından eşit olup olmadıklarına bağlı olarak değiştiğini ileri sürmüştür. Nitekim, çalışan örgüte olan katkılarını/girdilerini (göstediği çabayı, sahip olduğu beceri ve yeteneklerini, deneyimini ve işteki performansını vb.) örgütten elde ettiği "yarar" ve "sonuç" ile

karşılaştırır. Yarar veya sonuçlar ücret, terfi, takdir, başarı ve statü gibi iş performansı sonucunda elde edilen ödüllerdir. Yapılan kıyaslama sonucunda, kişinin çaba-yarar orantısı diğer çalışanlara kıyasta, yüksek, düşük veya eşit olabilir. Ancak bu karşılaştırma neticesinde, eğer çalışanlar onlarla aynı veya benzer pozisyonda olan çalışanlarla eşit ödüller elde ettiklerine karar verirlerse, doyum sağlayacak, aksi durumda ise, doyumsuzluk yaşayacaklar (Yılmaz, 2013: 24-25).

Bu kurama benzer şekilde, Salancik ve Pfeffer'in geliştirdiği "Kişilerarası Karşılaştırma Kuramı"nda da kişiler kendilerini diğer işgörenlerle kıyaslayarak iş doyumu ya da iş doyumsuzluğu sağlamaktalar (Eğinli, 2009: 37).

Bu karşılaştırma tüketim toplumunda daha yüksek düzeyde yapılmaktadır. Hatta bu kıyaslama tüketim kültüründe bir üstünlük yarışmasına dönüşmüştür ve sadece çalışma hayatına özgü değil, hayatın neredeyese tüm maddi ve manevi alanlarına özgü olmuştur.

Yukarıda belirttiğimiz iş doyumsuzluğu kendini farklı biçimlerde, işe devamsızlık, iş yavaşlatma, disiplin sorunları ve diğer şekillerde göstermektedir. Aynı zamanda yaşam doyumu ile olan ilişkisi bakımından ele alırsak, tüketim toplumunda bu kadar tüketmeye, eğlenmeye meyilli ve fazlasıyla sahte veya gerçek ihtiyaçları olan bireylerin iş doyum düzeyinin düşük olması bireyin hayatını olumsuz etkileyecektir.

Bilimsel çalışma yöntemleri çalışanı güdüleyen, onda iş doyumu yaratan yegane unsurun parasal ödüller olduğunu ileri sürmüştür. Çünkü özellikle tüketim toplumunda insanlar para kazanmak ve statü sahibi olmak, tüketmek için çalışmak zorundalar. O zaman en iyi özendirici para, iş karşılığında alınan ücrettir.

Lodziak insanların "farklı olma"ya veya kendi farklılıklarını ortaya koymaya, göstermeye ihtiyaç duyduklarını belirtir. Diğer bir ifadeyle, iki temel evrensel kimlik ihtiyacı vardır: bireylerin kendilerini ne kadar güvende hissedebildikleriyle ilgili olan ontolojik güvenlik hissi ve kendilerini önemli varlıklar olarak görüp görememeleri – önemlilik hissi. Ayrıca işin günümüzde kalifiye olmayan bir hale gelmesi artık iş temelli kimliklerin tatmin sağlayamamasına neden olmuştur. Ancak insanların iş temelli kimlikleri tüketici temelli kimliklerle değiştirmesi de onlara bir tatmin

sağlayamadı. Çünkü tüketici temelli kimlikler istikrarsız, geçicidirler. Aynı zamanda günümüz kimliklerinin böyle kısa süreli olmaları onların anlamdan ne kadar yoksun olduğunun göstergesidir (Lodziak, 2003: 72).

Tüketim toplumunda bahsedilen iki temel kimlik ihtiyacı, tüketim yoluyla karşılanmaya çalışılmaktadır. Ancak böyle bir durumda insanlar en fazla tüketimin sınırlı tatminini yaşaya bilirler. Lodziak kapitalizmin tatmin edici bir yaşam sağlayamamasını kültürel boşluğun olmasıyla açıklamaya çalışmaktadır. Sözkonusu boşluk canlı bir kültürle doldurulmalı, insanlara özerklik sağlaya bileceği şekilde olmalıdır.

Belirtilen iki temel evrensel ihtiyaç için kaynaklara ulaşım ve özerkliğin sınırlı olması kapitalizme bağımlılığı da artırmaktadır. Marcuse bu konuda şöyle der: "var olan özgürlükler ve var olan hazlar egemenlik ilişkilerinin gerekliliklerine bağlıdır; kendileri baskının araçları haline gelirler." (Lodziak, 2003: 54)

Modern dönemde, ya da tüketimin bu kadar ön plana çıkmadığı ve kitlesel üretimin sözkonusu olduğu dönemlerde insanların tüketim toplumunda olduğu kadar çok tüketme ihtiyacı yok idi, bahsedilen dönemlerde insanlar gerçekten meslek sahibi olmaya çalışıyorlardı. Ancak günümüzde uzmanlaşma sözkonusudur ve tüketmenin toplumda bir sosyal statü aracı olması nedeniyle ücret daha önemli bir konumdadır.

"İlişkili küme kuramı"nda esas alınan bireyin ihtiyaç ve istekleri değil, kişinin mahsus olduğu grubun görüşleridir. Şöyle ki, kişi işinden tatmin almasa bile, grubun büyük kısmı işinden doyum sağlaya bilmişse bu, iş doyumsuzluğu yaşayanları da olumlu etkileyecektir. Bu kuram, örgütün büyüklüğü veya küçüklüğü, örgütün bulunduğu kentsel veya kırsal bölge, çalışanların kadın veya erkek olmaları gibi unsurları da içermektedir (Sarı, 2011: 60).

Amaçlar birey veya örgütlerin gelecek için yaptığı eylemlerin nedenidir. Dolayısıyla, sözkonusu olan, herhangi bir ihtiyacın doyurulmasından daha çok, geleceğe ait bir durum ve değerlere erişilmesidir. Bu yüzden, amaç teorileri süreç kuramlarına ait olup, daha çok toplumsal koşullardan etkilenmektedir.

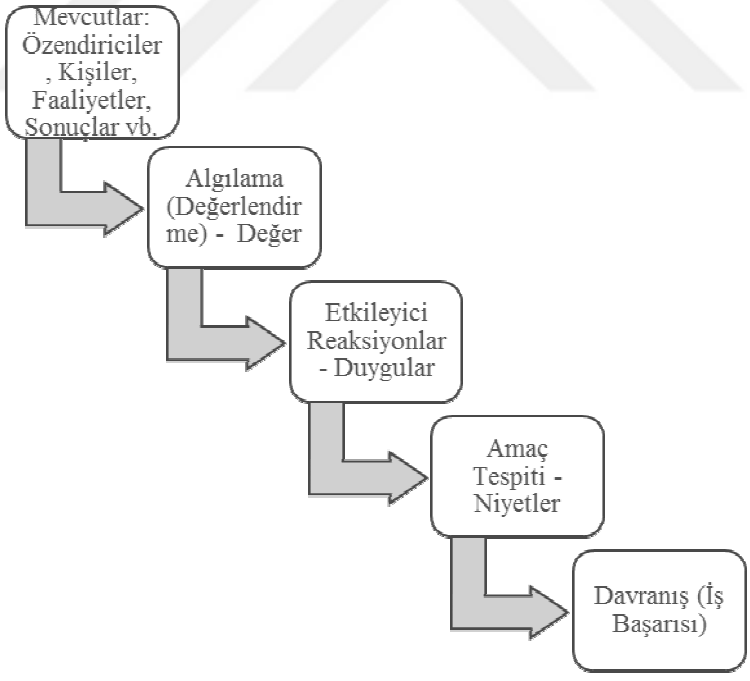
Amaç teorisi Locke ve arkadaşları Bryan ve Kendall tarafından geliştirilmiştir. Bu modelin üç temel esası vardır:

Etkili reaksiyonlar, kişilerin algılarından ve değer yargılarından meydana gelen bir değerlendirmenin sonucudur. Kısaca açıklamak gerekirse, bireyler çevreden zihinlerine gelen uyarımları, kendi değer yargılarına ve standartlarına göre yorumlarlar. Sonuçta, bu uyarımlara gösterilen etkili tepkiler, bireyden bireye farklılık gösterse de, herkesin bu tür bir davranışa yönelecegi muhakkaktır.

Dıssal özendiriciler, çalışanların amaçları ve niyetleri üzerinde etkili olabilmektedir.

Çalışanların iş tasarısının motivasyonel belirleyicisi, onların *amaçları ve niyetleri*dir (Akkuş, 2010: 30-32).

Şekil 8. Amaçlar ile Motivasyon İlişkisi

Kaynak: Feyzullah Eroğlu, **Davranış Bilimleri,** İstanbul, Beta Basım A.Ş., 2006'dan aktaran Okay Akkuş, "Rehberlik Araştırma Merkezlerinde Görevli Rehber Öğretmenlerin İş Doyumu Düzeylerinin Değerlendirilmesi", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2010, s. 30.

Şekil 8.'de göründüğü gibi, özendiriciler, kişisel faaliyetler kişinin değer yargılarının her defa bu koşullara göre yeniden değerlendirmesine neden olur. Bunun

sonucunda, kişinin yeni standartlarına uygun olan değerler amaçlarını belirler. Amaç ve niyetler insan hayatında esas itici güce sahip olduğu için iş başarısını olumlu etkileyecektir. Bu modelde esas değişkenler amaç tespiti ve iş başarısı olsa da, çevresel faktörler önemli bir yere sahiptir.

Görüldüğü üzere, her davranış bir isteğe, her istek de bir amaca hizmet etmektedir. Amaçları ise hem çevre koşulları, hem de birey belirlemektedir. Kişinin amaçlarına ulaşması onun doyum sağlamasına sebep olur. Eğer birey amaçlarına ulaşmazsa kendini mutsuz, huzursuz hisseder ve sürekli gerilim içinde olur. Sonuçta doyumun elde edilememesinden kaynaklanan boşluk çalışma verimini de olumsuz etkileyecektir (Tuncer ve Duru, 2016: 125).

Modern yaklaşımlardan olan ve Brief tarafından geliştirilen modelde insanların çevre koşullarını her defa analiz etdiğini, bu yüzden de kişinin doyumu incelendiğinde dışsal koşulların da dikkate alınması gerektiği ileri sürülmüştür. İnsanlar çevresel koşulların etkisiyle kazandığı değer yargılarına göre ve işin nesnel koşullarına göre işine karşı tutum oluşturur. Brief bu değişkenleri bilişsel ve duygusal olarak ayırmıştır. Brief'in modeli hem bireyi, hem de içinde olduğu durumları dikkate alması açısından akla daha yatkın yaklaşım olsa da, insanların değerlendirme yaptıkları zaman değişkenlerin ne kadarının bilişsel ve ne kadarının duygusal düzeyde olduğunu anlamaları zordur (Sun, 2015: 30-31).

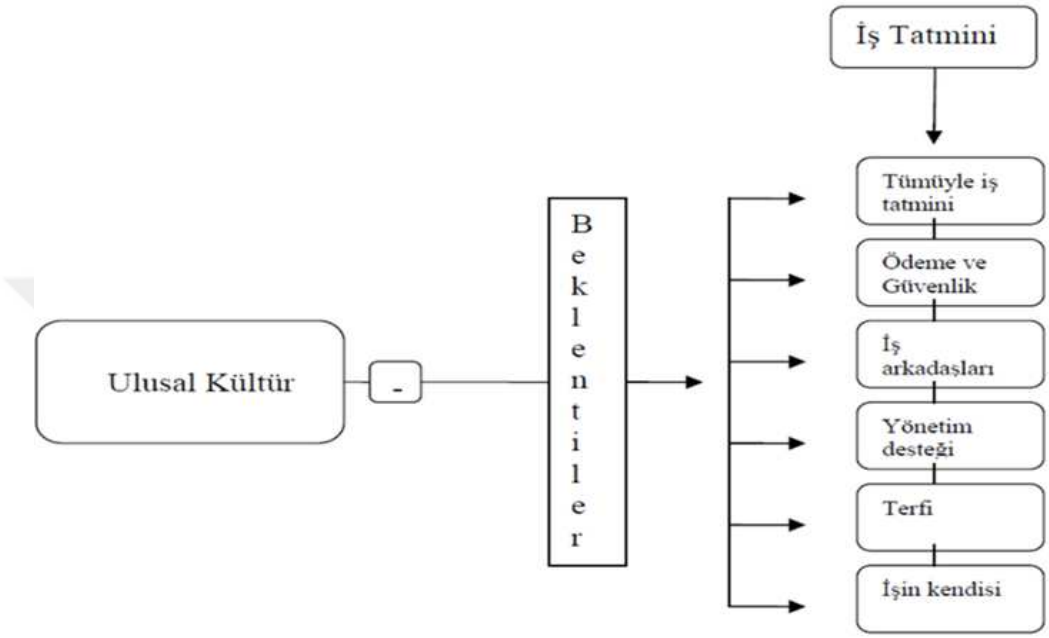
Tuncer ve Duru'nun (2016: 126) söylediği gibi, umutlar, ihtiyaçlar, arzular ve korkular insanı harakete geçiren, onların faaliyetlerini yönlendiren belirleyici ve güdüleyici kuvvetlerdir. İnsanlar hayatları boyunca bu kuvvetlerin doğrultusunda faaliyetlerini, davranışlarını belirler.

İş doyumu ile ilgili bir kaç kuram belirtildi. Bu kuramlardan anlaşıldığı üzere, insanların ister yaşam doyumu, ister iş doyumu olsun, onları etkileyen faktörler içerisinde çevresel unsurlar, insan ihtiyaçları ve arzuları önemli bir yere sahiptir. Aynı zamanda belirtildiği gibi, insanın gereksinim ve arzuları da çevresel unsurların etkisiyle oluşmakta ve değişmektedir. Çevresel unsurlar ise toplumun kültürü tarafından oluşuyor. Böylelikle, insan ihtiyaçları ve iş doyumu ilişkisini etkileyen de kültür, kültür-çalışma ilişkileridir.

Omay kültür ve çalışmanın birbiriyle bağlantılı olduğunu belirtmiştir. Nitekim, bir toplumun kültürüne bakarak o toplumdaki çalışmaya bakış hakkında, aynı zamanda bir toplumdaki çalışmaya olan bakış açısından da toplumun kültürü hakkında bilgi almak mümkündür. Aynı zamanda kültür – çalışma ilişkilerini onların kavramsal anlamlarını ele alarak da esaslandırmak mümkündür. Şöyle ki, kültür kavramı TDK'nın (Türk Dil Kurumu) tanımıyla, "Tarihsel, toplumsal gelişme süreci içinde yaratılan bütün maddi ve manevi değerler ile bunları yaratmada, sonraki nesillere iletmede kullanılan, insanın doğal ve toplumsal çevresine egemenliğinin ölçüsünü gösteren araçların bütünü, hars, ekin"dir. Çalışma ise, "ücretli ya da ücretsiz olsun, bedeni ya da zihni üretim sürecidir." (Omay, 2006: 72-73) Yapılan tanımlamalar da kültür-çalışma ilişkilerini açıklar niteliktedir.

Omay (2006: 85) çalışmasında aynı zamanda kültür ve iş doyumu arasındaki ilişkiye de değinmiştir. Şöyle ki, kültürün belirttiğimiz üzere insan ihtiyaçları, beklentiler üzerinde etkisi vardır. Bireyler ait oldukları kültürün güç aralığı durumuna göre, istedikleri meslekleri değil de, onları statü sahibi edecek meslekleri seçebilirler. Bu ise, mesleğin amaçsal özellik taşıması yerine araçsal konumunu vurgulamaktadır.

Şekil 9. Kültür ve İş Tatmini Arasındaki İlişkiyi Gösteren Hipotetik Model

Kaynak: Mesh'al Kh. Metle, "The influence of traditional culture on attitudes towards work among Kuwaiti women employees in the public sector", **Women in Management Review**, Volume: 17, Number: 6, 2002, s. 247'den aktaran Umut Omay, "Kültür – Çalışma İlişkileri", **Yayışmlanmamış Doktora Tezi,** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 85.

Şekil 9'da görüldüğü üzere, temelde, yani beklentilerin kaynağında ulusal kültür dayanmıştır.

Böylelikle iş doyumu kuramlarından ve şekil 9'dan anlaşılacağı üzere, bir toplumda mesleklere, çalışmaya bakış açısı toplumun kültürü tarafından oluşturulmaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, toplum üyelerinin iş doyumunun belirlenmesinde sözkonusu dönem, aynı zamanda toplumun koşulları göz önünde bulundurulmalı, her dönemin kendi gerçekliğine uygun sonuçlar çıkarılmalıdır.

Kültürün çalışma üzerinde böylesi bir öneme sahip olması, tarih boyunca çıkarlar doğrultusunda insanları yönlendirmek için kültürün kullanılmasına sebep olmuştur. Burada kullanılma derken, kültür belirtildiği üzere insanların değer

yargıları ve bakış açıları üzerinde etkilidir. Diğer bir ifadeyle, "manipülasyon kültürel aktarım mekanizmasıyla gerçekleştirilmektedir." (Omay, 2009: 67)

Bu nedenle, insanların bakış açılarının istenilen yöne doğru değiştirilmesinde kültür önemli bir unsurdur. Günümüzde tüketim kültürü de çıkarlar doğrultusunda "kültür" adıyla insanlara yayılmaktadır. Dolayısıyla, önceki dönemlerde üretimin önemli bir konuma sahip olması ile ilgili olarak, insanların çalışmaya teşvik edildiği gibi, günümüzde de tüketime teşvik için tüketim kültürü insanların değer yargılarını yönlendirmektedir.

Bahsedilen üretici toplumundaki durumu, Adorno ve Horkeimer'in belirttikleri daha açıkça göstermiştir. Nitekim, insan bilgi ve becerilerin, genellikle niteliklerin ortadan kaldırılması ve rasyonelleştirilmiş çalışma yöntemleri aracılığıyla bilimden çıkıp halkların deneyimi altına geçmiş ve insanlar, ben-öz ilkesi tarafından bile karşı çıkılmış ve zor uygulayarak yönlendirilen birbirine benzer salt cinse özgü varlıklar haline getirilmiştir. Başka bir deyişle, fabrikadaki modern işçiler aynı ritme bağlı kalarak çalışmış ve baskı yaratan çalışma koşulları işçileri uymacılığa zorlamıştır (Horkeimer ve Adorno, 1995: 55-56).

Tüketim kültüründe mülk sahibi olmak, güç, başarı, ün ve itibarın göstergesi haline gelmiştir. Artık ister miras, ister bireysel çaba yoluyla kazanılmış mal/mülk toplumda saygıdeğer biri olarak tanınmanın önemli yoludur. Ancak önceki dönemlerde varlıklı biri olmak sadece verimliliğin göstergesi olsa da, tüketim kültüründe "sahibine onur bahşeden" bir simge haline dönüştü. Böylece, varlıklı biri olmakla beraber, ait olduğu toplumda, ortamda veya grupta diğerlerinden daha çok mal/mülk sahibi olmak gerekiyordu. İnsanlar kazanımlar elde ettikçe, buna yeni bir kazanım ekleniyordu ve her defasında daha fazlasını elde etmek tatmin edici idi. Ancak her defa yeni kazanımın bir öncekinden daha fazla tatmin edici olması insanlar arasında bir yarışma, rekabet başlatdı ve bu maddi sınıflandırmaya sebep oldu. Artık insanlar birbirinden maddi açıdan güçlü olmak için çaba göstermeye başladılar. Ancak zamanla insanlar bu karşılaştırma yarışından tatmin olamadılar, çünkü birey ait olduğu sınıfın maddi standartını yakalayabildiğinde, artık kendini yeni bir kıyaslama yarışı içinde buluyor ve bu da bireyin doyumsuzluk hissini

yaşamasına neden oluyor. Çünkü bir müddet sonra hiç kimse kendini maddi açıdan diğerlerinden üstün görememeye başladı. Sonuçta, birey artık maddi arzularını doyuramaz hale geldi. Toplumda maddi varlık adil dağıtılmış olsa da, birey hep başkalarıyla kendini kıyasladığı için tatminsizlik hissini yaşayacaktır. Eğer önceki dönemlerde olduğu gibi, insanlar sadece geçinme, fiziksel rahata erme gibi temel ihtiyaçları için çalışsa ve birikim yapsalar doyuma ulaşmış olurlar. Ancak görüldüğü gibi, burada bir yarış, karşılaştırma sözkonusu olduğu için herkesin doyuma ulaşması mümkün değil (Veblen, 2005: 35-37).

Görüldüğü gibi, insanların isteklerinin sınırı yoktur ve kapitalist sistem tüketim toplumunda bunu gözardı etmemiştir. Bu nedenle, kapitalizm insan ihtiyaçlarını yaratma ve bunları karşılayabilecek araçları sağlamaktadır. Ancak bireyin istekleri tatmin edildikçe, sistem yeni tatmin edilmemiş istekler üretmektedir ki, bu da mutsuzlukla sonuçlanmaktadır. Böylelikle, tüketim toplumunun bu döngüsel süreci hem insanların geçici tatmine ulaşmasını sağlamakta, hem de sistemin devamlılığını sağlamak için tatminsizliği bilinçli olarak üretmektedir. Modern eğlence ise insanlarda oluşan bu boşluğu doldurmak adına yeniden onları doyumsuzluğa sürüklemektedir (Ersoy, 2008: 149). Böylece, yaşam doyumunun düşük olması ise iş doyumsuzluğuna neden olmaktadır.

Baudrillard'ın çalışmasında tüketim kültüründe olanlar şu şekilde betimlenmiştir:

> "Yarattığı nesnel dünyada insana da nesnel bir yer veren üretim, çalışma, değer gibi şeyler - bütün bunlar şu işlemsel ayna, şu bir tür üretken ben adlı idealin yansıttığı tükenmiş insanın (gölgesinin) kendilerine bir amaç kazandırdığı yapıtları aracılığıyla durdurak bilmeksizin çözmek zorunda kaldığı düşgücü ürünleridir. Karşımıza yalnızca değişim değeri sisteminin belirleyebildiği randıman adlı ekonomik bir saplantı şeklinde değil, daha derinlere inildiğinde ekonomi politik adlı bir ayna, aşırı belirleyici bir kod, bir başka deyişle yalnızca kendi kendini üreten, dönüştüren ve değere benzeten bir insan kılığında da çıkabilmektedir. İnsanın kendi kendisinin gösterilenine dönüştüğü, aslında bir yeniden canlandırma düzenine ait olduğu sanılan bu müthiş fantazm, biçimlendiremediği bir kendi kendini dışavurma ve birikim sürecinde değer ve anlamın içeriğini temsil etme gayretindedir." (Baudrillard, 1998: 15)

Belirtildiği üzere, toplum üyelerinin sürekli tüketmesi için tüketicilerin inandırılması ve onların değer yargılarının, bakış açılarının değiştirilmesi gerekir. Bu konuda Gramsci şöyle der: "...yüksek üretim düzeylerinin ancak 'zorlamanın…

iknayla yumuşatılarak' sürdürülebileceği argümanını kabul edecek olursak, aynı durumun, yüksek tüketim düzeyleri için de geçerli olduğunu ileri sürmek mümkündür." Öbür yandan, tüketim kültürü ürünlerin satılması için onlara farklı anlam ve değerler yüklemektedir. Böylelikle, arzuların isteklere, isteklerin ihtiyaçlara dönüştürüldüğü tüketim toplumunda, tüketmek, insanları fiziksel bir doyuma ulaştırmayacak idealist bir uygulamadır (Yanıklar, 2010: 30).

Diğer bir çalışmada ise, tüketim kültürünün yaygınlaşmasıyla insanların nasıl bir duruma maruz kaldığı şöyle ifade edilir:

> "Tüketicilerin bilincinin de, kültür endüstrisinin sunduğu reçetelere uygun zevk ile, bu endüstrinin nimetlerine dair pek de gizlenmeyen kuşku arasında bölündüğü kabul edilebilir. "Dünya aldatılmak istiyor" sözü, bununla kastedilmek istendiğinden daha fazla gerçeklik kazanmıştır. İnsanlar kendilerine daha da geçici doyumlar sağladığı sürece, söylendiği gibi, baş dönmesine kapılmakla kalmıyorlar; kendilerinin de iç yüzünü görebileceği bir aldatmayı istiyorlar; gözlerini acıyla sıkı sıkıya kapatıyorlar ve maruz kaldıkları ve ne amaçla imal edildiklerini bildikleri şeyleri, kendilerini aşağılayarak olumluyorlar. Aslında bir doyum olmayan bu doyumlara sıkı sıkıya sarılmaktan vazgeçtikleri anda yaşamlarının tamamen çekilmez olacağını sezinliyor, ama bunu kendilerine itiraf edemiyorlar." (Adorno, 2011: 115)

Tüketim insanın boş zamanını bile alışveriş odaklı dönüştürüyor. Toplumda başarı, sosyal statü, kimlik gibi olgular çeşitli kültürel veya ekonomik ürünleri tüketmekle elde edilir hale gelmiştir. Artık insanlar dostluk, sevgi, insani ilişkilere bir piyasa değeri belirlemeye çalışır hale gelmiştir. Bu da yalnız, narsist, egoist ve yabancılaşmış kişilikli bireylerin ortaya çıkmasına neden olmuştur (Aytaç, 2006: 47).

Tüketim toplumunda tüketmeyle elde edilmeye çalışan tatmin ve anlamın sınırlı olması ve insanların gerçek ihtiyaçlarının karşılanmaması genel yaşamında doyumsuzluk yaşamasına ve bu da, çalışma yaşamından elde edilen doyuma negatif etkisini göstermektedir. Ayrıca, ister çalışma yaşamından, ister genel yaşamdan kazanılan doyumsuzluk tükenmişlik, insanın kendisine ve hayata yabancılaşmasına sebep olmuştur. Bu yüzden, tüketim kültürünün etkisiyle ilgili olarak daha fazla artan veya yaygınlaşan narsisizm ve yabancılaşmanın da iş doyumuna etkisinin belirtilmesine gerek vardır. Çünkü bu şekilde tüketim kültürünün iş doyumuna etkisi daha açıkça ortaya konulmuş olacaktır.

3.4.1. Hedonizm ve Narsisizm İlişkisi

İş doyumu ve narsisizm ilişkisine değinmeden önce üretim toplumundan tüketim toplumuna geçişle beraber, hedonizm kavramının anlamındaki değişimi, hedonizm ve narsisizm ilişkisini belirtmekte fayda vardır.

Hedonizm sözcüğündeki "hedone", Yunanca haz anlamını taşır. Türkçe'de de hazcılık anlamında olan hedonizm, Aristippos'un "hayatın esasının haz almak olduğunu, insanın en soylu amacının hayattan alacağı hazzı maksimize etmesi olduğu" düşüncesinden gelmektedir (Kutluay, 2016: 1).

Aristippos, hazzın yaşamın en önemli gerekliliği olduğunu ve insanı insan yapan duygu olduğunu belirtir. Diğer bir ifadeyle, Hedonizm'de bireyin isteği, zevki ve hazzı her şeyin önünde gelmektedir. Bu nedenle, insanlar diğer insanları önemsemeden anı yaşamalılar. Burada hazzın önemli bir gereklilik olduğu belirtilirken, insanların maddi ve cinsel hazları kastedilmiyor. Başka bir deyişle, zenginlik ve diğer buna benzer yollarla elde edilen haz yaşamı zevkli kılmaz. Yaşamı zevkli kılan, kaçınılacakları araştırmak, nedenlerini merak etmek ve insan ruhunu ızdıraba sokan düşünceleri bertaraf etmektir (Kutluay, 2016: 2). Günümüzde ise psikologlar hazcılığı şöyle tanımlamıştır:

> "Yaşamında sadece yeme-içme, eğlence ve cinsel hazzı ön planda tutan, her şeyi çok çabuk tüketen, elde etmeyi ihtiyaç düzleminden çıkartıp sahip olma hazzını tamah duygusuna dönüştüren, bu uğurda karşılaştıkları engelleri aşacak tüm ahlak dışı yolları mübah gören; cemiyet hayatı, mal, mülk ve eğlencenin vazgeçilmez standartları olduğunu düşünen veya ekranlarda gördüğü bu tip ünlülere özenerek onların yaşam anlayışını benimseyip o yolda ilerlemeye çalışan, tatminsiz ve genelde kaybettiklerinde hayal kırıklığı ve mutsuzluk nedeniyle depresyona giren kişilerin durumunu tarif eden bir hastalıktır." (Durmuş, 2016: 1)

Schopenhauer hedonizmi "ruh boşluğu (bönlüğü)" olarak tanımlamakta ve hedonizmin insan yaşamını ideolojiden, felsefeden, sanattan ve siyasi estetikten yoksun bırakan bir hastalık olduğunu belirtir (Durmuş, 2016: 1).

Hazcılığın sözkonusu yeni algısının yaygınlaşması Sanayi Devrimine geçişle beraber başlamıştır. Özellikle, tüketim kültürünün yaygınlaşması ve tüketime dayalı yeni hayat standartlarının kabullenilişi hazcılığın insan hayatını kuşatmasına neden olmuştur. Modern döneme geçiş, adeta gelenekselliğin kaybolmasına, varoluş

değerlerinin yitirilmesine neden olmuştur. Diğer bir ifadeyle, "Toplum, aile ve birey için iyi olan, ihtiyaç olan nedir?" sorusu, "Sistem için ve sisteme adapte olmak için iyi olan nedir?" olarak değiştirilmeye zorlanmıştır. Böyle bir durumda ise, insanlar aynı zamanda ahlak ve vicdan sorumluluğunu da rahatlatmaya ve tatmine gerek duymuşlar. Bu sorgulamanın cevabını ise kapitalist sistem kendi tasarlamıştır: "Daha ferah ve daha mutlu hayat bu yolla elde edilir". Sonuçta, tüketmekle elde edilen tatmin ve mutlulukla gerçeklik ve huzur yitirilmiştir (Durmuş, 2016: 1).

Touraine, "Moderliğin Eleştirisi" isimli çalışmasında modernliğin, toplumun merkezine bilimi koyarak, dinsel inançları ancak özel hayatın sınırlarına hapsettiğini ve siyaseti, ekonomiyi, ahlakı, bilimi ve sanatı din dışı unsurlarla inşa ettiğini ileri sürer (Touraine, 1992: 23-24).

Dolayısıyla, modernizm, hazcılığın esasına dayanan bencillik duygusunun tüm toplum içinde yaygınlaşmasına, aynı zamanda yardım etmek, bölüşmek gibi ahlaki kavramların da içini boşaltarak kişini her şeye sahip olmaya ve bundan hazz duymaya teşvik etmiştir. Sahip olma arzusunun yüksek olması, insanın diğer duyarlılıkları yadırgamasına neden olmuştur. Artık insanlar ne kadar çok şeyi olursa bir o kadar mutlu olacağını sanan, açgözlü, bencil bir karaktere sahip olmaya başlar. Böyle karakteristik özelliklere sahip bireylerin oluşturduğu toplumda ise hazcılık putlaşmıştır.

Featherstone tüketim kültürünün hedonizmi, narsistik ve bencil kişilik tiplerini geliştirdiğini vurgulamaktadır. Özellikle, püritan etiğin çilecilik, çalışkanlık ve tutumluluk ilkelerine karşı "şimdi yaşa sonra öde" felsefesi "ruhsal fakirliğe ve hedonist bencilliğe" sebep olmuştur (Bayhan, 2007: 200).

Çağdaş toplumda insanın sistem içindeki yeri ve değeri, sistemin ondan beklediği niteliklere sahip olma derecesiyle belirlenmekte idi. Diğer bir ifadeyle, sistemin gereksinimleri bireyin gereksinimlerinin önüne geçmiştir. Diğer yandan, imajın ister çalışma yaşamında, ister çalışma dışı yaşamında önemli hale gelmesiyle, insanlar mesleğinin gerektirdiği yüksek niteliklere sahip olmalı, en az bir yabancı dili olmalı, iyi ve marka giymeli, zayıf ve sağlıklı görünmeli ve etkileyici olmalıdır. Görüldüğü gibi, insanlar erken kapitalizmde "olmaması gerekenin varlığı" nedeniyle

yaşanan suçluluk duygusu yerine, modern kapitalizmde "olması gerekenin yokluğu"ndan dolayı yetersizlik yaşamaktalar. Başka bir deyişle, günümüz insanı suçluluk duygusu yaşayan nevrotik değil, yetersizlik ve utanç hisseden, sistemin gerekliliklerini yerine getirerek ödüllendirilse dahi mutlu olamayan, tatmin alamayan, boş, sıkıntılı ve anlamsız bir varlığa dönüşmektedir (Kızıltan, 2016: 16).

Ayrıca günümüz insanının kişilik yapısı ile çağdaş kültürün bir sıra özellikleri arasında olan benzerlikler de narsistik kişilikle hedonist tüketimcilik arasındaki ilişkiyi açıklar niteliktedir. Bu özelliklere imajın daha çok ön plana çıkması, güce tapınma, güçlü görünme çabası, maddiyatçılık, tüketim ve maliyet hırsı, yabancılaşma, kronik tatminsizlik, başarı hırsı, şöhret hayranlığı, hakim konuma geçme arzusu, eleştirel düşünce yoksunluğu vb. örnek olarak gösterilebilir (Kızıltan, 2016: 17-18).

3.4.2. İş Doyumu ve Narsisizm İlişkisi

Tüketim toplumunda insanlar sık-sık iş ve yaşam doyumsuzluğu, tükenmişlik gibi olumsuz şeyler yaşamaktalar. İnsanların uzmanlaşması, kitle iletişim araçlarının insanlara dayattığı gerekli veya gereksiz ihtiyaçlar ve onların sürekli doyurulmaya çalışılması toplumda narsistik kişilik yapısının daha da artmasına neden olmuştur. Artık insanlar başkalarını sevmek, onlara empati duymak açısından daha isteksizler. İnsanların her zaman bu veya diğer şekilde ihtiyaçları vardır ve insanlar ihtiyaçlarının tatminini aramakta, daha sonra rahatlığa ulaşmakta ve lüks içinde hayatın maddi ve manevi dengesini kaybetmektedir. Bu açıdan, İbn Haldun tüketime odaklanmış bireylerin insani değerlerinin zaman geçtikçe yozlaştığını ve onların tembel, bencil ve müsrif olduklarını belirtmiştir. Günümüzde ise böylesi ruhsal rahatsızlıkları psikologlar insanın ihtiyaçları ile değişen dünya arasındaki uyumsuzlukla açıklamaktalar. Fromm'a göre, insanlar yeni gereksinimler oluşturarak kendini mutlu edememekte, aksine mutsuzluğunu daha da artırmaktadır. Çünkü tüketim kültürü hedonizmi, bencil kişilik ve yaşam tarzını beslemekle doyum adı altında insanların daha da mutsuz olmalarına sebep olmaktadır. Tüketim toplumu doyumsuzluğu sürekli kılabildiği ölçüde kendi devamlılığını sağlayabilir.

Doyumsuzluk ise beraberinde bencilliği getirmektedir. Bu durumda ise bireyler sadece kendilerini düşünmekte, kendileri için çalışmakta, samimiyet ve dostluk yerine gösterişli ve lüks yaşamı seçmekteler. Psikologlar böyle özelliklere sahip bireyleri narsist olarak adlandırmaktalar (Göcen, 2013: 189-191).

Batı'da artık kilisenin eski konumunda olmaması, aile kurumundaki dağılma ve bölünmeler, eski iş ahlakının geçersizliği insanlara etkisini göstermiştir. Başka bir ifadeyle, tüketim kültürünün bütünleştirici olmaktan daha çok, parçalayıcı özelliği toplumda bireyin aidiyet duygusunda boşluklar yaratmış, bu da doyumsuzluğa neden olmaktadır. Bireyselliğin ön plana çıkması, insanların "hep bana, hemen şimdi bana" sloganları altında faaliyetlerde bulunması bireyin kişiliğinin daha da narsistik bir özelliğe sahip olmasına sebep olmuştur.

Yunan efsanesine göre, Narcissus, göl kenarında kendi yansımasına aşık olan genç bir erkektir. Narsisizm kavramının da bu kelimeden kaynaklandığı varsayılıyor. Kavramın anlamı kendine aşık, kendine vurgun anlamındadır. Narsisizm kendini abartılı bir şekilde ön plana çıkarma ve başkalarına ilgi ve sevginin azalmasıdır (Timuroğlu ve İşcan, 2008: 239-240).

Kendini onaylamayan insanlar kendi özüne, benliğine ilişkin kaygı içine girer ve güvenlikten, doyumdan yoksun olduğu için de her şeyi kendisi için ister ve her şeyi kendi yararına düşünür. Buna benzer şekilde, her şeyi kendisi için istemekten çok kendisine olan hayranlığıyla ilgilenen kişiler yüzeyde kendilerine vurgun gibi görünseler de, aslında kendilerine düşkün değillerdir, özgüvenden ve özsevgiden yoksun bir karaktere sahipler (Kartopu, 2013: 627).

Timuroğlu ve İşcan'ın (2008: 243) çalışmasında narsistik kişilik bozukluğu, kendini hem fiziksel, hem de ruhsal açıdan aşırı beğenen, devamlı ilgi ve beğeni bekleyen, kendilerinin en iyi şeyleri hakkettiğine inanan insanların özellikleri olarak belirtilmiştir.

Narsistik kişilik bozukluğuyla ilgili yapılan araştırmaların bir çoğu narsistik özelliklere sahip kişilerin kendilerini daha çok beğendiği ve empati duygularının daha az olduğu sonucuna varmıştır. Aynı zamanda narsistik kavramının anlamı da araştırmaların sonuçlarını destekler niteliktedir.

Tüketiciliğin ortaya çıkmasıyla birlikte bireylerin tutum ve davranışlarında da değişimler oluşmaya başladı. Tüketim toplumunda bireyler daha da yalnızlaştı ve birbirlerinden bağımlı hale geldiler. Yani modern birey kimliğini sağlam ve sabit bir şekilde yapılandırma peşindeydise, günümüzde bireyin kimliği geçici ve değişkendir. Aynı zamanda küreselleşmeyle birlikte, kişiler toplumsal olgulardan bağımsız bir şekilde kimliklerini biçimlendirebilir. Böyle bir süreçte, narsisizm, bireyin hedonistik bağları postmodern öznenin temel karakteristiğini oluşturmaktadır (Tekin, 2016: 74). Diğer bir deyişle, tüketim kültürünün narsistik tutumların daha da ön plana çıkmasında önemli rolü olmuştur. Şöyle ki, narsistik arzuların tatmini için tüketim nesneleri önemli bir işlev görmektedir. Başka bir ifadeyle, tüketim hedonizmi, şimdi ve burada zevk peşinde koşulmasını, bencil ve narsistik kişilik tiplerinin geliştirilmesini vurglamaktadır. Özetle, günümüz toplumunda tüketim, narsistik bireyin arzuladığı şeyleri tüketmekle elde edebileceği vaadini vermektedir.

Lasch ise "Narsisizm Kültürü" isimli çalışmasında insanların mutluluğu bulmak isterken kendilerini kendileriyle narsistik biçimde ilgilenmenin çıkmazı içinde bulduklarını belirtmiştir (Kartopu, 2013: 632-633).

Çağımızda iş ortamlarında aşırı rekabetin, düşmanca ilişkilerin ve aynı zamanda genel yaşamda bir karşılaştırma yarışının olması narsistik eğilimlerin artmasına neden olmaktadır. Tüketim toplumunda insanlar ister çalışan, ister tüketici rolünde olsun, birbirlerini her açıdan kıyaslamakta, kendi benliklerini eşya gibi biçimlendirmekteler. Aynı zamanda klinik araştırmalar narsistik kişilikle zenginlik arasında da ilişkinin olduğunu belirtmektedir. Nitekim, para arzusu, tüketim kültürünün statü sahibi olmak, itibar kazanmak ve tüketmek için teşvik ettiği bir şey olmakla beraber, narsistik gelişimin de bir parçasıdır. İnsanların tarih boyunca sömürmeye, empati eksikliğine, kıskançlığa meyl etmeleri onlarda az veya çok narsistik kişilik bozukluğunun olduğunu göstermiş olsa da, tüketim kültürünün yaygınlaşması toplumda böyle kişilik tiplerinin artmasına neden olmuştur. Hatta bir diğer çalışmada narsisizm "çağımızın kişilik yapılanması olarak bilinen narsisizm" şeklinde tanımlanmaktadır (Karaiz ve Atak, 2013: 44). Gerçekten de günümüz insanı toplumda sosyal statü edinmek veya kimlik edinmek için sistemin ondan beklediklerini yerine getirmektedir. Sistem de gereklilikleri yerine getirdiği için

kişini ödüllendirdiği halde birey bir türlü tatmini yakalayamamakta, içsel huzuru hissedememektedir. Kendini daha çok boş, anlamsız ve sıkıntılı insan olarak görmektedir. Çünkü narsistik kişiler yüksek egoları ya da benlik değerlerinin şişkin olması nedeniyle hak ettikleri ya da inandıkları mevkilerde olmadığını düşünür ve tatminsizlik yaşarlar.

Kopelman, narsisizm ve iş doyumu arasında ilişkinin olduğunu çalışmalar sonucunda göstermiştir. Şöyle ki, narsist kişilerin egolarının büyük olmaları ve beklentilerini karşılamanın imkansız olması nedeniyle iş doyum düzeylerinin düşük olduğu ortaya çıkmıştır. İş tatminiyle narsisizm arasında ilişkinin olduğunu başka çalışmalar da göstermiştir. Kopelman narsisizm ile iş doyumu arasındaki ilişkinin olumsuz olduğunu belirtse de, Soyer ve Rovenpor satıcı rolünde narsisizm ve iş doyumu arasındaki ilişkinin olumlu olduğunu ileri sürmüşler (Timuroğlu ve İşcan, 2008: 246-247).

Gerek işletmelerin verimliliği artırmada, gerekse de çalışanların işe karşı tutum ve davranışları üzerinde kişilik özellikleri güçlü bir etkiye sahiptir. Kişilik, "işgörenlerin örgütsel çevredeki tüm davranışlarının temelini oluşturan bireye özgü olan ve bireyleri birbirlerinden farklılaştıran özellikler bütünüdür". Sözkonusu bu farklılıklar ise, hem çalışanın çalışma arkadaşlarına ve örgüte olan tutum ve davranışlarının yönünü belirlemekte, hem de bireylerin bütün yaşamına etkisini göstermektedir. Bu açıdan, az önce belirtildiği gibi, tüketim kültürünün yaygınlaşması ile daha da artan narsistik kişilik bozukluğu hem örgütler açısından, hem de bireyler üzerinde olumsuz sonuçlar doğurmaktadır (Kanten, 2014: 161).

Yapılan bir sıra çalışmalar narsisizm ile iş doyumu arasında hem güçlü, hem de ters yönde ilişki olduğunu saptamıştır. Nitekim, işin niteliği ve kişinin kendini beğenme ve üstünlük duyguları arasında güçlü ve ters yönde bir ilişki vardır. İş yerlerinde bireylerin orta, düşük ve yüksek mevkilerde olmasına bakılmaksızın terfi etme şanslarının olmaması onların iş doyumunu ve motivasyonunu olumsuz etkilemektedir.

Narsisizm ve iş doyumu ilişkisi ve işletmelerdeki verimlilik açısından, eleştirilere karşı toleranslı olabilmeleri, liderlik becerileri, özgüven ve otorite

kurabilme gibi özellikler taşımaları durumunda narsistik özellikler olumlu etki göstermekte, ancak çıkarcı davranmaları, karşılıklı ilişkilerde empati kuramamaları, kendilerini herkesten üstün görmeleri bu kişilik özelliğinin olumsuz etkisini göstermektedir. Özellikle, tüketim kültüründe daha çok olumsuz narsistik özelliklerin yaygınlaşması, durumu daha da kötüye götürmektedir. Ayrıca, narsistik özelliklerin çocukluk döneminden gelen bir kişilik bozukluğu olsa da, günümüzde kültürel ve sosyal değişimler nedeniyle ortaya çıkmış olduğunu belirtmek gerekir (Kanten, 2014: 163).

Görüldüğü gibi, narsisizm ve iş doyumu arasında ilişkinin olması ve tüketim kültürünün yaygınlaşmasıyla narsistik özelliklere sahip kişilerin daha da artması, tüketim kültürünün dolayısıyla iş doyumunu negatif etkilediğini göstermektedir.

3.4.3. İş Doyumu ve Yabancılaşma İlişkisi

Yabancılaşma kelimesinin, türkçe etimolojik sözlükte Farsça kökenli yaban sözünden türetildiği belirtilmiştir. Yaban sözünün Farsça karşılığı ise boş, ıssız yer anlamına geliyor (Yalçın ve Koyuncu, 2014: 87).

Yabancılaşma Marx'ın felsefesinin temel kavramlarından olup, bir şeyi uzaklaştırma, yerini değiştirme anlamındadır. Marx çalışmalarında iki tür yabancılaşmadan bahseder. Biri insanın doğadan yabancılaşması, diğeri ise kapitalist sistemin yarattığı yabancılaşmadır. Marx yabancılaşmayı daha çok politik ekonomi kavramlarıyla birlikte ele almıştır. Ancak Baudrillard çağımızın tüketim ve teknoloji ağırlıklı yapısına uygun şekilde yabancılaşma söylemleri ileri sürmüştür. Marx'ın özne ve nesne ilişkisine göre açıkladığı yabancılaşma teorisini, Baudrillard kültürel ve sosyal olgulara göre açıklamıştır. Baudrillard artık hipergerçekliğin egemen olduğu simulakrlar dünyasında yaşadığımızı belirtmiştir (Anar, 2016: 2; Çabukel, 2008: 34).

Yabancılaşma genel anlamda bireysel ve toplumsal sürecin birlikte ortaya çıkardığı sorun olup, bireyin kendisiyle varlığının çelişmesine dayanır. Luxemburg, insanın varlığının ve bilinçliliğinin toplum yapısına göre belirlendiğini ileri

sürmüştür. Yani tarihsel, ekonomik ve toplumsal güçler insanın bilinçliliğini ve varlığını belirleyebilir. Örneğin, 19. yüzyıl üretici toplumunda toplumun yapısı gereği insanlara "biriktirme", "tüketimden kaçınma" teşvik edildiyi gibi, 20. yüzyılda ise tüketimin mutluluk sağlayıcı olduğu insanlara benimsetilmekteydi. Görüldüğü gibi, iki farklı toplumda insanlara dayatılan iki farklı insan varlığı insanın yabancılaşmasına neden olmaktaydı. Marx toplumsal koşullarla belirlenen davranış ve yaşam biçimlerinin insanın varlığıyla çelişmekte olduğunu ileri sürmüştür (Akyıldız, 1998: 165).

Diğer bir ifadeyle, faaliyet ve davranışlarını, düşünme biçimlerini ve yaşam tarzlarını çoğunlukla toplumsal koşullar belirlemekte, etkilemektedir. Diğer taraftan, insanların kendi varlıklarıyla çelişmesi ise onların toplumsallaşmasından kaynaklanır, kısacası, insanın kendine, kendi ürününe yabancılaşması toplumsallaşmanın sonucudur.

Wössner ve Rousseau yabancılaşmanı toplumsallaşma sürecinin sonucu olarak görmektedir. Yani, "toplusallaşmamış insanın (homo ante), toplumsallaşmış insana (homo post) dönüşmesi, insanın yabancılaşması" anlamına gelmektedir. Özetle, toplumsallaşmayla ortaya çıkan kurumlar bireyi sınırlar, baskı altında tutar ve birey yabancılaşır. Başka bir ifadeyle, toplumsallaşma insanlara ortak yaşam alanları, ortak düşünce ve ortak baskı alanları sunar. Dolayısıyla, birey herkesleşir. Sözkonusu süreçte insanların yaratıcı, özerk düşünceleri ve fikirleri bastırılır ya da mevcut düzene uygun hale getirilir. Neticede tek boyutlu düşünce ve davranış biçimleri insanların kendi emeklerine, kendilerine yabancılaşmasına sebep olmakla beraber, onun daha da artmasına neden olmaktadır (Akyıldız ve Dulupçu, 2003: 31-32).

İnsan üretim toplumuna geçişle birlikte işinden koparılmış, artık işin nasıl yapılacağı, ne zaman yapılacağı vb. konuda işçinin karar verme hakkı elinden alınmıştır. Böylesi bir kopma insanın kendinden ve maddi dünyadan kopmasıdır. Yabancılaşmış insan diğer insanlardan da rekabet ve sınıfsal düşmanlık vb. yollarla koparılmıştır. Marx, böyle yabancılaşmış insan ve yaşam için "hava boşluğu" ifadesini kullanmıştır (Ollman, 2012: 217-218).

Sanayi dönemiyle birlikte, işyerlerinde makineleşme başlamış ve bunun sonucunda işgörenler artık makinenin bir parçası olarak çalışmaya başlamışlar. Sonuçta bu da işgörenlerde memnuniyetsizlik, iş tatminsizliğine sebep olmuştur (Tuncer ve Duru, 2016: 117). Diğer bir ifadeyle, endüstri insanı müşteri ve çalışan olarak görmekte, insanlığı dikkate almamaktadır (Adorno, 2011: 81).

Teknolojinin gelişimi ve iş bölümünün, uzmanlaşmanın daha da artması sonucunda çalışanlar daha monoton, sadece dikkat gerektiren işlere sahip olmaya başladılar. Artık bir meslek sahibi olmak ve yaratıcılık gerektiren çalışma sözkonusu değil. Böylesi bir çalışmadan işgörenler doyum sağlayamamakta ve daha da yabancılaşmaktadırlar. Böylece örgütsel nedenlerden dolayı doyum sağlayamayarak yabancılaşan birey memnuniyetsizliğini yaşamına da yansıtacaktır (Turan ve Parsak, 2011: 2-3).

Smith de aynı zamanda, işçilerin uzmanlaşmasının verimlilik ve zamanı arttıracağını, ancak böylesi bir uzmanlaşmanın çalışanların düşünme yetilerini ellerinden alacağına, cahil bırakacağına sebep olacağını belirtmiştir (Güney, 2014: 28-29).

Bahsedilen bu toplumsallaşma ve özellikleri, onun sonucu olan yabancılaşma Sanayi döneminden başlayarak, günümüz tüketim toplumunda daha da hızla yaygınlaşmaktadır.

Lefebvre (1996: 45) toplumsal yabancılaşmanın insanı mutsuzluğa sürüklediğini ve insanın yaratıcı bilincini mutsuz bilince dönüştürdüğünü söyler.

Fromm ise yabancılaşma kavramını nevroz kavramıyla açıklamaya çalışmıştır:

> "Her nevroz yabancılaşma olgusunun bir sonucu olarak ele alınabilir. Çünkü nevroz bir tutkunun (örneğin: para, mevki vb.) tüm kişilikten ayrılarak başat duruma gelmesi anlamına işaret etmektedir. Böylece hasta kısmi istek tarafından yönetilmekte, kendisinden arta kalan her şeyi bu isteğe aktarmaktadır. Bu tutku güçlendikçe hasta güçsüzleşmekte ve kendi parçasının bir kölesi haline dönüşmektedir. Sonuçta yabancılaşmış tek tutkusunu doyuran insan bütüncül varlık olarak doyumsuz kalmakta ve birey olarak kendi öz yaşantısını yitirmektedir. Bu sürecin ortaya çıkardığı insan ise nevrotik, yani yabancılaşmış insandır." (Akyıldız, 1998: 165)

Alıntıdan anlaşıldığı üzere, tüketim kültüründe bireye dayatılan gerekli/gereksiz ihtiyaçlar onu sürekli tüketim faaliyetinde bulunmaya teşvik eder, diğer bir ifadeyle, insan herhangi bir nesneyi arzular ve bu nesneye sahip olmak için ise bir çok şey yapar. Ancak bireyin bu nesneye ulaşma süresinde yapacakları da önceden sistem tarafından belirlenmiştir. Böylelikle, bireyin kendi özerkliğini yitirerek, doyumu, tüketmekte araması onu daha da kendine ve kendi yaşamına yabancılaştırmaktadır.

Erdoğan (2009: 10) yabancılaşmanı, örgütlü üretim tarzı ve ilişkileri sonucunda ortaya çıkan insanlık durumu olarak tanımlamıştır. Ona göre, yabancılaşma kopmadan daha çok, bağlanarak oluşan kopmadır. Başka bir deyişle, yabancılaşma katılarak/katılmayarak, yaparak/yapmayarak oluşmaktadır.

İnsanlar öncelikle kendi yaşam koşullarını üretebilmek için kaynaklardan yoksun bırakılmış ve çalışmaya zorunlu kılınmıştır. Yani insanların hayatta kala bilmeleri için paraya gereksinimleri vardır ve bunun için de kapitalistin belirlediği koşullarda çalışmak zorundadır. Ancak ürettikleri ürünleri de para karşılığında satın almak zorundalar, özetle, kendi ürettikleri ürünlere yabancılaşmışlar.

İnsanın ilk kendi emeğiyle yabancılaştığı dönemden farklı olarak, tüketim toplumunda yabancılaşma uç boyutlara ulaşmıştır. Nitekim, insan tükettikçe çoğalmıyor, yabancılaşıyor. Aynı zamanda, üretici bir toplumdan farklı olarak, tüketim toplumunda yabancılaşma insan hayatının bir çok alanlarına yayılmıştır. Sonuçta, kendini değersiz ve güçsüz hisseden kişi yaşamdan doyum alamaz hale gelmekte ve daha da yabancılaşmaktadır (Anar, 2016: 2-3).

Çalışma arkadaşlarıyla ortak alışverişte bulunmak, bir grubun üyesi olma hissi bireyin işinden tatmin olmasını sağlar. Ancak modern teknolojinin gelişimi sayesinde kişiler izole edilmiş ya da çok gürültülü ortamlarda çalışmaktalar. Bu durum ise, çalışanın arkadaşlarıyla iletişimini engelleyerek tatminsizliğine neden olmaktadır. Aynı zamanda standartlaşma önceki dönemlerden farklı olarak, takdir edilme ve başarı ihtiyaçlarını geri plana itmiştir. Böylece, çalışanın işinde kendi özerkliğini kullanamaması onun daha da yabancılaşmasına yol açar (Çabukel, 2008: 34). Yabancılaşma ise bireysel, örgütsel ve toplumsal açıdan bir çok sonuçlar

doğurmaktadır. Psikolojik çöküntü, zihinsel deformasyon, düşük üretim ve performans düşüklüğü bu sonuçlara örnek olabilir.

Neticede, bu tür rahatsızlıklar veya sonuçlar insanın sadece iş yaşamında değil, genelde yaşamında doyumsuzluğa neden olacaktır.

Böylelikle, iş tatminsizliği ve yabancılaşmanın belirleyicileri arasındaki benzerlik onların birlikte ele alınmasına, birbirleri arasındaki ilişkinin incelemesine sebebiyet vermiştir. Örneğin, çalışma koşulları, denetim, çalışanın yönetime katılma durumu, terfi imkanları, hiyerarşi ve örgüt içi ilişkiler hem iş doyumsuzluğuna, hem de yabancılaşmaya neden olmaktadır. Aynı zamanda iş tatminsizliği ve yabancılaşma sonucunda ortaya çıkan durumlar da (devamsızlık, iş geciktirme, çalışanlarda ortaya çıkan fiziksel ve psikosomatik rahatsızlıklar vb.) benzerdir (Turan ve Parsak, 2011: 7).

Bir çalışmada iş doyumsuzluğu ve yabancılaşmanın birbirini beslediği, yani işinde yabancılaşmış bireyin işinden doyum alamamasına, aynı zamanda işinden doyum alamayan bireyin ise yabancılaştığı ileri sürülmüştür. Şöyle ki, yabancılaşmış birey işini yaşamının parçası olarak görememeye başlar (Aytaç, 2005: 322).

İnsanın kendine yabancılaşması onun kendi potansiyelinin, ya da yetenek ve becerilerinin farkına varamamasına neden olmaktadır. Böyle bireyler kendilerini güçsüz hisseder, hayatlarında bir anlam bulamazlar ve normal olarak ne işlerinden, ne de yaşamlarından doyum alamazlar.

Weber kapitalist ülkelerde insanların dinsel ve ahlaksal açılardan soyutlanarak sermaye biriktirme uğraşı içerisine girdiklerini ve bunun da insanları kendi varlıklarına yabancılaştıracağını belirtmiştir. Simmel ise, yabancılaşmanın nedenini metropoliten yaşamla bağlantılandırmaktadır. Aynı zamanda ona göre, para insanların yabancılaşmasının esas sebebidir. Fromm ise yabancılaşmanın artık toplumun her alanına yayıldığını ileri sürmüştür. Bu durumda ise birey üretici toplumda nasıl bir üretici idise, tüketim toplumunda da tüketici olarak araç işlevi görmektedir (Karagülle ve Çaycı, 2014: 5).

Böylelikle, yabancılaşma günümüzde toplumun her alanına yayılmış, yani toplumsal yabancılaşma sözkonusudur. Bu durumda ise insanlar manevi değerlerini yitirmiş, yaşam ve iş doyumsuzluğu yaşamaktalar.

SONUÇ

Hakkında pek çok varsayım ve düşünce olan tez konusunun esas iki kavramı olan "tüketim kültürü" ve "iş doyumu" ile ilgili literatürde bir çok çalışma mevcut olmuş olsa da, tüketim kültürünün iş doyumuna etkisine ilişkin neredeyse çalışma bulunmamakta ya da çok az sayıdadır.

Konuya dair ulaşılabilen birçok klasik ve güncel çalışmalar araştırılmıştır. Yapılan araştırmalar ve incelenen çalışmalar sonucunda tüketim kültürünün iş doyumunu olumsuz etkilediği sonucuna varılmıştır.

1980'li yıllardan itibaren küreselleşmenin etkisiyle tüketim olgusu kültürle ilişkili bir kavram haline gelerek, artık toplum üyeleri tarafından sadece temel ihtiyaçlar çerçevesinde gerçekleşmemeye başladı. Nitekim, yeni tüketim paradigması hem maddi, hem manevi gereksinimlerin karşılanması yoluyla toplumda kimlik oluşturmaya hizmet etmektedir. Diğer bir ifadeyle, insanlar artık kapitalist sistemin belirlediği doğal ya da sahte ihtiyaçlar farketmeksizin, haz elde etmek için ya da hayatına anlam kazandırmak için çalışarak elde ettikleri kazancı boş zamanlarında "anlam" yüklenmiş göstergelere, imajlara harcayarak tüketim yapmaktadırlar. Ancak insanların yeni tüketim paradigmasını benimsemesinde kültür önemli rol oynamıştır.

Tüketim kültürünün yaygınlaşmasıyla yeni değerler, yaşam tarzları ortaya çıkmıştır. Bu yeni yaşam biçimleri ise yukarıda belirtilen yeni tüketim paradigması ile ilişkilidir. Böylelikle, yeni yaşam biçimlerinin, yeni tüketim paradigmasının toplum üyelerine benimsetilmesi için kültür önemli rol oynamıştır. Çünkü kültür bir düzen yaratır ve onu korumak için kaos içinde olan, kaos görünen her şeyle mücadele eder. Aynı zamanda kültür yarattığı düzene değer verir. Kültür toplumda bir tercih sorunu olaraktan, bir düzeni en iyi düzen olarak insanların kabul etmesine, değer vermesine sebep olur, ya da tam tersine.

Kültürün önemli özelliklerinden biri onun öğrenilir olmasıdır. Yani birey kültürünü onun içinde yaşayarak öğrenir ve çocukluğundan başlayan bu öğrenme onu toplumun bir üyesine dönüştürür ve bu "kültürlenme" adlandırılmaktadır. Kültürlenme kişiye gereksinimlerinin nasıl doyuracağını öğretir. Tüketim kültürü de toplum üyelerine gereksinimlerini tüketim yoluya karşılayabileceklerini öğretmiştir.

Ayrıca tez çalışmasında belirtildiği gibi, insanların ihtiyaçları hayat şartlarına, toplumların yapısı ve gidişatına göre değişebilir. Başka bir deyişle, bir dönem lüks olarak bilinen ihtiyaçlar ücretlerin artması ve toplumsal gelişmeyle zorunlu hale geçer ve koşullara bağlı olarak zorunlu ihtiyaçlar lüks ihtiyaçlar halini alabilir. İhtiyaçların bu şekilde biçim değiştire bilmesi kapitalist sistemin de kitlesel üretim sonucunda ortaya çıkan metaların satışı (tüketimi) için kültür ve onun unsurları yoluyla ürünleri "ihtiyaç" olarak sunma stratejisine baş vurmasına neden olmuştur.

Aynı zamanda Sanayi dönemine geçişle beraber, işgücüne olan gereksinimi karşılamak için insanların çalışmaya teşvik edilmesi gerektmekteydi. Çünkü Sanayi döneminden önce insanlar ihtiyaçlarını giderecek kadar çalışmakta idiler. İnsanları çalışmaya teşvik için farklı inançlarda çalışma hakkında görüşler ortaya atılmıştır. Aynı zamanda yeni çalışma etiği Püritanizmin esasına dayanmakta ve insanlara çalışmayı, tutumlu olmayı teşvik etmekte idi. Görüldüğü gibi, kültürün unsurlarından olan dinin bu işlevi, kültürün önemli rolünü bir daha vurgulamaktadır.

Çalışma insanoğlunun varolması ile birlikte ortaya çıkmış olsa da, tarih boyunca değişime uğramıştır. Diğer bir ifadeyle, her dönemin kendi gerçekliği ve koşullarına uygun olarak, çalışma olgusuna tarih boyunca farklı anlamlar yüklenmiştir. Ancak Sanayi Devrimi'nden sonra çalışma, düzenli bir şekilde bir örgütte istihdam edilme ve emeğinin karşılığında ücret ödeme olgusu halini almıştır. Özetle, çalışma antik çağda köle sınıfına özgü olmuş olsa da, Sanayi Döneminden sonra insanların hayatında önemli bir konuma gelmiştir. Nitekim, modern sanayi toplumunun klasik devrinde, çalışma insanların saygıdeğer birey olmaları, toplumun eksiklikleri yüzünden sıkıntılardan kurtulma ve tüm toplumun hayatta kalma kapasitesinin (üretim) can damarıydı. Sözkonusu dönemde çalışmak bireyin toplumsal statüsünü belirleyen ana etkendi, diğer bir ifadeyle, sanayi toplumu için, işin türü diğer yaşamsal kriterlerden önce gelen belirleyici idi. Kısacası, çalışma, yaşamın diğer yönleri ona göre planlanıp düzenlenen ana yönlendirme noktasıydı. Ancak üretim toplumundan tüketim toplumuna geçişle birlikte, çalışmanın anlam ve işlevi yeniden değişti. Şöyle ki, iş eskiden kendi başına doyurucu ve zevkli bir etkinlik idise, tüketim toplumunda bir göreve ve bir saplantıya dönüştü. Çalışarak

zenginleşme olanağı arttıkça, iş de zenginlik ve başarıya giden yolun tek aracı olup çıktı.

Görüldüğü gibi, tüketim toplumunun gerektirdiği biçimde, çalışma kavramında da değişiklikler olmuştur. Önceki dönemlerde, özellikle üretim toplumunda, çalışma hoş bir deneyim, kendi kendine yetme, gururun, onurun ve saygının - değerli olan her şeyin merkezi, şöhretin kaynağı olarak görülüyordu. Ancak tüketim toplumunda çalışmak eğlenceye dönüşmekte, tüketmek veya arzulanan ürünlere sahip olma aracı rolünü oynamaktadır.

Günümüzde tüketimin üstlenmiş olduğu bahsedilen görevlerini yerine getirmesi için boş zaman önemli bir konuma getirilmiştir. Şöyle ki, kapitalist sistemde artık çalışma kadar boş zamanın da önemsenmesi gerekiyor. Fakat kapitalizme geçişin ilk dönemlerinde boş zaman hoş karşılanmıyordu, daha sonra fazla üretimle ilgili tüketime duyulan ihtiyaç, boş zamanın tüketim alanı olarak düzenlenmesine sebep olmuştur. Böylelikle, boş zaman üzerinde etkinlikler kurulmaya başlamış ve önemli bir konuma gelmiştir.

Boş zaman önceleri ruhun arındırılması, derin düşünmek için bir zaman olarak görülmüştür. Bu nedenle boş zaman eskiden çalışmayla ilişkilendirilmez ve çalışma alt sınıfa özgü bir etkinlik, boş zaman ise üst sınıfa – seçkinlere ait bir ayrıcalık sayılmıştır. Aynı zamanda erken modern aşamada boş zaman çalışmanın tanımlayıcı bir öğesi olmakta, tüketim toplumunda ise, boş zaman tüketim zamanı olarak görülmektedir.

Eskiden, mesleğe ve yaratıcı faaliyetlere verilen değerler kaybolmakta, boş zamana verilen değerler – insanların yıl boyunca tatillerini düşünmeleri ve bunun için çalışıp para biriktirmeleri vb. eski değerlerin yerini almaktadır. Boş zaman artık emeğin ödülü veya insanın kendisi için özgür bir faaliyeti değildir. Günümüz boş zamanı insanların özerkliğini kullanmasını sağlamaktan daha çok tüketime uymaktadır.

Tüketim kültüründe çoğu insan sürekli artmakta olan tüketim faaliyetini tatmin ve mutluluğa ulaşmanın tek yolu olarak görmeye başlamıştır. Ancak

tüketmekle ulaşılan tatmin ve mutluluğun uzun ömürlüğü ve gerçekliği tartışma konusudur.

İnsanlar onlara aktarılan beceriler açısından farklıdırlar ve güçlü bir beceri üzerine gelişen alışkanlıklar insanın iyiliği açısından önemli katkıda bulunur. Tüketim toplumunda bu beceri unsurunun oynadığı rol insanların gösteriş amacıyla alışkanlık olmuş bir masraftan vazgeçememesinde kendini gösterir. Böylesi alışkanlıklar kolay bir çabayla çağrılır ve alışkanlık halini aldığı an kendisini ısrarla sürdürür. Aynı zamanda gösteriş amaçlı alışkanlıklar tehlike oluşturmaktadır. Çünkü Aristoteles'in söylediği gibi "insanoğlunun hırsı doymak bilmez". Gerçekten de insanlar arzuladıkları şeylere sahip oldukça, tatmin edildikçe onların isteklerinin yerine yenileri gelmektedir.

Kapitalist sistem de arzunun tarih boyunca vurgulanan önemini ve insan arzularının sınırsız olmasını dikkate almış ve bunu çıkarları doğrultusunda kullanmıştır. Nitekim, insan arzularının sonsuz olması ve bu yüzden tüketimin tatmin sağlayamaması, sağlasa da geçici olması insanların giderek daha fazla tüketmesine neden olmaktadır. Çünkü tüketim toplumunun cazibesi güçlü ve dayanılmazdır, aynı zamanda da yüzeyseldir. Diğer bir ifadeyle, tüketim toplumunda sistem insanları onların temel ihtiyaçlarından başka, metalara farklı anlamlar yükleyerek onları tüketmeleri için sahte ihtiyaçlar yaratmaktadır ki, bu bireyin bağımlılığına neden olmaktadır. Sonuçta sahte ihtiyaçlar bireyi tüketime teşvik etmekte ve tüketilen ürünlerin ömürleri kısa olduğu gibi, onların sağladığı tatmin ve mutluluğun da ömrü kısadır.

Hedonist tüketim toplumunda anlık tatmin arayışları başlanmış, eski değerler anlamlarını yitirmiş ve her şey işlevsellik açısından değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Bu nedenle tüketim toplumu insanları dış dünyada başarılı olmalarına rağmen, kendi içlerinde sürekli bir boşluk hissetmekte ve bu boşluğu doldurmak için de en iyi araç olarak tüketimi görmekteler. Başka bir deyişle, hedonist karaktere bürünen tüketimde nesnelerin hem maddi, hem de manevi yıpranmasının hızlandırılması ile gereksinimlerin eskimesi ve yerine sürekli yeni gereksinimlerin getirilmesi nedeniyle, kişi sahip olduğu nesnelerle yetinemiyor ve sürekli bir arayış

içindedir. Konu içerisinde belirtildiği gibi, sözkonusu olan, arzu-ölüm-arzu döngüsüdür ve döngünün sonunda arzunun yeniden doğması ise, tüketimin sağladığı mutluluk ve tatminin kısa süreli olduğunu göstermekte ve hiss edilen mutluluğun gerçekliğini tartışılır konu haline getirmektedir.

Günümüzde mutluluk, kişinin isteklerinin tam anlamıyla doyurulması anlamına gelmektedir. Tüketim kültüründe tam bir mutluluk sözkonusu değil, daha çok yabancılaşmış bir mutluluk veya onun yerine geçen haz sözkonusudur. Hatta tüketim toplumunda insanlar gerçek mutluluk yerine tatmin aramaktadırlar, başka bir ifadeyle, hazzın mutluluk getirdiğine dair yaygın bir fikir vardır. Ancak belirtildiği gibi, insanın haz almak istemesi onun mutluluk arzusundan kaynaklanmış olsa da, hazdan sonra yine insan eski haline dönecektir. Çünkü doyum zamanı yaşanılması gereken haz yaşanmamaktadır.

Aynı zamanda, psikolojik veriler de, tüketimle kişisel mutluluk, insan ilişkileri arasında bir çelişki olduğunu göstermektedir. Şöyle ki, 1990'larda yaşayan insanlar, günümüz insanlarıyla kıyasta, daha az şeye sahip, daha az tüketmekte, fakat günümüz insanlarından daha fazla mutluydular.

Ayrıca, insanların iş temelli kimlikleri tüketici temelli kimliklerle değiştirmesi de onlara bir tatmin sağlayamadı. Çünkü tüketici temelli kimlikler istikrarsız, geçicidirler. Aynı zamanda günümüz kimliklerinin böyle kısa süreli olmaları onların anlamdan ne kadar yoksun olduğunun göstergesidir. Buna ilaveten, belirtilen iki temel kimlik ihtiyacı, diğer bir ifadeyle, insanların önemlilik, güvenlik ve özerklik ihtiyaçları da tüketim yoluyla karşılanmaya çalışılmaktadır. Fakat böyle bir durumda insanlar en fazla tüketimin sınırlı tatminini yaşaya bilirler.

Görüldüğü gibi, insanların isteklerinin sınırı yoktur ve kapitalist sistem tüketim toplumunda bunu gözardı etmemiştir. Bu nedenle, kapitalizm insan ihtiyaçlarını yaratma ve bunları karşılayabilecek araçları sağlamaktadır. Ancak bireyin istekleri tatmin edildikçe, sistem tatmin edilmemiş istekler üretmektedir ki, bu da mutsuzlukla sonuçlanmaktadır. Çünkü günümüzde birçok insan için mutluluk anlayışı isteklerin tam anlamıyla doyurulması demektir. Böylelikle, tüketim toplumunun bu döngüsel süreci hem insanların geçici tatmine ulaşmasını sağlamakta,

hem de sistemin devamlılığını sağlamak için tatminsizliği bilinçli olarak üretmektedir.

Tüketim kültürünün iş doyumuna etkisi, buraya kadar bahsedilen tüm değişimler ve aynı zamanda iş doyumu ve yaşam doyumu ilişkisi, tüketim kültürünün yaygınlaşması ile daha da artmakta olan narsisizm ve yabancılaşma ile açıklanmaya çalışılmıştır.

İş doyumu ve yaşam doyumu birbiriyle sık ilişkili, birbirini tamamlayan iki kavramdır. İnsan yaşamının önemli bir bölümünü çalışma hayatı teşkil etmektedir, dolayısıyla, insan hayatının büyük bir kısmını iş yerinde geçirmektedir. Bundan dolayı, iş yerinde karşılaştığı hoş ve hoş olmayan anıları ailesine ve arkadaşlarına da yansıtmaktadır. Aynı zamanda her dönemin kendi koşullarına uygun olarak iş ve yaşam doyumu ilişkisini açıklamak gerekir. Nitekim, sanayi sonrası dönemin çalışma paradigmaları işgörenlerin işe karşı tutumunu olumsuz etkilemiştir. Yaşanan iş doyumsuzluğu ise, bireylerin özel yaşamını da negatif etkilemektedir. Çünkü sanayi dönemiyle başlayan makineleşme ve uzmanlaşma çalışma hayatının da değişmesine, özerkliğin kaybolmasına ve mesleklerin önceki konumlarında olmamasına neden olmuştur. Sonuçta böylesi bir değişim insanların çalışma hayatına yabancılaşmasına, ondan doyum alamamasına sebep olmuştur. Sonuçta bu durum yaşam doyumuna negatif etkisini göstermiştir. Buna ilaveten, kişinin genel yaşamındaki olumlu veya olumsuz şeyler iş hayatına da yansımaktadır.

Özellikle günümüzde çalışanların iş doyumunu etkileyen ya da onların iş doyumunun oluşmasında katkı sağlayan sadece iş ortamına bağlı, işle ilgili etmenler değildir, aynı zamanda insanın ihtiyaçları, çevresel – toplumsal koşullar da iş doyumuna doğrudan etki eden unsurlara aittir. Tüketim kültüründe sürekli tüketme ihtiyacı insanları gerekli/gereksiz ihtiyaçlarını doyurmak zorunda bırakmıştır. Diğer bir ifadeyle, tüketici tüketim toplumunda karşılaştığı iç burkulmalardan, huzursuzluktan kurtulmak için tüketme faaliyetiyle geçici mutluluk sağlamaya çalışır. Ancak sürekli nesneleri tüketmek, kişini onların tutsağı yapar. Neticede böyle bir bireyin daha fazla tüketmesi için sürekli çalışması gerekir. Bu durum ise, bireye tatmini değil, tatminsizliği, yalnızlığı ve yabancılaşmayı yaşatır.

Görüldüğü gibi, tüketim kültürü iş doyumunu etkileyen faktörler sırasındadır. Şöyle ki, tüketim kültürü genel yaşam doyumunu olumsuz etkilemekte ve toplum üyelerine tüketmekle tatmin ve haz vaad etse de, bireyleri doyumsuz bırakmaktadır. Çünkü tüketimle yapılan veya kazanılmak istenen anlam zenginleşmiş mahrumiyete dönüşmektedir. Başka bir deyişle, kazanılması istenen bu anlamın gerçek mutlulukla, özerklikle ilişkisi yoktur. Bundan dolayı, insan tüketmekle ne kadar çok maddi nesneye sahip olmuş olsa da, geçici mutluluktan, doyumsuzluktan ve sürekli bir şeylere gereksinim duyma hissinden başka bir şey yaşayamamaktadır. Genel yaşam doyumunun olmaması veya çok az olması ise bireylerin çalışma yaşamından da doyum alamamasına neden olmaktadır.

Tüketim toplumunda tüketmeyle elde edilmeye çalışan tatmin ve anlamın sınırlı olması ve insanların gerçek ihtiyaçlarının karşılanmaması genel yaşamında doyumsuzluk yaşamasına ve bu da, çalışma yaşamından elde edilen doyuma negatif etkisini göstermektedir. Ayrıca, ister çalışma yaşamında, ister genel yaşamda yaşanılan doyumsuzluk tükenmişlik, insanın kendisine ve hayata yabancılaşmasına sebep olmuştur. Dolayısıyla, tüketim kültürünün etkisiyle ilgili olarak daha fazla artan veya yaygınlaşan narsisizm ve yabancılaşmanın da iş doyumuna etkisi konu içerisinde belirtilmiştir. Çünkü bu şekilde tüketim kültürünün iş doyumuna etkisi daha açıkça ortaya konulmuş olacaktır.

Narsistik özellikler çocukluk döneminden gelen bir kişilik bozukluğu olsa da, tüketim toplumuna geçişle, kültürel ve sosyal değişimler nedeniyle daha çok insanda kendini göstermeye başlamıştır. Hatta bir çalışmada narsisizm, "çağımızın kişilik yapılanması olarak bilinen narsisizm" şeklinde tanımlanmaktadır. Narsist kişiler ise yüksek egoları ya da benlik değerlerinin şişkin olması nedeniyle hak ettikleri ya da inandıkları mevkilerde olmadığını düşünür ve tatminsizlik yaşarlar.

Görüldüğü gibi, narsisizm ve iş doyumu arasında ilişkinin olması ve tüketim kültürünün yaygınlaşmasıyla narsistik özelliklere sahip kişilerin daha da artması, tüketim kültürünün, dolayısıyla iş doyumunu negatif etkilediğini göstermektedir.

Teknolojinin gelişimi ve iş bölümünün, uzmanlaşmanın daha da artması sonucunda ise çalışanlar daha monoton, sadece dikkat gerektiren işlere sahip olmaya

başladılar. Artık bir meslek sahibi olmak ve yaratıcılık gerektiren çalışma sözkonusu değil. Böylesi bir çalışma bireylerin yabancılaşmasına ve doyumsuzluk yaşamalarına neden olmaktadır.

Böylelikle, tüketim kültürünün yaygınlaşması ve bahsedilen tüm bu değişimler tüketim kültürünün iş doyumunu olumsuz etkilediğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

Adorno, Theodor W.: **Kültür Endüstrisi – Kültür Yönetimi,** Çev. Nihat Ülner, Mustafa Tüzel, Elçin Gen, Altıncı Basım, İstanbul, İletişim Yayınları, 2011.

Akça,Gürsoy: "Modernden Postmoderne Kültür ve Kimlik", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Sayı: 15, Güz 2005, ss. 2-24.

Akkuş, Okay: "Rehberlik Araştırma Merkezlerinde Görevli Rehber Öğretmenlerin İş Doyumu Düzeylerinin Değerlendirilmesi", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2010.

Akyıldız, Hüseyn: "Bireysel ve Toplumsal Boyutlarıyla Yabancılaşma", **Süleymen Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,** Sayı: 3, 1998, ss. 163 – 176.

Akyıldız, Hüseyn, Murat Ali Dulupçu: "Kavramsal ve Diyalektik Süreç Olarak Yabancılaşma", **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,** Cilt: 8, Sayı: 3, 2003, ss. 27-48.

Althusser, Louis: **İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları,** Çev. Yusuf Alp, Mahmut Özışık, İstanbul, İletişim Yayınları, 1989.

Altuntuğ, Nevriye: "Geleneksel Tüketim Olgusunun Kırılma Noktası: Yeni Bir Tüketim Paradigmasına ve Tüketici Kimliğine Doğru**"**, **Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 2, 2010, ss. 111-118.

Aman, Fatih: "Bronislaw Malinowski'nin Kültür Teorisi", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Cilt: 21, Sayı: 1, 2012, ss. 135-151.

Anar, Erol: "Yabancılaşma Kavramı ve Günümüz Toplumu Üzerine", çevirimiçi, http://t24.com.tr/yazarlar/erol-anar/yabancilasma-kavrami-ve-gunumuz-toplumu-uzerine,8523, 02.09.2016

Arslantaş, Halis Adnan: "Kültür – Kişilik ve Kimlik", **Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi,** Sayı: 1, 2008, ss. 105-112

Aytaç, Ömer: "Boş Zaman Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt: 12, Sayı: 1, 2002, ss. 231- 260.

Aytaç, Ömer: "Modern Bürokrasiler ve Yabancılaşma Ethosu", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt: 15, Sayı: 2, 2005, ss. 319-348.

Aytaç, Ömer: "Tüketimcilik ve Metalaşma Kıskacında Boş Zaman", **Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Sayı: 11, 2006, ss. 27-53.

Baş Dinar, Gülenay: "Kurum, İçgüdü ve Alışkanlık Kavramları Temelinde Veblen'in Kurumsal Evrim Teorisi", **Amme İdare Dergisi,** Cilt: 46, Sayı: 4, Aralık 2013, ss. 45-65.

Baudrillard, Jean: **Üretimin Aynası yada Tarihi Materyalist Eleştiri Yanılsaması,** Çev. Oğuz Adanır, İzmir, Dokuz Eylül Yayınları, 1998.

Baudrillard, Jean: **Tüketim Toplumu**, Çev. Hazal Deliceçaylı, Ferda Keskin, Altıncı Basım, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2013.

Bauman, Zygmunt: **Çalışma, Tüketicilik ve Yeni Yoksullar,** Çev. Ümit Öktem, İstanbul, Sarmal Yayınevi, 1999.

Bauman, Zygmunt: **Sosyolojik Düşünmek,** Çev. Abdullah Yılmaz, Dördüncü Basım, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2004.

Bauman, Zygmunt: **Azınlığı Zenginliği Hepimizin Çıkarına mıdır?,** Çev. Hakan Keser, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2014.

Bayhan, Vehbi: "Hedonistik ve Püritan Etik Sarmalında Postmodern Gençlik", 38. ICANAS, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, 10-15 Eylül 2007, Bildiriler, Çevre, Kentleşme Sorunları ve Çözümleri, c.1, Ankara.

Belk, Russel. W., Güliz Ger, Soren Askegaard: "The Fire of Desire: A Multisited Inqury into Consumer Passion", **Journal of Consumer Research**, Volume: 30, No: 3, December 2003, pp. 326-351.

Best, Steven, Douglas Kellner: **Postmodern Teori,** Çev. Mehmet Küçük, İkinci Basım, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2011.

Bocock, Robert: **Tüketim,** Çev. İrem Kutluk, İkinci Basım, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, 2005.

Bozkurt, Veysel: **Prütanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği,** Bursa, ALESTA, 2000.

Bozkurt, Veysel: **Değişen Dünyada Sosyoloji: Temeller, Kavramlar, Kuramlar,** Yedinci Basım, Bursa, Ekin Yayınları, 2011.

Buğra, Ayşe: **Devlet - Piyasa Karşıtlığının Ötesinde: İhtiyaçlar ve Tüketim Üzerine Yazılar,** İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.

Callinicos, Alex: **Toplum Kuramı: Tarihsel Bir Bakış,** Çev. Yasemin Tezgiden, Genişletilmiş ve Gözden Geçirilmiş Altıncı Baskı, İstanbul, İletişim Yayıncılık A.Ş., 2013.

Cevizci, Ahmet: **Felsefe Sözlüğü,** İkinci Basım, İstanbul, Ekin Yayınları, 1999.

Çabukel, Reyhan: "Çalışan Memnuniyeti Analizleri", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Çalışkan, Zekeriya: "İş Tatmini Malatya'da Sağlık Kuruluşları Üzerine Bir Uygulama", **Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları**, 2005, ss. 9-18.

Çınar, Recai,
İhsan Çubukçu: "Tüketim Toplumunun Şekillenmesi ve Tüketici Davranışları – Karşılaştırmalı Bir Uygulama", **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Cilt: 13, Sayı: 1, 2009, ss. 277-300.

Dikmen, Ahmet Alpay: "İş Doyumu ve Yaşam Doyumu İlişkisi", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt: 50, No: 3-4, 1995, ss. 116-140.

Douglas, Mary,
Baron Isherwood: **Tüketimin Antropolojisi,** Çev. Erden Atilla Aytekin, Ankara, Dost Kitapevi Yayınları, 1999.

Drucker, Peter F.: **Kapitalist Ötesi Toplum,** Çev. Belkıs Çorakçı, İstanbul, İnkılap Kitabevi Yayın Sanayi ve Tic. A.Ş., 1993.

Durmuş, Nurdal: "Tüketim ve Hedonizm İlişkisi Üzerine", çevrimiçi, http://www.nurdaldurmus.com/tuketim-ve-

hedonizm-iliskisi-uzerine/, 10.10.2016.

Durning, Alan: **Tüketim Toplumu ve Dünyanın Geleceği,** Çev. Sinem Çağlayan, y.y, TÜBİTAK-TEMA Vakfı Yayınları, 1998.

Eğinli, Ayşe Temel: "Çalışanlarda İş Doyumu: Kamu ve Özel Sektör Çalışanlarının İş Doyumuna Yönelik Bir Araştırma", **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,** Cilt: 23, Sayı: 3, 2009, ss. 35-52.

Erdil, Oya, Halit Keskin, Salih Zeki İmamoğlu, Serhat Erat: "Yönetim Tarzı ve Çalışma Koşulları, Arkadaşlık Ortamı ve Takdir Edilme Duygusu ile İş Tatmini Arasındaki İlişkiler: Tekstil Sektöründe Bir Uygulama", **Doğuş Üniversitesi Dergisi**, Cilt: 5 Sayı: 1, 2004, ss. 17-26.

Erdoğan, İrfan: "Materyal ve Düşünsel Hayatın Üretimi ve Yabancılaşma", **Bilim ve Ütopya Dergisi,** Sayı: 182, Ağustos 2009, ss. 9-16.

Ersoy, Ersan: "Tarihsel Kapitalizmden Güncel Kapitalizme Küreselleşme", **Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları Dergisi,** 2008, ss. 143-153.

Ertürk, Emel, Tamer Keçecioğlu: "Çalışanların İş Doyumları ile Mesleki Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişkiler: Öğretmenler Üzerinde Örnek Bir Uygulama", **Ege Akademik Bakış,** Cilt:12, Sayı: 1, 2012, ss. 39-52.

Farrelly, Elizabeth: **Mutluluğun Sakıncaları,** Çev. Erdem Gökyaran, İkinci Basım, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2015.

Fraser, Ian: **Hegel ve Marks: İhtiyaç Kavramı,** Çev. Beyza Sumer Aydaş, Ankara, Dost Kitabevi, 2008.

Fromm, Erich: **Yeni Bir İnsan Yeni Bir Toplum,** Çev. Necla Arat, Dördüncü Basım, Ankara, SAY Yayınları, 1992.

Fromm, Erich: **Umut Devrimi,** Çev. Şemsa Yeğin, İkinci Basım, Payel Yayınları, 1995.

Fromm, Erich: **Sahip Olmak Ya Da Olmak,** Çev. Aydın Arıtan, İstanbul, Arıtan Yayınevi, 2003.

Geçgin, Ercan: "Esnekleşme Rejiminde Gençliğin Halleri", çevrimiçi,

https://yurtvedunyadergisi.files.wordpress.com/2014/02/2-makale1.pdf, 25 Nisan 2016

Gezgin, Fikret: "Çalışma Sosyolojisi-Sosyal Gelişme-Kitle İletişimi İlişkileri", **Sosyoloji Konferansları**, 26.Kitap, 2000.

Gorz, Andre: **Elveda Proletarya,** Çev. Hülya Tufan, İstanbul, AFA Yayınları, 1986.

Gorz, Andre: **İktisadi Aklın Eleştirisi**, Çev. Işık Ergüden, İkinci Basım, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2007.

Göcen, Gülüşan: "İbn Haldunun Toplum ve İnsan Yaklaşımının Günümüze Düşen İzdüşümleri: Tüketim Toplumu ve Narsist İnsan", **Toplum Bilimleri,** Cilt: 7, Sayı: 14, 2013, ss. 175-198.

Gramsci, Antonio: **Selections from the Prison Notebooks,** Edt. and Trans. Quentin Hoare, Geoffrey Nowel Smith, London, Lawrence &. Wishart, 1999.

Guy, Debord: **Gösteri Toplumu**, Çev. Ayşen Ekmekçi, Okşan Taşkent, İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 1996.

Güleç, Cansu: "Thorstein Veblen ve Gösterişçi Tüketim Kavramı", **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Sayı: 38, 2015/1, ss. 62-82.

Gültekin, Metin: "Georg Simmelin Düşüncesinde Modern Toplum ve Tüketim Kültürü", **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt: 6, Sayı: 20, Bahar 2007, ss. 229-245.

Güney, Alptekin: "Yeni Çalışma Paradigmalarında Çalışanların İşe Yönelik Tutumları", **Yayımlanmamış Doktora Tezi,** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Horkeimer, Max: **Akıl Tutulması,** Çev. Orhan Koçak, İstanbul, Metis Yayınları, 1986.

Horkeimer, Max, Theodor W. Adorno: **Aydınlanmanın Diyalektiği**, Çev. Oğuz Özügül, İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 1995.

Hürmeriç, Pelin, Ece Baban: "Simmel, Veblen ve Sombart'ın Penceresinden Hedonik Tüketim: Ütopyada Negotium ve Otium", **Global Media Journal,** Cilt: 2, Sayı: 4, 2012, ss. 87-101.

Jameson, Fredric: **Cultural Turn: Selected Writings on the Postmodern (1983-1998),** London, Verso, 1998.

Juniu, Susana: "Downshifting: Regaining the Essence of Leisure", **Journal of Leisure Research**, Volume: 32, No: 1, 2000, pp. 69-73.

Kanten, Pelin: "Narsistik Kişilik Özelliğinin Örgütsel Vatandaşlık Davranışı Üzerindeki Etkisinde Örgüt İkliminin Düzenleyici Rolü", **İstanbul Üniversitesi İşletme İktisadı Enstitüsü Dergisi,** Sayı: 76, 2014, ss. 160-184.

Karagülle, Ayşegül Elif, Berk Çaycı: "Ağ Toplumunda Sosyalleşme ve Yabancılaşma", **The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication,** Volume: 4, Issue: 1, January 2014, pp. 1-9.

Karaiz, Meryem, İrem Erdem Atak: "Narsisizm ve Narsisizmle İlgili Araştırmalar Üzerine Bir Gözden Geçirme", **Nesne Psikoloji Dergisi,** Cilt: 1, Sayı: 2, 2013, ss. 44-59.

Karakaş, Mehmet: "Yeni Yoksulluk Bağlamında Sosyal Kimlik ve Tüketimde Eşitsizlik", **Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,** Cilt: 7, Sayı:2, 2006, ss. 1-16.

Kartopu, Saffet: "Narsisizmin Dindarlık Eğilimleriyle İlişkisi: Gümüşhane Üniversitesi Örneği", **The Journal of Academic Social Science Studies,** Volume: 6, Issue: 6, June 2013, pp. 625-649.

Kaypakoğlu, Serdar: "Kitlesel Üretim ve Tüketimden Esnek Üretim ve Bölünen Piyasalara Yönelişte Reklamcılık", **İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Hakemli Dergisi,** Sayı: 5, 1997, ss. 259-279.

Keser, Aşkın: "İş Doyumu ve Yaşam Doyumu İlişkisi: Otomotiv Sektöründe Bir Uygulama", **Çalışma Ve Toplum, Ekonomi ve Hukuk Dergisi**, Sayı:7 2005, ss. 77-96.

Keser, Aşkın (a): "Çalışma Yaşamı ile Yaşam Doyumu İlişkisine Teorik Bakış", **İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,** Cilt: 55, Sayı: 1, 2005, ss. 898-913.

Kızıltan, Hakan: "Narsisizm ya da Ruhsallığın Ontolojisi", çevrimiçi, http://www.psiko-alan.com/makaleler/635-n, 10.10.2016.

Kotler, Philip, Gary Armstrong: **Principles of Marketing**, 14th Edition, Pearson, 2008.

Köroğlu, Cemile Zehre (a): **Tüketim Kültürü ve Din**, Ankara, Gümüşhane Üniversitesi, 2012.

Köroğlu, Özlem: "İçsel ve Dışsal İş Doyum Düzeyleri ile Genel İş Doyum Düzeyi Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi: Turist Rehberleri Üzerinde Bir Araştırma", **Doğuş Üniversitesi Dergisi,** Cilt: 13 Sayı: 2, 2012, ss. 275-289.

Kutluay, Hakan: "Hedonizm Nedir?", çevrimiçi, http://www.makaleler.com/hedonizm-nedir, 10.10.2016.

Kuznetsov. Y., V. Kerov, F.Gretski, İ. Lozovski, D. Mitropolski, Y. Zubritski, P. Kolossov: **Kapitalist Toplum,** Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, 1995.

Lafargue, Paul: **Tembellik Hakkı,** Çev. Vedat Günyol, İstanbul, Çağdaş Matbaacılık Yayıncılık Ltd. Şti., 1999.

Langer, Susanne K.: **Philosophy in a New Key, A Study in the Symbolism of Reason, Rite and Art**, The New American Library, 1956.

Lefebvre, Henri: **Modern Dünyada Gündelik Hayat,** Çev. Işın Gürbüz, İstanbul, Metis Yayınları, 1996.

Lodziak, Conrad: **İhtiyaçlarınManipülasyonu: Kapitalizm ve Kültür,** Çev. Berna Kurt, İstanbul, Çitlembik Yayınları, 2003.

Luthans, Fred: **Organizational Behaviour,** 12th Edition, New York, McGraw-Hill Press, 2011.

Marcuse, Herbert: **Tek Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler,** Çev. Aziz Yardımlı, İstanbul, İDEA Yayınları, 1986.

Marx, Karl: **Ücretli Emek ve Sermaye: Ücret, Fiyat ve Kar,**

Çev. Sevim Belli, Sekizinci Basım, Ankara, Sol Yayınları, 1999.

Marshall, Gordon: **Sosyoloji Sözlüğü,** Çev. Osman Akınhay, Derya Kömürcü, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1999.

"Maslow ve İhtiyaçlar Hiyerarşisi Kuramı" Çevrimiçi, http://inar322.cankaya.edu.tr/uploads/files/file/MASLOW%20KURAM.docx., 12 Aralık 2015.

Meriç, Cemil: **Bu Ülke,** Yeni İlavelerle Dördüncü Basım, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1979.

Ollman, Bertell: **Yabancılaşma: Marx'ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı,** Çev. Ayşegül Kars, İstanbul, Yordam Kitap, 2012.

Omay, Umut: "Kültür – Çalışma İlişkileri", **Yayımlanmamış Doktora Tezi,** İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Omay, Umut: "Boş Zamanın Manipülasyonu ve Çalışma", **"İş, Güç" Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi,** Cilt: 10, Sayı: 3, Temmuz 2008, ss.123-147.

Omay, Umut (a): "İhtiyaçların Manipülasyonu ve Çalışma", **Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi,** Sayı: 54, 2008, ss. 78-94.

Omay, Umut: **Emeğin Kültür ve Manipülasyon Teorisi**, İstanbul, Beta Yayınları, 2009.

Ören, Kenan, Hasan Yüksel: "Geçmişten Günümüze Çalışma Hayatı", **HAK –İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi,** Cilt: 1, Sayı: 1, 2012/1, ss. 35-59.

Örs, Birsen: "Postmodern Dünyada İdeolojinin Dönüşümü", çevrimiçi, http://dergipark.ulakbim.gov.tr/iusiyasal/article/download/1023009346/1023008684, 17 Mayıs 2016.

Özcan, Burcu (a): "Hedonizm ve Kimlik Temeli Dayalı Postmodern Tüketim Yaklaşımı", **Sosyoloji Konferansları Dergisi,** Sayı: 35, 2007, ss. 132-147.

Özcan, Burcu (b): "'Rasyonel Satın Alma' ve 'Boş Zaman Sürecine Ait Alışveriş' Eylemlerinin Birlikte Sergilendikleri

Mekanlar: Alışveriş Merkezleri", **Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt: 9, Sayı: 2, Aralık 2007, ss. 40 - 68.

Özcan, Burcu: "Tüketim, Risk ve Bireyselliğin Modern Dönemde Artan Önemi", **Sosyoloji Konferansları Dergisi,** Sayı: 36, 2007, ss. 85-98.

Öze, Nuran: "Kültür, Tüketim Kültürü ve Halkla İlişkiler: Kuzey Kıbrıs, Tlesim (Vodafone Kıbrıs) Örnek Olay İncelemesi", **Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 8, 2014, ss. 56-82.

Perşembe, Erkan: "Modernlik ve Postmodernlikte Din Problemi", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Sayı: 14-15, 2003, ss. 160-181.

Raymond, L. M.: "Bauman, Liquid Modernity and Dilemmas of Development", **Thesis Eleven,** No: 83, 2005, pp. 61-77.

Ritzer, George: **Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek,** Çev. Şen Süer Kaya , İstanbul, Ayrıntı Yayınları, 2000.

Sarı, Seda: "Çalışanların Kişilik Özellikleri ile İş Doyumu Arasındaki İlişkiler", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Sarup, Madan: **Post-Yapısalcılık ve Postmodernizm,** Çev. Abdulbaki Güçlü, Ankara, Bilim ve Sanat Yayınları, 1997.

Savcı, İlkay: "Çalışma Yaşamı ile Çalışma Dışı Yaşam Alanlarının İlişkisi Üzerine Kuramsal Yaklaşımlar", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, 54-4, 1999, ss. 146-166.

Schiffmann, Leon G., Elaine Sherman, Mary M. Long: "Toward a Better Understanding of The Interplay of Personal Values and the İnternet", **Psychology&Marketing**, Volume: 20, Issue: 2, February 2003, pp. 169-186.

Sevimli, Figen, Ömer Faruk İşcan: "Bireysel ve İş Ortamına Ait Etkenler Açısından İş Doyumu", çevrimiçi, http://www.onlinedergi.com/MakaleDosyalari/51/PD

F2005_1_7.pdf, 26 Nisan 2016

Smith, Philip: **Kültürel Kuram,** Çev. Selime Güzelsarı, İbrahim Gündoğdu, İstanbul, Babil Yayınları, 2005.

Storey, John: **Popüler Kültür Çalışmaları: Kuram ve Metotlar,** Çev. Koray Karaşahin, İstanbul, Babil Yayınları, 2000.

Sun, H. Özlem: "İş Doyumu Üzerine Bir Araştırm: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Banknot Matbaası Genel Müdürlüğü", **Uzmanlık Yeterlik Tezi,** çevrimiçi, http://www3.tcmb.gov.tr/kutuphane/TURKCE/tezler/hozlemsun.pdf, 03 Aralık 2015.

Şahin, Cem: "Postmodern Dönemde Tüketim Olgusunun Sosyo-Kültürel Analizi ve Yabancılaşma", **Dini Araştırmalar,** Cilt: 11, Sayı: 31, 2008, ss. 173-194.

Şahin, İdris: "İlköğretim Okullarında Görevli Öğretmenlerin İş Doyum Düzeyleri", **Yaylmlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 1999.

Şahin, Levent, Bünyamin Bacak, Mehmet Güler: "Çalışan Memnuniyetinin Sağlanmasında Temel Dinamikler: Dışsal Faktörlerin Çalışanların Memnuniyet Algıları Üzerindeki Etkilerine Yönelik Bir Alan Araştırması", **İş, Güç, Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi,** Cilt: 17, Sayı, 2, Nisan 2015, ss. 28-44.

Şentürk, Ünal: "Modern Kontrol: Tüketim", **C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt: 32, No: 2, Aralık 2008, ss. 221-239.

Tekin, Nial: "Tüketim Temelli Hayat Tarzları ve Gösteri Mekanı Olarak Kentler", çevrimiçi, http://iletisimdergisi.gsu.edu.tr/article/view/5000071789, 18 Mayıs 2016

Timuroğlu, Kürşat, Ömer Faruk İşcan: "İşyerinde Narsisizm ve İş Tatmini İlişkisi", **Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi,** Cilt: 22, Sayı: 2, Temmuz 2008, ss. 239-264.

Toker, Boran: "Demografik Değişkenlerin İş Tatminine Etkileri: İzmir'deki Beş ve Dört Yıldızlı Otellere Yönelik Bir

Uygulama", **Doğuş Üniversitesi Dergisi,** Cilt: 8, Sayı: 1, 2007, ss. 92-107.

Touraine, Alain: **Modernliğin Eleştirisi,** Çev. Hülya Tufan, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 1992.

Tuncer, Görkem, Nafiz Duru: "İş Doyumu Denetimli Serbestlik Şubelerinde Çalışan Personel Örneği", çevrimiçi, http://iaud.aydin.edu.tr/makaleler/cilt1sayi9/12_gorkem_tuncer.pdf, 27 Nisan 2016

Turan, Mehmet, Gülşah Parsak: "Yabancılaşma ve İş Tatmini İlişkisi: Bir Devlet Üniversitesi İdari Personeli Üzerinde Araştırma", **Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 20, Sayı: 2, 2011, ss. 1-20.

Uyguç, Nermin, Yasemin Arbak, Ethem Duygulu, Nurcan H. Çıraklar: "İş ve Yaşam Doyumu Arasındaki İlişkinin Üç Temel Varsayım Altında İncelenmesi", **Dokuz Eylül Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi,** Cilt: 13, Sayı: 2, 1998, ss. 193-204.

Ülken, Hilmi Ziya: **Sosyoloji Sözlüğü,** İstanbul, 1969, Devlet Kitapları.

Veblen, Thorstein: **Aylak Sınıf,** Çev. Zeynep Gültekin, Cumhur Atay, İstanbul, Babil Yayınları, 2005.

Wallerstein, Immanuel: **Tarihsel Kapitalizm,** Çev. Necmiye Alpay, İstanbul, Metis Yayınları, 1991.

Weber, Max: **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu,** Çev. Zeynep Gürata, Ankara, Ayraç Yayınevi, 1999.

Yağlıcı, Mehpare: "Tüketim Kültürü ve Ramazan Ayı Televizyon Reklamları", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi,** Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2009.

Yalçın, İbrahim, Seçkin Can Koyuncu: "Örgütsel Yabancılaşma Olgusunun İş Tatmini Üzerine Etkisi: Niğde İlinde Bir Araştırma", **KMÜ Sosyal ve Ekonomı k Arastırmalar Dergı si,** Cilt: 16, Sayı: 26, 2014, ss. 86-94.

Yanıklar, Cengiz (a): "Postmodernist Antipati: Postmodernist Sınıf[sızlık] Yaklaşımlarına Eleştirel Bir Bakış", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi,** Cilt: 65, Sayı: 1, Ocak-Mart 2010, ss. 206 – 227.

Yanıklar, Cengiz: "Tüketim Kültürü, Kapitalizm ve İnsan İhtiyaçları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Tartışma", **C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt: 34, Sayı: 1, Mayıs 2010, ss. 25-32.

Yılmaz, Handan: "İş Stresi Bataryası'nın Genel İş Doyumu Ölçeği'nin Revize Edilmesi", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.